

Het tiende jaarboek voor het democratisch socialisme

**Internationalisme
en socialistische
buitenlandse politiek**
Europa • zeemilieubederf
ontwikkelingshulp • de SI
Sjahir - (inter)nationalist

Het socialisme heet internationalistisch te zijn, het gaat daar in elk geval historisch prat op. Niet de natie maar de mens staat immers centraal.

De werkelijkheid blijkt weerbarstiger. De zomer van 1914 bracht veel meer dan het verraad van de SPD. Hij bracht vooral de wraak van de politiek op een romantisch ideaal, op wat een mythe bleek te zijn. Het socialisme moest – en moet! – om ook maar enigszins internationalistisch te kunnen zijn, zich sterk maken binnen de nationale staat. Deze paradox bepaalt niet alleen de ruimte voor internationalisme maar werpt ook de vraag op naar de mogelijkheden en beperkingen van socialistische buitenlandse politiek.

Honderd jaar na de oprichting van de Tweede Internationale staat het feestelijke *Tiende jaarboek voor het democratisch socialisme* in het teken van het internationalisme-vraagstuk, dat zo cruciaal is voor de socialistische identiteit en voor de politieke actualiteit. Want de stormachtige nieuwe ontwikkelingen in diverse landen van het ooit zogeheten gesloten communistische blok roepen ook nieuwe uitdagingen op aan de sociaal-democratie en de zich tegenover kapitalisme en communisme afbakende partijen in zozeer in andere politieke omstandigheden verkerende landen.

De jaarboekredacteuren Krop en Tromp traceren de internationaal-politieke traditie van de sociaal-democratie. Bob Cohen houdt de samenwerking van de socialisten in het integrerende Europa tegen het licht. Of socialisten wel tot grensoverschrijdende politieke actie kunnen komen, onderzoeken Nollkaemper en IJlstra aan de hand van de vervuiling van het zeemilieu. Hans Achterhuis hekelt het moralisme in socialistische opvattingen over ontwikkelingshulp. Alan Day zet de leden van de Internationale op een rij terwijl Jone Bos in Soetan Sjahrir de belichaming ziet van een socialist en internationalist 'met een correct begrip van nationalisme'. In dit *Jaarboek* staat bij gelegenheid van het tweede lustrum ook een overzicht van de inhoud van alle sinds 1979 verschenen edities van het *Jaarboek*.

Het tiende jaarboek voor het democratisch socialisme

Het tiende jaarboek
voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Marnix Krop, Martin Ros,

Saskia Stuiveling en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het tiende jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers.

De redactie is benoemd door het curatorium van de WBS, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1989 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

ISBN 90 295 2309 3 / CIP

Inhoud

INLEIDING Redactie *Jaarboek*

7

SOCIALISTISCH INTERNATIONALISME

Marnix Krop en Bart Tromp *Zal hij morgen heersen op aard'? Socialisme en internationalisme* 19

Bob Cohen *Socialisten en Europese integratie. Ideologie en praktijk van internationalisme* 47

André Nollkaemper en Ton IJlstra *Sociaal-democraten en de bescherming van het zeemilieu: tegenwerking of samenwerking?* 81

Hans Achterhuis *Moralisme als internationalisme. Socialisme en ontwikkelingshulp* 120

PROFIEL

Jone Bos *Soetan Sjahrir – socialist, nationalist, internationalist* 153

RODE FAMILIE

Alan Day *De leden van de Socialistische Internationale* 183

DOCUMENTATIE

Het jaarboek voor het democratisch socialisme 1979-1989 195

PERSONENREGISTER/PERSONALIA MEDEWERKERS

202

Inleiding

1989 is niet alleen het jaar van twee eeuwen Franse Revolutie. Het is ook de mijlpaal voor honderd jaar modern socialistisch internationalisme.

Het is meer dan een toevallige samenloop van feestelijkheden. De Franse Revolutie staat voor de fameuze trits 'vrijheid, gelijkheid, broederschap', waarvan de aanspraak op universele geldigheid dé ideële drijfveer was voor het internationalisme van de jonge socialistische beweging. Deze inspiratie werd verbonden met de overtuiging dat de emancipatie van de arbeidersklasse niet een lokale of nationale opgave was maar een sociale, die alle landen omvatte waarin een moderne samenleving bestaat en waarvan de aanpak van de praktische en theoretische samenwerking van de meest geavanceerde landen afhing.

Ook op andere wijze bestaat er verband tussen de twee genoemde gedenkwaardigheden. Niettegenstaande haar wereldwijde pretentie was de Franse Revolutie ook het beginpunt van de moderne natie-staat als politieke gemeenschap, tevens van het nationalisme als mobiliserend ideaal om die gemeenschap te smeden. Op gecompliceerde wijze waren beide aspecten van de Revolutie zelfs elkaars voorwaarde. De universele waarden van de mensenrechten brachten boeren en burgers voor de nieuwe natie in het geweer, terwijl de totstandbrenging van een nieuwe politieke gemeenschap een belangrijk deel van de internationale aantrekkingskracht van de Revolutie uitmaakte.

Iets soortgelijks deed zich voor met het socialistisch internationalisme. In 1889 kwam het tot een tweede poging arbeiders-

derssolidariteit over de nationale grenzen heen organisatorisch gestalte te geven. Een eerdere aanzet, de Internationale Arbeiders Associatie (de zogenoemde Eerste Internationale), waarvan Marx de drijvende kracht was, was ondanks aanvankelijke successen aan organisatorische zwakte en politiek-tactische meningsverschillen ten onder gegaan. Opgericht in Londen in 1864, stierf hij een praktisch onopgemerkte dood in het Amerikaanse Philadelphia in 1876.

Naast de genoemde had dit vroegtijdig verscheiden nog een andere, dieperliggende oorzaak. Voor een effectief internationalisme ontbraken, paradoxaal, de nationale voorwaarden. De socialistische arbeidersbeweging moest zich eerst in de nationaal-politieke context van de verschillende landen sterk maken alvorens over voldoende machtsmiddelen voor geloofwaardige internationale actie te kunnen beschikken. Het Internationale Socialistencongres, dat sinds 1889 om de paar jaar bijeenkwam, dat vanaf 1900 institutioneel en organisatorisch vaste vorm kreeg, en dat door de buitenwereld met Tweede Internationale werd aangeduid, verschilde op een zeer wezenlijk punt dan ook van zijn voorganger. Had de Eerste Internationale in beginsel het karakter van een internationale partij die gezag over de aangesloten organisaties kon uitoefenen, de Tweede Internationale was veeleer een losse confederatie van autonome, nationale partijen die, buiten overredingskracht, niet aan beleidsresoluties konden worden gebonden. Dit verschil weerspiegelde de inmiddels sterke groei van nationale socialistische en arbeidersbewegingen die allereerst in eigen land hun doelstellingen poogden te realiseren. Juist omdat zij in veel landen een politieke factor van groeiend gewicht waren, had hun internationale samenwerking, hun internationalistische aanspraak, veel grotere wervende en overtuigende kracht.

Van 1900 tot 1914 maakte het socialistisch internationalisme een ware bloei door, die miljoenen aansprak en anderen juist angst inboezemde. In 1914 bleek echter ook dat wat een

belangrijke voorwaarde voor deze bloei was geweest, de nationale 'ingroei' van het socialisme, tegelijk een blokkade voor effectief internationalisme kon vormen. Ondanks een decennium van levendige debatten en plechtige resoluties over de wijze waarop de internationale socialistische beweging een Europese oorlog zou pogen te verhinderen, bleek in augustus 1914 de lokroep van de nationale gemeenschap sterker dan het internationale klassebewustzijn. In vrijwel alle landen schaalden de socialisten zich achter de nationale oorlogsinspanning, een houding die – ondanks groeiende dissidentie in eigen gelederen – tot het eind van de oorlog werd volgehouden. Gelet op het karakter van de Duitse oorlogsinzet werd deze opstelling vooral de SPD, tot dan de kampioene van het marxistisch dogma in de Internationale, nagedragen.

De spanning tussen internationale oriëntatie en nationale politieke aspiratie is sedertdien een steeds weerkerend kenmerk van het socialisme geweest. Een sterke nadruk op internationalistische verplichtingen was het handelsmerk van de in 1919 opgerichte Communistische Internationale, zij het dat hiervoor alras de belangen en opvattingen van de sovjetregering als maatstaven golden. Ook de Socialistische Arbeiders Internationale, de in 1923 na enig moeizaam hergroeperen ontstane niet-communistische opvolger van de Tweede Internationale, kende de mogelijkheid van het bindend opleggen van eenmaal genomen besluiten. Dit artikel uit de statuten is echter nooit toegepast, en toen dat wel dreigde te gebeuren – aan het eind van de jaren dertig – werd het snel terzijde geschoven. Dit internationalistisch centralisme stond immers op gespannen voet met een andere les die de socialistische partijen uit de gebeurtenissen van 1914 hadden getrokken. Het was niet voldoende nationaal tot een sterke, invloedrijke beweging uit te groeien, indien zulks niet tevens tot reële beslissingsmacht leidde. Het opbouwen van tegenmacht, in afwachting van de komst van het socialisme, bleek de beweging ook zeer kwetsbaar te kunnen maken. Gestreefd

moest daarom worden naar regeringsverantwoordelijkheid in de bestaande staat, ten einde deze onder meer in socialistische zin te hervormen.

In het naoorlogse, half revolutionaire Duitsland werd de SPD deze verantwoordelijkheid min of meer in de schoot geworpen. Andere partijen, zoals de Labour Party, de Franse SFIO en de Zweedse SAP, richtten zich doelbewust op electorale verwerving van regeermacht, die zij metterdaad in het interbellum voor kortere of langere tijd wisten te behalen. In dit streven paste natuurlijk nog wel een internationale oriëntatie, maar zeker niet de afhankelijkheid van een buitennationaal orgaan als de Internationale. Deze zou niet alleen de binnenlands-politieke legitimiteit en geloofwaardigheid van de socialistische partijen aantasten, maar ook gemakkelijk kunnen botsen met het nationale buitenlandse beleid.

Dat laatste aspect was immers het natuurlijke gevolg van het streven naar nationale regeringsverantwoordelijkheid: de socialistische partijen kregen nu direct te maken met het voeren van buitenlandse politiek. De nationale staat als instrument voor het realiseren van internationaal-politieke doelstellingen (ter behartiging van nationale belangen) kwam hiermee voor socialisten voor het eerst echt in beeld. Voordien hadden zij zich over nationale buitenlandse politiek weinig voorstellingen gemaakt. Nu kwam enerzijds de vraag op hoe zij zich verhielden tot de dan toe heersende buitenlands-politieke traditie en oriëntatie van hun land, en anderzijds of en, zo ja, hoe zij daaraan, gelet op hun socialistische inspiratie, eigen accenten zouden willen geven. De vraag rees: bestaat socialistische buitenlandse politiek, en is zij mogelijk?

Vooraf na de Tweede Wereldoorlog, toen socialistische partijen voor het eerst op grote schaal en soms in dominante posities aan nationale regeringen deelnamen, werden zij met dit vraagstuk in concrete zin geconfronteerd. De buitenlandse politiek kreeg een veel prominentere plaats op de eigen politieke agenda en werd ook vaker dan voorheen voorwerp van

interne partijstrijd en vleugelvorming. De gang van zaken bij de Britse Labour Party, zowel in de onmiddellijk naoorlogse periode (kabinet-Attlee) als in recente jaren, is van deze ontwikkeling een goed voorbeeld. De Britse rol in (het ontstaan van) de Koude Oorlog enerzijds en in de Westelijke nucleaire strategie van oorlogvoorkoming anderzijds zijn hier de belangrijkste stenen des aanstoots.

Meer nog dan vóór de oorlog had het geïstitutionaliseerde internationalisme van de socialistische beweging zich nu te schikken naar de eisen die het samenspel van internationale ontwikkeling en nationale buitenlandse politiek eraan stelt. In 1951 werd eindelijk de Socialistische Internationale wederopgericht, geheel in het teken van de inmiddels ontkende Koude Oorlog – ook (weer) tussen sociaal-democratie en communisme –, nadat eerder was gepoogd tussen de zich aftekenende fronten door te laveren. Sindsdien is de internationale positie van de sociaal-democratie die van de linker-vleugel van de Pax Americana, een positie waarvoor zij zich met afnemend enthousiasme sterk maakt, maar waarvoor zich nog geen overtuigend – ook geen Europees – alternatief heeft aangediend. Dit is zeker een van de redenen waarom volgens menigeen, deelnemers zowel als waarnemers, er in het geheel niet zo iets bestaat als een eigen socialistische buitenlandse politiek of traditie op dit punt.

Niettemin leeft de gedachte van socialistisch internationalisme hardnekkig voort, en heeft ook de Socialistische Internationale in de laatste vijftien jaar een duidelijke verjongingskuur ondergaan, onder meer door toevloed van nieuwe leden uit de Derde Wereld.

Dit roept derhalve twee vragen op, die in dit *Jaarboek* aan de orde worden gesteld:

1. welke zijn de oorsprong en voorwaarden voor socialistisch internationalisme, en wat is daarvan de betekenis, in heden zowel als verleden?

2. is een socialistische buitenlandse politiek mogelijk en, zo ja, is deze internationalistisch?

In het explorerende openingsartikel traceren Krop en Tromp de plaats van het socialistisch internationalisme in het denken over de betrekkingen tussen staten. Zij onderscheiden daarbij de utopistische, legalistische en realistische tradities en constateren dat het socialistisch internationalisme het meest gemeen heeft met de twee eerstgenoemde. Het incorporeren van de realistische traditie blijkt echter in de praktijk voorwaarde te zijn voor een kans op effectief beleid, zowel internationaal als in eigen land.

Europa is natuurlijk het eerste terrein waarop naar praktische resultaten van socialistisch internationalisme kan worden gezocht. Als het daar niet lukt, waar dan wel, zou men kunnen vragen, gelet op de sterke Europese worteling van de sociaal-democratie. Voormalig Europarlementariër Bob Cohen belicht de nationale preoccupatie van Europa's socialisten, en is van mening dat het Europese 'systeem' daar ook alle aanleiding toe geeft. Het idee van een Europese socialistische partij, sinds enige tijd gepropageerd door de PvdA, heeft slechts kans van slagen als het niet van die werkelijkheid wegloopt.

Ook een zo tastbaar probleem als de vervuiling van het zee-milieu, in het bijzonder van de Noordzee, brengt socialisten kennelijk slechts met grote moeite tot grensoverschrijdende samenwerking. Weliswaar doen zij het zeker niet slechter dan andere politieke groeperingen, constateren Nollkaemper en IJlstra, maar op basis van ideologische verbondenheid zou men meer verwachten. Tenzij men, zoals de auteurs bepleiten, rekening houdt met het bijzondere karakter van het statenstelsel en daarop zijn milieusamenwerking stoelt.

Internationale solidariteit was het (soms niet zo) vanzelfsprekende fundament van het internationalisme van de vroege arbeidersbeweging. Ontwikkelingshulp en samenwerking met de Derde Wereld lijken in de jongste decennia van die

traditie de moderne varianten te zijn. Hans Achterhuis meent echter dat miskenning van het verschil tussen individuele motieven en collectieve belangen, tussen persoonlijke verantwoordelijkheid en staatsraison, gemakkelijk kan leiden tot moralisme in de ontwikkelingshulp, misschien wel juist die van socialisten. De vraag naar de uitwerking van de hulp kan niet langer met een beroep op de eigen goede bedoelingen worden omzeild.

Hoe de vraagstukken van socialisme, nationalisme en internationalisme (en hun onderlinge verhouding) eruitzien vanuit een dekoloniserend Derde-Wereldland wordt belicht door Jone Bos. Diens profiel van de Indonesische vrijheidsstrijder Soetan Sjahrir doorbreekt het (noodgedwongen) eurocentrische karakter van de andere bijdragen.

Dat de sociaal-democratie, ondanks alle inspanningen ter zake, nog steeds een wezenlijk Europese beweging is, wordt duidelijk uit de lijst van bij de Socialistische Internationale aangesloten organisaties, die de Engelsman Alan Day voor het *Jaarboek* heeft samengesteld. Numeriek ziet de Internationale er steeds 'internationaler' uit, het politieke zwaartepunt ligt echter nog steeds op het oude continent.

Uiteraard zijn er aspecten van het thema socialisme en internationalisme die in dit *Jaarboek* niet aan de orde komen. Ruimtegebrek is daarvoor in elk geval één verklaring. Niettemin hoopt de redactie het debat over en het onderzoek naar het karakter van socialistische buitenlandse politiek een krachtige stimulans te hebben gegeven. Voor socialisten is de gehele wereld het werkterrein, maar over hun eigen aandeel in de internationale politiek bestaat verrassend weinig afgerond conceptueel denken.

Intussen is 1989 ook het jaar waarin dit *Jaarboek* zijn tweede lustrum viert. Ter documentatie bevat deze uitgave een overzicht van de inhoud van de sinds 1979 verschenen *Jaarboeken*.

Socialistisch internationalisme

Zal hij morgen heersen op aard'?
Socialisme en internationalisme

Drie denktradities

Het Europese statenstelsel ontstond aan het eind van de vijftiende eeuw. Wie een jaartal wil, komt uit op 1494 – het begin van de strijd tussen de toenmalige grote mogendheden over Italië.¹ Met die strijd kwam er een definitief einde aan de al lang uitgeholde politieke structuur van de Europese middeleeuwen, die was gebaseerd op de fictie van de algehele soevereiniteit van de roomse Keizer in wereldlijke zaken, en die van de Paus in geestelijke. Voortaan is het principe geaccepteerd dat soevereiniteit in de dan bekende wereld *deelbaar* is, en dat de politieke eenheden die zich soeverein weten, *staten* zijn, waarbij het begrip 'staat' langzamerhand geabstraheerd wordt van zijn oorspronkelijke betekenis, die van *status regni* – de staat des konings.²

De gewoonte, in veel academische zowel als politieke literatuur, om te schrijven en te discussiëren in termen van 'de staat' doet gemakkelijk vergeten dat de staat, de moderne staat, alleen maar bestaat als een staat naast andere staten, met andere woorden dat 'de' staat altijd onderdeel is van een groter geheel: het statenstelsel. Het opmerkelijke van de totstandkoming en aanvaarding van het principe van de deelbare soevereiniteit is immers dat de ene staat het bestaan van andere als *legitiem* erkent. Deze wederzijdse erkenning is de eerste noodzakelijke voorwaarde om van een *stelsel* van staten te kunnen spreken; andere van zulke voorwaarden betreffen geaccepteerde patronen van onderlinge betrekkingen, tot uiting komend in diplomatie en handel.³

Over de uniciteit van dit Europese statenstelsel wordt nog altijd getwist. Aan de ene kant is er een sterk historicistische argumentatie, die met klem stelt dat dit statenstelsel een uniek verschijnsel in de geschiedenis van de mensheid vormt. *Staat als ein konkreter, an eine geschichtliche Epoche gebundener Begriff*, luidt de titel van een in dit opzicht karakteristiek opstel van de politieke theoreticus Carl Schmitt uit 1941.⁴ De belangrijkste hedendaagse vertegenwoordiger van dit standpunt is Immanuel Wallerstein, die in zijn tetralogie *The Modern World-System* (waarvan tot nu toe drie delen zijn verschenen) dit Europese statenstelsel ziet als de noodzakelijke component van de dominantie van de kapitalistische produktiewijze; beide ontstaan in zijn betoog niet toevallig gelijktijdig.⁵ Anderen zijn van mening dat er andere statenstelsels hebben bestaan: het China uit het 'Tijdperk van de strijdende staten' (771-221 voor Christus) en het Grieks-Romeinse uit de klassieke Oudheid.⁶

Uniek is het Europese statenstelsel in ieder geval in dit opzicht: het is uitgegroeid tot een stelsel dat als eerste de hele wereld omvat. En in dit stelsel is het moderne kapitalisme de dominante produktiewijze; het kan dat zijn juist omdat de afwezigheid van één centrale soeverein het onmogelijk maakt om de beweeglijkheid van economische activiteiten te beheersen – een argument dat niet alleen de basis vormt van Wallersteins analyse, maar al veel eerder werd onderkend door de socioloog Max Weber.⁷

Al snel ontstonden in dit statenstelsel drie politiek-intellectuele tradities van het denken over de staat en het statenstelsel. Elk kreeg in de loop van de tijd nuances en varianten, maar zij zijn tot op de dag van vandaag herkenbaar.

Er is de utopische, of messianistische traditie, die de ruwe werkelijkheid van een wereld van soevereine staten wenst te vervangen door een ideale internationale samenleving. De inhoud van dat ideaal kan evenzeer uiteenlopen als de voorgestelde methode om het te verwezenlijken. De anarchistische variant voorziet een wereld van autonome en zelf gekozen

kleine gemeenschappen; het radicaal-liberale ideaal van de negentiende eeuw was een staatloze wereld bijeengehouden door economisch vlechtwerk. Maar de utopische traditie kent ook de drang naar één wereldrijk, dat, georganiseerd op basis van godsdienst of ideologie, aan alle staten een eind maakt. De voorgestane middelen in deze traditie lopen uiteen van een volstrekt pacifisme via de bevordering van een zo ongestoord mogelijk economisch verkeer tot de 'bevrijdings'-oorlog die een einde maakt aan het statenstelsel en daarmee dus ook aan het verschijnsel oorlog.

De realistische traditie daarentegen accepteert het bestaan van het statenstelsel als een gegeven, een gegeven bovendien dat het verdient verdedigd te worden tegen het enig denkbare alternatief: een wereldrijk, dat in deze traditie niet als een ideaal wordt gezien, maar als de garantie van universele onvrijheid. Vandaar de conceptie van het machtsevenwicht tussen staten, waarin geen staat zo sterk mag worden dat hij bij machte is alle andere te overheersen. Zo'n machtsevenwicht garandeert in de woorden van een van de eerste staatslieden die dit begrip bewust tot uitgangspunt van hun politiek maakten, Willem III, 'de vrijheden van Europa'.⁸ Naast, en zelfs voorafgaand aan het begrip 'machtsevenwicht' is het centrale begrip in het politieke vocabularium van het realisme 'Staatsräson', 'ragion del stato', 'nationaal belang'. Vanaf Machiavelli, de eerste grote realist in het Europese statenstelsel dat om hem heen ontstaat, is de handhaving van de staat het alles overheersende doel van de staatsman.⁹

In de derde plaats is er de legalistische traditie, die het statenstelsel als gegeven accepteert, maar het onder een regime van internationaal recht wil plaatsen; van deze tussenpositie wordt Hugo de Groot beschouwd als de eerste belangrijke vertegenwoordiger.

Het internationalisme van de vroege socialisten

Het socialisme dat in de negentiende eeuw ontstaat belichaamt enerzijds ideologisch de idealen van de Franse Revolutie en is anderzijds een verzet tegen het opkomende industriële kapitalisme. Een verzet dat niet ontstaat onder de verpauperde boeren die tegen hongerlonen aan het werk komen in de nieuwe fabrieken. Voor zover zij in verzet kwamen ging het hun juist om de mogelijkheid zich aldus te laten uitbuiten. Dat was altijd nog beter dan helemaal geen werk, zoals Paul Lafargue (de schoonzoon van Marx) in zijn sardonische *Het recht op luiheid* (1880) constateerde; een constatering die ondanks zijn provocerend karakter volstrekt niet onjuist was.¹⁰ Neen, het socialisme ontstond allereerst onder beroepsgroepen waarvan het bestaan daadwerkelijk werd ondermijnd door de nieuwe industriële produktietechnieken: die van de geschoolde handarbeiders en ambachtslieden: meubelmakers, wevers, kleermakers et cetera. Beroepsgroepen die bovendien werden gekenmerkt door een hoge mate van geografische mobiliteit, als gevolg van seizoensomstandigheden en marktbehoeften.

Onder zulke voorwaarden kon het vroege socialisme sterk internationalistische trekken krijgen. Het begrip 'socialisme' wordt in oorsprong geconstrueerd als tegengestelde van het begrip 'individualisme', het individualisme dat werd teweeggebracht door de (kapitalistische) 'economie'.¹¹ 'Economie' verwijst naar een produktiewijze, niet naar een specifiek politiek stelsel. De erfenis van de Franse Revolutie die in het vroege socialisme doorwerkt is die van universele begrippen en aspiraties, passend in de utopische traditie van het denken over het statenstelsel. En de feitelijke levensomstandigheden van de vroege socialisten lieten, voornamelijk in cultureel opzicht, weinig ruimte voor identificatie met de staat waaruit zij afkomstig waren. Het woord 'staat' is dan al niet op zijn plaats; het gaat om de natie.

De staatvormingsprocessen in Europa zijn dan al twee eeuwen in volle gang, maar zij zijn aan het begin van de negentiende eeuw nog verbazingwekkend weinig doorgedrongen tot het dagelijks leven van de overgrote meerderheid van de bevolking. Ook vanuit dit gezichtspunt is bij voorbeeld het pas gevormde koninkrijk Nederland nog lang een 'leeg land', zoals het in Van der Woudes studie over de ruimtelijke ordening tussen 1798 en 1848 wordt genoemd.¹² Pas in het zog van de Franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen begint – soms met een vertragingfactor van decennia – het staatvormingsproces geleidelijk aan door te dringen in het weefsel van de 'burgerlijke samenleving'; pas rond de eeuwwisseling heeft het het haarvatennet van de maatschappij bereikt en daarna zal het nog meer dan een halve eeuw duren voor het zijn huidige vorm krijgt, waarin enerzijds 'staat' en 'maatschappij' nauwelijks meer als onderscheiden grootheden zijn af te bakenen, en anderzijds de staat op zijn beurt steeds meer onderworpen raakt aan penetratie door bovenstatelijke organen en organisaties.¹³

Het internationalisme van de vroege socialistische bewegingen moet met andere woorden niet beschouwd worden als een alternatief voor het nationalisme dat in de negentiende eeuw opkomt of als een welbewuste kritiek op de staat en het statenstelsel. Het is eerder *prenationalistisch* en *voorstelbaar*. Alleen daardoor is het mogelijk dat klassentegenstellingen kunnen worden opgevat als van groter gewicht dan die tussen staten. In dit opzicht weerspiegelen de toenmalige socialisten het conservatieve wereldbeeld van na 1815, dat in het toen tot stand gebrachte machtsverevenwicht niet alleen een garantie zag tegen een nieuwe greep naar de hegemonie à la Napoléon door een van de grote mogendheden, maar ook tegen oorlog en de binnenlandse revolutie die het daarvan verwachte gevolg was.¹⁴

Terwijl het socialistisch wereldbeeld theoretisch internationalistisch, en dus antistatelijk was, vallend binnen de uto-

pische traditie, functioneerden de feitelijke interventies van socialistische bewegingen in de negentiende eeuw steeds in het kader van de nationale staat, of zij zich nu in 1848 dan wel in 1871 – de Commune van Parijs – afspeelden. De laatste maakte een eind aan de Eerste Internationale, opgericht in 1864. Deze kon tot stand komen als gevolg van de Westeuropese verontwaardiging over de onderdrukking van de Poolse Opstand – Polen was gedurende de negentiende eeuw voor de toenmalige linkse beweging wat Zuid-Afrika voor de huidige is. In zoverre was de geboorteakte perfect internationalistisch, net als de organisatorische aanleiding tot de oprichting: het bezoek van een delegatie Franse arbeiders aan de Londense wereldtentoonstelling, en de daaruit resulterende contacten met Britse collega's.

Marx: utopist èn realist

Het socialistisch internationalisme kreeg dus ironisch genoeg politiek gestalte naar aanleiding van de nationale kwestie *par excellence* in het Europa van de negentiende (en twintigste!) eeuw. En zijn kampioen was Karl Marx, die weliswaar een diepe afkeer aan de dag legde voor de derde, legalistische, traditie in het denken over de internationale statengemeenschap, maar zich in zijn geschriften beurtelings bekende tot de utopische dan wel de realistische traditie. In zijn theorieën neemt de utopische positie de ereplaats in, en dat kan maar ten dele worden toegeschreven aan het feit dat hij aan de beschouwingen over de staat en de internationale politiek die de laatste delen van *Das Kapital* zouden hebben beslaan, nooit is toegekomen.¹⁵ Het feit van een kapitalisme dat functioneert in het kader van het stelsel van staten is in de theorie nooit systematisch verwerkt. Eerder wekt Marx de indruk dat alle staten dezelfde weg moeten afleggen als de eerste met een ontwikkelde kapitalistische economie, Groot-Brittannië. (Dat hij aan het eind van zijn leven voor achtergebleven staten als

Rusland een hinkstapsprong overwoog als kortere weg naar het socialisme, nuanceert zijn schema op een zonderlinge manier, maar verandert niet in de kern.) In zijn rijpe theorie betekent de overgang van kapitalisme naar socialisme in ieder geval de 'opheffing' van de staat, en – bij gebrek aan uitleg van zijn kant daarover – impliciet het einde van het statenstelsel.

Maar in de commentaren waarin Marx expliciet ingaat op de internationale politiek van zijn tijd toont hij zich in het geheel geen utopist. Daar hanteert hij de grammatica van het realisme. Dat betekent niet dat hij geen zonderlinge spelfouten maakt, of niet uiterst merkwaardige zinnen construeert. Het meest merkwaardig is wel zijn uitvoerig geboekstaafde overtuiging dat Groot-Brittannië (althans zijn leidende politici) al vanaf de integratie van Rusland in het Europese statenstelsel op slinkse wijze aan de leiband van St. Petersburg liep,¹⁶ een overtuiging die hem onder andere in het spoor van de halve gare turkofiel David Urquhart tot de stelling bracht dat de toenmalige Britse minister van Buitenlandse Zaken, Lord Palmerston, een betaalde Russische agent was. Het pamflet waarin hij hiervan kond deed, *Lord Palmerston* (1853), zou zijn enige bestseller worden. Geen wonder: deze preoccupatie van Marx met de bedreiging van het Europese machtsevenwicht door Rusland liep parallel met de Britse radicaal-liberale opinie van die dagen.¹⁷ Dat was niet altijd zo, getuige Marx' woedende afwijzing van de radicale 'vredesbeweging' van zijn dagen, die hij beschouwde als een bewust instrument van het Russische expansionisme.¹⁸

De onopgeloste spanning tussen realisme en utopisme bij de belangrijkste theoreticus van het socialisme doordeesemt ook de Tweede Internationale, die honderd jaar geleden, en zes jaar na de dood van Marx, in Parijs zijn tumultueuze oprichting beleefde. Maar het belangrijkste station in de ontwikkeling van de socialistische beweging is dan al gepasseerd: zij is nu definitief op statelijke grondslag, in de vorm van nationale partijen, georganiseerd. De realisatie van het

socialisme, dan nog gedacht als een volstrekt andere politieke en economische ordening, wordt al vóór 1889 gezocht langs de weg van de verovering van de afzonderlijke staatsapparaten in het (nog steeds) Europese statensysteem; en het is zeer de vraag of de mogelijkheid van een alternatieve strategie, die van een transnationale beweging, ooit een serieuze mogelijkheid is geweest (zoals Wallerstein suggereert)¹⁹ in een tijdvak waarin de arbeidersklasse door staatsinterventies als dienstplicht, verplicht onderwijs en rudimentaire sociale voorzieningen in de natie werd opgenomen.

Klasse tegenover natie

Net als het internationalisme van de Eerste Internationale was dat van de Tweede zeer beperkt in zijn politieke reikwijdte en droeg het een sterk retorisch karakter dat eigen aanhang illusies opdroeg evenzeer als het de buitenwacht bezorgdheid inboezemde.²⁰ Internationalisme kon binnen de Tweede Internationale alleen maar feitelijke betekenis hebben als gemeenschappelijke afspraken over de te voeren buitenlandse politiek van de afzonderlijke staten, onder invloed van de nationale sociaal-democratische bewegingen. De Tweede Internationale reproduceerde daarbij precies dezelfde spanning tussen utopisme en realisme die het werk van Marx vertoont. Naïeve noties over 'wereldburgerdom' en andere idealen die werden overgenomen van het radicale negentiende-eeuwse liberalisme gingen hand in hand met krachtige stellingnames tegen het Russische autocratische, waarvan de bestrijding volgens opeenvolgende congresuitspraken van de Tweede Internationale een oorlog rechtvaardigde. Algehele ontwapening was een ideaal dat pas mogelijk was, als 'alle vijanden van het volk onschadelijk zijn gemaakt' (Wilhelm Liebknecht). Hij maakte in dit verband gewag van de 'bloedige taak' die de internationale socialistische beweging nog te wachten stond: 'de vernietiging van Rusland en het herstel van Polen.'²¹ Het

machtsevenwicht in Europa werd echter verworpen met de argumenten die daartegen al vanaf 1830 door radicale liberalen in stelling waren gebracht: het zou niets anders zijn dan een conservatieve strategie om de status quo in het Europese statenstelsel te handhaven, en zo het onafhankelijkheids- en emancipatiestreven van onderdrukte naties en klassen te dwarsbomen.

Anders dan de Eerste Internationale was de Tweede niet opgezet als een werkelijk internationale partij met nationale 'secties'. Zij was een federatie van nationale partijen en bewegingen, die vooral functioneerde als forum voor het politieke debat. Aan de besluitvorming op haar congressen waren de aangesloten partijen en organisaties voornamelijk moreel gebonden, nadat op het congres van 1893 een toelatingsformule was aangenomen die anarchistische groeperingen buitensloot.

Als internationale organisatie lagen haar prestaties vooral op de coördinatie van de politieke meningsvorming in sociaal-democratische kring, zoals inzake de grote vragen van reformisme en revisionisme. Op het terrein van de internationale politiek waren de woorden echter groter dan de daden. Een 'gewone' oorlog – niet de messianistische ter liquidatie van 'de autocratie' in de wereld – werd op basis van het tot orthodoxie geworden marxisme nu gezien als het onvermijdelijk gevolg van de opmars van het kapitalisme. Dit was de eigen bijdrage aan de algehele kritiek op het realisme, met zijn geheime diplomatie en zijn cynische machtspolitiek, die aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog in liberale en socialistische kring de boventoon voerde. De remedie tegen zo'n oorlog zou de algemene staking moeten zijn, een politiek die op de laatste congressen van de Tweede Internationale met veel vertoon van 'internationale solidariteit' werd geproclameerd. 'Vier miljoen Duitse socialisten zullen als één man opstaan en de keizer terechtstellen als hij een oorlog probeert te beginnen,' verklaarde Jean Jaurès vol zelfvertrouwen in het voorjaar van 1914.

In augustus 1914 bleek dit alles een illusie. In heel Europa schaarden de sociaal-democratische partijen zich in het nationale gelid, omdat overal gold wat Troelstra toen voor Nederland en de SDAP formuleerde: '...in deze ernstige omstandigheden [overheerst] de nationale gedachte de nationale geschillen.'²² Alleen vanuit het bolwerk der autocratie kon deze ontwikkeling als verraad aan het internationalisme worden gezien: in Rusland stond de sociaal-democratische beweging, en zeker de in ballingschap vertoevende leiding, nog buiten de staat. In feite hadden de leiders van de sociaal-democratische partijen nauwelijks een keus, en voor zover ze die hadden was het proclameren van een algemene staking neergekomen op een oproep tot – op zijn best – politieke zelfmoord. De ondergang van de Tweede Internationale was in wezen een gevolg van de illusie dat klassesolidariteit sterker was dan nationale solidariteit juist op een punt dat niet rechtstreeks de klassenstrijd betrof, maar de handhaving van de nationale staat.

De sociaal-democratie als staatspartij

Na de Eerste Wereldoorlog zou de Tweede Internationale in verfromfaaide vorm herleven als de Socialistische Arbeiders Internationale; in april 1940 ging deze ten onder. Pas in 1951 ontstond een nieuwe organisatie van socialistische partijen, de huidige Socialistische Internationale. Aan de laatste zowel als aan de SAI is in eerdere jaarboeken uitvoerig aandacht besteed,²³ maar dat is niet de reden om hier de historische draad van dit essay niet verder af te wikkelen.

De pogingen om tot een socialistisch internationalisme te komen krijgen immers een kwalitatief andere vorm na de Eerste Wereldoorlog. Onder de drang der omstandigheden worden vele sociaal-democratische partijen *staatspartijen*, dat wil zeggen dat zij, al dan niet met regeringsverantwoordelijkheid bekleed, zich primair oriënteren op het veranderen en

beheren van de nationale staat. Niet langer kan de utopie van een volstrekt andere maatschappelijke orde die 'eens' de bestaande zal vervangen gecombineerd worden met een feitelijke politiek die sterk defensief is, gericht op het verdedigen van de belangen van de arbeidersklasse. In het interbellum voltrekt zich bovendien – eerst feitelijk, vervolgens ideologisch – de overgang van klasse- naar volkspartij, en daarmee valt de vroeger al dubieuze basis voor internationale solidariteit, gebaseerd op een veronderstelde gemeenschappelijke klassebasis, in feite weg.²⁴

De verbondenheid op basis van politieke ideologie is geen voldoende, want een te abstracte, basis voor een hernieuwd internationalisme. Die basis had na de Eerste Wereldoorlog in principe gevonden kunnen worden als de consequenties waren getrokken uit de overgang van klasse- naar volkspartij. Dan had het internationalisme zijn nieuwe basis kunnen vinden in de gemeenschappelijke lotsverbondenheid van de democratische staten, oog in oog met de nieuwe en ongekende dreiging van rechts en links totalitarisme. Twee factoren belletten het zetten van deze stap: in de eerste plaats werd de socialistische beweging internationaal voortdurend gespleten door de tegenstellingen tussen diegenen die een scherpe lijn tussen democratie en dictatuur trokken, en hen die de gemeenschappelijke elementen in sociaal-democratie en communisme het zwaarst lieten wegen.²⁵

De tweede factor lag op het niveau van het politieke denken over het statensstelsel. Mede dankzij de interventie van de Verenigde Staten werd de kritiek op het 'realisme' – dat die naam toen nog niet droeg, ook al dateert het begrip 'Realpolitiek' van 1853²⁶ – na de Eerste Wereldoorlog dominant.

De dominantie van dit nieuwe denken, 'idealisme', betekende de tijdelijke overwinning van het utopisch denken over het statensstelsel, met daarin een forse scheut legalisme: het systeem van de Volkenbond, een welbewuste poging het statensstelsel op een geheel andere leest te schoeien dan die van

machtsevenwicht en het Concert van Europa – de samenwerking van de grote mogendheden tussen 1814 en 1914 om het Europese machtsevenwicht te handhaven. De vier centrale elementen van het Convenant van de Volkenbond: regeling van geschillen langs vreedzame weg, ontwapening, collectieve veiligheid en vreedzame verandering (namelijk van de status quo), pasten perfect in de utopische traditie waartoe de sociaal-democratie zich zonder reserves bekende nu de Russische autocratie verdwenen was.

In feite wist de sociaal-democratische beweging zich geen raad met het bestaan van het statenstelsel. Zij was ontstaan als een binnenlandse, beter: binnenstatelijke, beweging tegen uitbuiting en achterstelling; haar utopisme in de internationale politiek was een vlucht voorwaarts op onbekend en onbemind terrein. Richard Crossmann tekende de dubbelzinnigheid die daarvan het gevolg was achteraf helder op, toen hij in 1968 over *The New Statesman*, het intellectuele orgaan van de Labour Party in de jaren dertig, schreef: 'At home we attacked appeasement as a base surrender to Hitler and simultaneously opposed rearmament and predicted the total destruction of London by Hitler's air force if war broke out.'²⁷

De Volkenbond, het failliet van het idealisme

Het internationalisme van de Volkenbond (dat veel sociaal-democratische partijen nog niet 'idealistisch' genoeg was) was vanaf het begin onderhevig aan dubbelzinnigheid. Het werd gepresenteerd als het alternatief van de traditionele axiomata van het realisme: nationaal belang en machtsevenwicht – en was aldus een variant van de utopische traditie. Maar anderen zagen er, in de legalistisch-realistische traditie, juist een regulering van het 'normale' verkeer tussen staten in. Het werkelijke verschil werd trefzeker onder woorden gebracht door de Britse diplomaat Sir Alfred Salter: de realistische politiek van het machtsevenwicht werkte in het algemeen door middel

van de constitutie van een ad hoc alliantie tegen een bekende vijand; de Volkenbond daarentegen was een permanente potentiële alliantie tegen een onbekende vijand.²⁸ Al snel bleek het Volkenbondstelsel niet te werken en voornamelijk neer te komen op een retoriek die in de naam van universele en absolute beginselen ofwel de verafschuwde ‘machtspolitiek’ van weleer verheimelijkte, dan wel neerkwam op struisvogelpolitiek. Zijn Waterloo heette München. Een jaar later publiceerde Edward Hallett Carr, de latere historicus van de Russische Revolutie, zijn klassieke afrekening met het ‘idealisme’.²⁹

Dit ‘idealisme’ beruiste volgens Carr op de onhoudbare vooronderstelling dat er een natuurlijke harmonie van belangen tussen staten bestaat; uit naam van een abstract ‘internationalisme’ worden de belangentegenstellingen tussen staten geloochend. Carr wijst erop dat ‘internationalisme’ in zijn traditionele vorm een aanspraak was op universele dominantie, bij voorbeeld van de katholieke Kerk in de middeleeuwen; en in zijn moderne een doctrine is waarmee een dan hegemoniale staat zijn machtspositie probeert te bestendigen door de status quo te handhaven. Frankrijk was op die grond de drager van het ‘internationalisme’ in de achttiende, Groot-Britannië in de negentiende eeuw.³⁰ De pretentie van het ‘idealisme’ dat het Volkenbondstelsel een eind had gemaakt aan ‘machtspolitiek’ was al evenzeer onhoudbaar. ‘Any real international government is impossible so long as power, which is an essential condition of government, is organised nationally.’³¹

Het ‘idealistische’ systeem om de vrede voortaan te handhaven was vastgelegd in het Convenant van de Volkenbond, en had vier centrale elementen:

- de regeling van geschillen langs vreedzame weg;
- ontwapening;
- collectieve veiligheid;
- vreedzame verandering (namelijk van de status quo).

Deze vier uitgangspunten van het ‘idealisme’ zijn echter illusoir.

De juridische regeling van conflicten, en van vreedzame verandering, in het statenstelsel kan geen soelaas bieden als deze gebaseerd is op de ontkenning van machtsfactoren en belangenconflicten. Politieke problemen kunnen niet door rechters worden beslecht. Dat is ontkenning van de functie van het recht alsook van de werkelijkheid van de macht. Bewapening is een gevolg van de spanningen tussen staten, niet de oorzaak daarvan: daarom is ontwapening in het geheel geen oplossing voor de problemen tussen staten. 'Collectieve veiligheid' en andere fraai klinkende universele en absolute principes zijn in werkelijkheid helemaal geen principes, maar op zijn best 'the unconscious reflexions of national policy based on a particular interpretation of national interest at a particular time'.³²

Internationalisme als een vorm van idealisme

Het verschrikkelijke gelijk van Carr sloeg evenzeer op het 'idealisme' als op de sociaal-democratische overname daarvan in een 'internationalisme' en pacifisme, dat zich behielp met een retoriek waarvan 'de holle galm geen ogenblik [de] politieke hulpeloosheid vermag te verbergen', zoals Jacques de Kadt het voor de SDAP van de jaren twintig formuleerde.³³ Het afscheid, dat de sociaal-democratie in het interbellum van Marx nam, was ook een afscheid van een specifiek internationaal politiek realisme, dat nooit in de theorie van het orthodoxe marxisme een eigen plaats had gekregen. In het communisme kon het om die laatste reden juist een prominente positie innemen, toen Lenin die lacune, die bij Marx ontbrekende theorie van de politiek, opvulde met een aan duidelijkheid niets te wensen overlatend realisme, bij voorbeeld in zijn *De kinderziekten van het communisme*. Het communistisch internationalisme, dat van de Derde Internationale, beantwoordde dan ook ten volle aan Carrs kenschets van 'internationalisme' als een vorm van 'idealisme'. Het was niets

anders dan een instrument ten dienste van de nationale belangen van de Sovjetunie zoals die door de bolsjewistische elite vanaf Lenin werden gedefinieerd.³⁴ In de afgelopen vijftwintig jaar is dit communistisch internationalisme op wereldniveau gedesintegreerd. Eerst in de zin dat steeds minder communistische partijen bereid bleken de 'leidende rol' van de Communistische Partij van de Sovjetunie nog langer te erkennen; daarna in de algemene teloorgang van 'het communisme' als globaal alternatief voor kapitalisme en democratie. Nu is het al zover dat de Sovjetunie zelf, als bovennationale staat, in grote moeilijkheden verkeert, oog in oog met een sterk herlevend nationalisme. De mislukking van *dit* internationalisme op nationale schaal maakt de Sovjetunie definitief niet langer een model voor de toekomst; nu dringen zich de vergelijkingen op met de multinationale imperia van weleer – Oostenrijk-Hongarije en het Osmaanse Rijk.

Maar het internationalisme van de sociaal-democratie na de Eerste Wereldoorlog onttrok zich aan het vonnis van Carr, omdat het zijn basis niet vond in een staat met hegemoniale pretenties. Hier lag het probleem anders: aan de veronderstelde sociologische voorwaarden van internationalisme – de alles overtreffende solidariteit van de 'werkenden' – ontbrak het steeds meer. Anderzijds traden sociaal-democratische partijen na de Eerste Wereldoorlog steeds meer toe tot de regeringen van nationale staten. Daardoor werden zij rechtstreeks geconfronteerd met het dilemma tussen een 'internationalisme' dat in theorie van geen nationale staat wilde weten, en het kader van diezelfde nationale staat namens wie zij nu moesten optreden. Dat dilemma was moeilijk te overwinnen, te meer waar regeringsverantwoordelijkheid ook toetssteen werd voor de betrouwbaarheid van diezelfde sociaal-democratie ten aanzien van de nationale staat. 'I'm here to see there is no mucking about with the British Empire,' verklaarde de eerste Labour-minister van Koloniën ten overstaan van zijn belangrijkste ambtenaren na de aanvaarding van zijn ambt.³⁵ De

keerzijde daarvan waren de bijna obsessieve inspanningen van Ramsay MacDonald als leider van de eerste (minderheids)regeringen van Labour om tot internationale afspraken te komen in het kader van het Convenant van de Volkenbond.³⁶

Zolang het socialistisch internationalisme zich bleef bewegen op het niveau van de utopische traditie, was het niet alleen niet meer dan een sentiment, maar liet het ook de werkelijke bewegingen in het statenstelsel over aan politici die, of ze nu Hitler dan wel Stalin of Churchill heetten, voornamelijk binnen de vooronderstellingen van het realisme opereerden. Het is een uitdagende gedachte dat dezen pas faalden toen ze dat kader verlieten – Hitler in zijn haat jegens de joden; Churchill in zijn weemoed naar het Britse Imperium, Stalin in zijn mislag Oost-Europa niet te finlandiseren, maar het onder te brengen in zijn naoorlogse Russisch-communistische imperium.

De Tweede Wereldoorlog was de bevestiging van Carrs kritiek. Het realisme zou daarna geruime tijd de dominante stroming worden in het politieke en academische denken over internationale politiek.³⁷ Ook in de democratisch-socialistische beweging die zich daarna herstelde en vernieuwde. Maar de overwinning van het realisme was noch overtuigend, noch zonder ambivalenties. Het socialistisch internationalisme ontplooidde zich nu onder de beschermende vleugels van de *Pax Americana*³⁸, een *Pax Americana* die zijn eigen ideologische dubbelzinnigheid had. Enerzijds was de basis ervan een herleving van het vooroorlogse ‘idealisme’, met Roosevelt in de rol van Wilson, nu met het concept van ‘one world’ (die ‘safe was for democracy’); anderzijds het besef dat de Verenigde Staten nu, als grootste en hegemoniale mogendheid in het statenstelsel, de eerste verantwoordelijkheid droegen dit zo goed mogelijk te laten functioneren.³⁹ Zoals de Volkenbond het resultaat was van Wilsons ‘idealisme’, zo was de Verenigde Naties dat van Roosevelt’s variant daarop, met meer *realpoliti-*

sche elementen ingebouwd, bij voorbeeld de institutionalisering van de bijzondere verantwoordelijkheid van de grootste mogendheden in de Veiligheidsraad.

Sociaal-democratie: linkervleugel van de Pax Americana

Het mengsel van realisme en liberaal internationalisme, waarmee Amerika's nieuwe wereldrol kan worden aangeduid, paste de sociaal-democratie bij wijze van spreken als gegoten. Dit was zeker niet alleen door de veel minder cynische en machtspolitieke diplomatieke stijl waarmee de Verenigde Staten zich onderscheidden van de oude Europese mogendheden; die laatste was de socialisten (en liberalen) steeds een doorn in het oog geweest. Allereerst verschaften de Verenigde Staten oplossingen voor twee brandende naoorlogse problemen: Duitsland en de Sovjetunie, waarvan de eerste door inbinding en de tweede door afschrikking in bedwang moest worden gehouden. Nadat in de eerste jaren na 1945 nog de hoop had bestaan op een tussenpositie voor een democratisch-socialistisch Europa onder aanvoering van het door Labour geregeerde Groot-Brittannië, deden de Oosteuropese ontwikkelingen van 1948 beseffen dat men niet als brug maar slechts als bruggehoofd kon fungeren. De ooit verafschuwde notie van 'machtsevenwicht' werd in zijn naoorlogse betekenis noodgedwongen geaccepteerd, hetgeen werd vergemakkelijkt door de ideologische boventoon die het Oost-West-conflict al snel kreeg: vrijheid en democratie versus tereur en gelijkschakeling.

De ervaring met het totalitaire nazisme van Hitler had de gevoeligheid voor democratie ook zoveel doen toenemen dat de gedachte aan een (ook grensoverschrijdende) 'eenheid van links' – socialisten en communisten – daartegen geen enkele kans maakte. Italië's Nenni-socialisten vormden de uitzondering op die regel.

Onder deze vooral anticommunistische noemer bleek het

ook mogelijk de Socialistische Internationale een nieuwe basis voor eenheid te geven.⁴⁰ De wederoprichting had plaats in Frankfurt am Main in 1951. Het internationalisme van deze SI, die onder andere als forum voor programmatische heroriëntatie voor de aangesloten partijen zekere betekenis had, schikte zich naar het wat andersoortige, maar geografisch in elk geval omvattender internationalisme van genoemde *Pax Americana*, het liberaal politiek-economische 'wereldsysteem', waarin ook de koloniale imperia van het oude Europa gaandeweg oplosten. Gelijkheid nam in die context de compromisvorm aan van de verzorgingsstaat, vrijheid werd allereerst gerealiseerd geacht in de parlementaire democratie – zorgvuldig afgebakend van de 'socialistische democratie' in Oost-Europa – en tevens in internationale vrijhandel, terwijl solidariteit werd gezocht in nieuwe vormen van internationale hulpverlening en samenwerking. In dat laatste kader droegen de socialistische partijen het nodige bij tot de militaire integratie van de afzonderlijke staten in de NAVO en tot de economische integratie in de Europese Gemeenschap.

In deze internationaal-politieke constellatie beleefde de Europese sociaal-democratie haar (vooralsnog enige) glorie-tijd.⁴¹ In regering maar ook in oppositie droeg zij, als voor-aanstaande politiek-maatschappelijke kracht, veel bij tot wat men de 'sociaal-democratische ontwikkeling' van West-Europa zou kunnen noemen: de totstandkoming van een specifiek maatschappijtype, een democratisch vormgegeven, naar verhouding tamelijk egalitaire maar vrije en pluriforme samenleving, waarin emancipatie en accommodatie elkaar aanvullen en waarin telkens opnieuw een compromis tussen economische efficiency en sociale rechtvaardigheid wordt gevonden.

In termen van politieke macht bereikte de Europese sociaal-democratie dan ook rond 1975 haar hoogtepunt. In praktisch alle landen van niet-communistisch Europa deelde zij toen in de regeermacht, veelal in een toonaangevende posi-

tie. Opvallend genoeg verkeerde de Socialistische Internationale terzelfder tijd in een diepe crisis, waaraan echter rond 1976 een eind kwam. Toen werd de organisatie, onder leiding van de SPD en haar voorzitter Willy Brandt, van nieuwe organisatorische kracht en een nieuw politiek elan voorzien en werd ook, voor de derde keer maar ditmaal succesvol, een poging gewaagd op buiteneuropese continenten voet aan land te zetten.⁴² Vooral in Latijns-Amerika is er nu bijna geen land waar niet een zich links noemende partij of beweging enigerlei band met de SI heeft aangeknoopt.⁴³

Van loyaal naar kritisch

Deze wederopleving van de Internationale staat overigens in het teken van een enigszins geherdefinieerde internationaal-politieke positiebepaling van de sociaal-democratie. Bondig samengevat zou men die kunnen typeren als een verschuiving van loyale naar kritische linkervleugel van de *Pax Americana*. Steeds meer geraakt zij in oppositie tegen de Verenigde Staten, een proces dat ruwweg onder president Nixon een aanvang nam en onder Reagan tot een voorlopig hoogtepunt kwam. Overigens manifesteert zich deze verschuiving van loyaal naar kritisch veeleer op partijniveau dan op dat van de staat, dat wil zeggen wanneer men in een regerende positie ook in staat is de nationale buitenlandse politiek in die richting te beïnvloeden. In de jaren zeventig gaat het hierbij vooral om de relatie met de Derde Wereld en de in te nemen houding tegenover nationale bevrijdingsbewegingen en linkse regimes aldaar. In de jaren tachtig komen al eerder sluimerende beoordelingsverschillen aangaande de relatie met de Sovjetunie en de daarop af te stemmen politiek-militaire strategie naar voren. Vooral in Noordwest-Europa brengt het vraagstuk van de kernwapens voor de middellange afstand (INF) de sociaal-democratie op de rand van een feitelijke breuk met de NAVO, die slechts door de (gehoopte maar)

onverwachte afloop van de zaak – een Sovjet-Amerikaans akkoord over de volledige eliminatie van deze categorie wapens – tamelijk snel kan worden geheeld. Niettemin blijft de socialistische oppositie tegen de nucleaire component in de huidige NAVO-strategie van oorlogvoorkoming springlevend. Dit heeft onder andere ook geleid tot intensieve pogingen het veiligheidsbeleid van de sociaal-democratische partijen te coördineren, eerst in het zogeheten Scandilux (vanaf 1980) en vervolgens, na de ernstige meningsverschillen met vooral de Franse socialisten onder controle te hebben gekregen, transeuropees in EuroLux.⁴⁴

Elders hebben wij de relatie van de sociaal-democratie met het Atlantisch Bondgenootschap aan een nadere analyse onderworpen.⁴⁵ Hier kan worden volstaan met de voorspelling dat, bij gebrek aan een overtuigend veiligheidspolitiek-alternatief, de Europese sociaal-democratie zich nog geruime tijd op de linkervleugel van de *Pax Americana* zal ophouden, maar dat haar feitelijke politieke opstelling in dat verband, deels afhankelijk van nationaal- en intern-politieke omstandigheden, zich zal bewegen tussen een 'constructieve' rol en een 'voetnoot'-status.

Gelet op haar traditionele huiver voor internationale machtspolitiek, en op de afwezigheid in haar rijen van een 'leidende partij', is van de sociaal-democratie echter niet het initiatief te verwachten voor een fundamentele herschikking van veiligheidspolitieke verantwoordelijkheden, die bij voorbeeld meer recht zou doen aan het groeiende gewicht van West-Europa zowel in zijn relatie met de Verenigde Staten als met de Sovjetunie. Van de Duitsers zou de impuls voor verandering moeten komen, van de Fransen en Britten de garantie voor veiligheid en stabiliteit. Vooralsnog vertrouwt geen van drieën die rollen elkaar of zichzelf toe. In die omstandigheden zal het internationalisme van de sociaal-democratie nog lang eerder een afgeleide, reagerende dan een scheppende kracht zijn.⁴⁶

Het wordt tijd aan dit essay enkele conclusies te verbinden.

Honderd jaar na het ontstaan van de Tweede Internationale moet worden geconstateerd dat de verwachtingen, aan het begrip 'internationalisme' gehecht, vrijwel steeds op teleurstellingen zijn uitgelopen. Wij hopen hier echter duidelijk te hebben gemaakt dat dit streven eigenlijk steeds is gebaseerd op een misvatting over de aard van het statenstelsel en van de nationale politieke strijd van de sociaal-democratie.

Internationalisme, wil het meer zijn dan een retorisch doel en reële politieke inhoud hebben, moet onzes inziens steeds uitgaan van het bestaan van het statenstelsel. Wellicht is op heel lange termijn een wereld zonder nationale staten denkbaar, maar of dat in elk opzicht wenselijk zou moeten worden geacht, kan ook voor socialisten geen bij voorbaat uitgemaakte zaak zijn. Vooralsnog zal het internationalisme realistisch moeten zijn, door de eigenaardig- en hebbelijkheden van het statenstelsel zo goed mogelijk te helpen beheersen in plaats van deze uit de weg te gaan door het statenstelsel feitelijk te ontkennen.

Internationalisme vertaalt zich in het statenstelsel in de eerste plaats in buitenlandse politiek van staten, en dat vertaalt zich in de vraag of socialistische buitenlandse politiek mogelijk is. Los van het feit dat sinds de jaren dertig het begrip 'socialisme' van een duidelijk omschreven maatschappijtype is verschoven naar een aantal veel minder concrete beginselen (waardoor het 'socialistische' gehalte van buitenlandse politiek sowieso niet eenvoudig bepaalbaar zou zijn), heeft de ingroei in de nationale staat voor de sociaal-democratie tot consequentie gehad dat zij ook op dit vlak, misschien wel *a fortiori*, is 'genationaliseerd'. Socialisten voeren in de eerste plaats *nationale* buitenlandse politiek, hetgeen in het licht van het hier gehouden betoog geenszins als schandelijk moet worden aangemerkt. Niettemin kan men in het buitenlands-

politieke denken van socialisten wel enkele kenmerkende punten onderscheiden.⁴⁷ Het betreft vooral een voorkeur voor internationale samenwerking, een neiging die voortkomt uit een traditionele afkeer van statenrivaliteit en huiv er voor de inzet van machtspolitieke middelen. Het hangt sterk van de omstandigheden af of deze tendenties ook in herkenbaar socialistisch buitenlands-politiek optreden naar voren komen. Voorwaarde voor een verder exploreren van de mogelijkheden daarvoor lijkt ons in elk geval te zijn dat de socialistische interpretatie van de belangen van de nationale staat (en van die van andere staten), en bij voorbeeld niet een veronderstelde of zelfs gepostuleerde classesolidariteit, daarvoor als uitgangspunt wordt genomen.

Deze benadering contrasteert met de enige die heden ten dage de oorspronkelijke uitgangspunten wèl recht doet. Deze is te vinden in de wereldsysteem-theorie van Immanuel Wallerstein.⁴⁸ Dat internationalisme gaat uit van een globale klas-sentheorie, gekoppeld aan een specifieke interpretatie van een nog lang aanhoudende dominantie van de kapitalistische produktiewijze. In de visie van Wallerstein zal aan die dominantie eerst een einde komen als alle mogelijkheden voor kapitalistische expansie zijn benut en de antikapitalistische krachten zich op een gemeenschappelijke strategie hebben verenigd. De kapitalistische wereldeconomie zou door een (uiterst vaag geschetst) socialistisch wereldrijk worden opgevolgd indien de tegenbewegingen in de Eerste, Tweede en Derde Wereld (sociaal-democratische respectievelijk communistische partijen en nationale bevrijdingsbewegingen) alsmede hun huidige tegenstrevers (milieu- en vrouwenbeweging in de Eerste Wereld, oppositiebewegingen tegen communistische regimes in de Tweede Wereld, religieus fundamentalistische bewegingen in de Derde Wereld) een gezamenlijke antikapitalistische noemer zouden hebben gevonden.

Naast het voordeel van het klassieke heeft deze 'theorie'

ook de charme van het onpraktische. De geschetste ontwikkeling is op zichzelf al moeilijk voorstelbaar, maar is in elk geval ver weg, en biedt bovendien geen enkel handvat voor politiek handelen voor een beweging, die de nationale staat voor haar maatschappelijke doelstellingen wil en moet hanteren. In een theorie die, geheel in de utopische traditie, van de staat af wil, is dat echter geen ter zake doend bezwaar.

De door Wallerstein veronderstelde of bepleite internationale klassesolidariteit is weliswaar niet geheel een vrucht van zijn verbeelding, maar kent toch weinig tastbare voorbeelden. Gemeenschappelijke belangen worden alleen bij uitzondering over nationale grenzen heen als zodanig ervaren. Bij sterke welvaartsverschillen is het zelfs de vraag of, door het gebrek aan gemeenschappelijkheid van belang, internationale solidariteit (bij alle goede bedoelingen) niet eerder als vrucht van moralisme dan van internationalisme moet worden gezien.

De wereld als republiek

Blijft over het internationalisme dat niet op de solidariteit van een klasse wordt gebaseerd, zoals dat onder andere in de Verenigde Naties belichaamd kan worden geacht. Zijn de VN niet in opzet een vertaling van de grootse visie die Immanuel Kant op het hoogtepunt van de Verlichting heeft neergelegd in zijn *Zum ewigen Frieden*?⁴⁹ Daarin verkiest de Koningsbergse filosoof een weldoordacht compromis tussen utopisme en realisme. Zijn internationalisme gaat uit van het bestaan van staten, ook van hun voortbestaan. Maar hij stelt aan die staten eisen, en de voornaamste daarvan is dat zij alle *republikeins* moeten zijn, dat wil zeggen gebaseerd op de rechten van de mens als burger. In hedendaagse termen zou men van een democratische rechtsstaat spreken. Alleen wanneer alle staten op deze wijze zouden zijn geordend, is de vrede verzekerd; alleen dan ook is hun samenwerking in een volkenbond mogelijk.

Pas dan is waarlijk internationalisme – Kant: *Weltbürgertum* – te verwezenlijken.

Naar onze mening wijst Kant hier de weg naar een realistisch internationalisme, hoeveel terzijdes men ook bij zijn conceptie kan maken en hoe moeilijk de weg erheen ook zal zijn. Ook al is dit internationalisme niet op de veronderstelde solidariteit van een klasse gebaseerd, en kan het dat ook niet zijn, toch biedt het veel aanknopingspunten voor een socialistische 'kleuring' ervan. Immers, hoe gecompliceerd de relatie tussen socialisme en burgerrechten historisch en theoretisch ook moge liggen, in haar politieke praktijk heeft de sociaal-democratie veel bijgedragen tot de democratische kwaliteit van de Westeuropese samenlevingen. Zowel door de formele gelijke toegang van alle burgers tot het politieke systeem te bevechten als door de materiële en maatschappelijke voorwaarden voor gelijk staatsburgerschap steeds opnieuw te helpen scheppen.

Meer dan welk ander onderwerp kunnen de mensenrechten de buitenlandse politiek van socialisten en hun internationalisme morele richting geven.⁵⁰ Een dergelijke benadering (die in de praktijk al enigszins kan worden aangetroffen) zou niet alleen de politieke identiteit van de sociaal-democratie kunnen verhelderen, zij zou ook het kiezen van vrienden in de wereld kunnen vergemakkelijken. Ingegeven door andere motieven wordt daarmee nog wel eens misgegrepen.⁵¹ Op staatsniveau zou zo'n benadering ook uitmonden in een minder kritiekloze houding tegenover de Verenigde Naties, bij voorbeeld tegen de wijze waarop dat democratische forum door menig ondemocratisch geregeerde staat (met een beroep op het recht van nationale zelfbeschikking) voor zelfrechtvaardiging wordt misbruikt. Een moreel inhoudloze 'wereldgemeenschap' bestaat immers niet. Die les heeft honderd jaar socialistisch internationalisme toch in elk geval geleerd.

Noten

- 1—B.v. Ludwig Dehio, *The Precarious Balance. The Politics of Power in Europe 1494-1945*, Londen 1963, p. 23 e.v.
- 2—Cf. Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 vols., Cambridge 1978.
- 3—Martin Wight, *Systems of States*, z. p. 1977.
- 4—Opgenomen in Carl Schmitt, *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954*, Berlijn (1958) 1985.
- 5—Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, 3 vols., New York 1974, 1980, 1988.
- 6—Wight, op. cit.
- 7—Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, Berlijn 1923.
- 8—Martin Wight, *The Balance of Power and International Order*, in: Alan James (ed.), *The Bases of International Order. Essays in Honour of C.A.W. Manning*, Londen 1973.
- 9—Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München en Berlijn 1924.
- 10—Paul Lafargue, *Het recht op luiheid*, Amsterdam 1974.
- 11—Jacques Droz (hrsg.), *Geschiede des Sozialismus*. Band 11, Frankfurt a. M. 1974, p. 108.
- 12—A. van der Woude, *Het lege land: de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, Amsterdam 1987.
- 13—Hans Knippenberg & Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen 1988.
- 14—F.R. Bridge & Roger Bullen, *The Great Powers and the European States System 1815-1914*, Londen en New York (1980) 1987.
- 15—Cf. Bart Tromp: *Karl Marx*, Amsterdam 1983.
- 16—Karl Marx, *Die Geschichte der Geheimdiplomatie des 18. Jahrhunderts*, Berlijn 1977.
- 17—Tromp, o.c., p. 104 e.v.
- 18—Cf. Brief aan Engels, MEW (*Marx-Engels-Werke*), vol. 36, III.

19—Immanuel Wallerstein, *The Politics of the World-Economy. The States, the Movements and the Civilizations*, Cambridge/Parijs 1984.

20—James Joll, *The Second International 1889-1914*, Londen 1955, p.157.

21—Geciteerd bij Bart Tromp, 'Socialisme en defensie', in: E.H. van der Beugel e.a., *Te beginnen bij Nederland. Opstellen over oorlog en vrede*, Amsterdam, p.252.

22—Ibidem, p.254.

23—Marnix Krop, 'Een vreemde eend in de bijt. De Socialistische Internationale in de wereldpolitiek', in: Jan Bank e.a. (red.), *Het derde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1982; André Gerrits: 'Internationalisme en nationale belangen. De discussie over het communisme in de SAI', in: Jan Bank e.a. (red.), *Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1985.

24—H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930*, Leiden (1974) 1978.

25—Cf. Gerrits, op. cit.

26—Cf. E.H. Carr, *The Twenty Years' Crisis 1919-1939. An Introduction to the Study of International Relations*, Londen (1939) 1978, p.97.

27—Geciteerd bij Tromp, 'Socialisme en defensie', p.262.

28—Geciteerd bij Martin Wight, *Power Politics*, Leicester 1978, p.207.

29—Carr, op. cit.

30—Idem, p.85.

31—Idem, p.108.

32—Idem, p.87.

33—In 1926, geciteerd bij Cohen, op. cit., p.266.

34—V. Kubálková en A.A. Guickshank, *Marxism – leninism and the theory of international relations*, Londen 1980.

35—Geciteerd bij Kenneth Harris, *Attlee*, Londen 1982, p.63.

36—Cf. David Marquand, *Ramsay MacDonald*, Londen 1977.

37— Cf. A. van Staden, 'De heerschappij van staten: het perspectief van het realisme', in: R.B. Soetendorp, A. van Staden (red.), *Internationale betrekkingen in perspectief*, Utrecht 1987.

38— Cf. Marnix Krop, *Aan vrijheid gebonden. Sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid*, Deventer 1987.

39— Cf. Franz Schurmann, *The Logic of World Power*, New York 1974.

40— Cf. Krop, 'Een vreemde eend in de bijt', op. cit.

41— Cf. Bart Tromp, 'Gouden jaren voor het democratisch socialisme?' in: Jan Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing 1945-1950*, Amsterdam 1987.

42— Cf. Krop, 'Een vreemde eend in de bijt', op. cit.

43— Cf. Alan Day, *De leden van de Socialistische Internationale*, elders in dit Jaarboek.

44— Voor een eerste analyse zie: Nikolaj Petersen, 'Het Scandilux-experiment' in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 42, feb. 1985, p. 65.

45— Cf. Koen Koch en Marnix Krop, 'Between bridge and bridgehead. Europe's democratic Left and the Atlantic Alliance' in: Cornelis van Minnen en Rio D. Praaning (ed.), *The European Democratic Left and The Atlantic Alliance*, Middelburg 1989; vgl. ook Bart Tromps bijdrage aan deze conferentie-bundel.

46— De alom (bij voorbeeld in *Schuivende Panelen*, 1987) geconstateerde internationalisering van bij voorbeeld economische en ecologische vraagstukken zou, idealiter, tot grensoverschrijdende socialistische samenwerking aanleiding moeten geven. Al te veel hoop moet men hierop toch niet vestigen. Per slot van rekening bestaan die tendenties al langer, maar zijn nationale reflexen tot nu toe vaak sterker gebleken. Het valt nog te bezien of de liberalisering/éénmaking van de Europese markt (Europa '92) hierin fundamentele wijziging zal brengen.

47— Cf. Michael R. Gordon, *Conflict and consensus in Labour's*

foreign policy, 1914-1965, Stanford, Cal. 1969; vgl. ook Krop, *Aan vrijheid gebonden*, p. 96-121.

48— Cf. Wallerstein, *The Politics of the World Economy*, op. cit.; vgl. ook het interview met Wallerstein in: Bart Tromp, *Het falen der nieuwlichters*, Amsterdam 1981, p. 251.

49— Cf. de nieuwste Nederlandse uitgave, vertaald en ingeleid door B. Delfgaauw: Immanuel Kant, *De eeuwige vrede*, Kampen 1986.

50— Cf. Krop, *Aan vrijheid gebonden*, op. cit.; vgl. ook Michel Korzec en Bart Tromp, 'Op mensenrechten mag niet bezuinigd worden' in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 35, mei 1979, p. 299; en Marnix Krop, 'Mensenrechten en sociaal-democratisch buitenlands beleid' in: Nico Schrijver e.a. (red.), *Mensenrechten voor armen weggelegd? Mensenrechten, ontwikkeling en democratie in Noord-Zuid-perspectief*, Amsterdam 1989, p. 179.

51— Zo zijn sinds 1986 de 'cocaïne-socialisten' van Panama's militaire heerser Manuel Noriega adviserend lid van de SI; vgl. de bijdrage van Alan Day aan dit Jaarboek.

Socialisten en Europese integratie

Ideologie en praktijk van internationalisme

1. Inleiding

Het internationalisme van het socialisme gaat per definitie boven Europa uit, maar sluit tegelijkertijd Europa in. De twee aspecten van dat internationalisme – de internationale solidariteit van alle werkenden en de idee van wereldverbondenheid als zodanig – kunnen alleen op wereldschaal tot volle wasdom komen, maar in principe hoeft geografisch beperkter internationalisme niet op gespannen voet te staan met de idealen van wijdere strekking.

Bedoeling is in dit artikel na te gaan wat socialisten in het kader van de Europese Gemeenschap aan samenwerking tot stand hebben gebracht, en enkele conclusies te trekken over de kansen en mogelijkheden van verdere toekomstige samenwerking.

In het eerste gedeelte, 'De samenwerking van de socialistische partijen in de praktijk', wordt geschetst welke vormen van samenwerking bestaan en op grond van welke overwegingen men tot die vormen is gekomen. Heel uitdrukkelijk wordt in dat deel niet ingegaan op alles wat in de loop der jaren aan wensen over samenwerking is geuit, maar wordt slechts dat beschreven wat werkelijkheid is geworden.

Sinds enige tijd, sinds men discussieert over de voltooiing van de interne markt, de zogenaamde doelstelling '1992', wordt ook het debat over socialistische samenwerking in de Europese Gemeenschap weer gevoerd. Reeds in een eerder stadium van de Europese integratie was wel eens over de wenselijkheid of noodzaak van socialistische partijvorming

op Europees vlak nagedacht, maar bij dat nadenken was het gebleven. Thans is in het verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen van 1989 specifiek de wens naar vorming van een Europese socialistische partij opgenomen. Andere socialistische partijen in de Europese Gemeenschap zijn nog niet zo ver, althans de wens naar Europese partijvorming is nog niet zo duidelijk geformuleerd, maar nagedacht wordt er overal over de consequenties van '1992'.

Is de doelstelling '1992' op zichzelf voldoende aanleiding om Europese partijvorming te bepleiten? In de twee delen met de ondertitels 'De uitdaging van 1992' en 'Het Europese systeem' zal nader op die vraag worden ingegaan. Ondanks het ontegenzeggelijk belang van '1992' zal veel van wat socialisten al sinds lang in hun vaandel hebben geschreven—bij voorbeeld sociale gerechtigheid—ook in de toekomst nog voornamelijk binnen nationale grenzen bevochten moeten worden. Europa kan en mag daarom geen alibi worden om nationale plichten te verzaken of nationale doeleinden op te geven.

Op grond van het voorgaande kan het haast niet anders dan dat de slotopmerkingen niet zozeer pessimistisch als wel wat mager uitvallen. De kansen voor hechtere samenwerking van socialisten in de Europese Gemeenschap, laat staan de oprichting van een Europese socialistische partij, zijn en blijven beperkt, maar voor zover er kansen zijn moeten die wel worden aangegrepen. Om die kansen te kunnen uitbuiten is begrip nodig van de specifieke kenmerken van het door de Europese Gemeenschap gecreëerde politieke systeem, evenals nader beraad over de vraag welke onderwerpen van beleid zich nu eigenlijk tot samenwerking lenen.

2. De samenwerking van de socialistische partijen in de praktijk

De vraag of het wenselijk, verstandig of nuttig is het internationalisme van het socialisme op beperkte schaal concreet gestalte te geven, blijkt in de praktijk voornamelijk een vraag te zijn naar de mogelijkheden in en de eisen van een gegeven historische situatie. In de jaren vijftig leek de zich langzaam ontwikkelende Europese samenwerking niet alleen die kans op verwezenlijking van het internationalisme op beperkte schaal te geven, maar deze zelfs bijna te gebieden. Met de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal in de beginperiode van die jaren vijftig en met de sluiting van de verdragen over de Europese Economische Gemeenschap en Euratom aan het einde van dat decennium werd een begin gemaakt met een vorm van samenwerking tussen Europese staten zoals die voordien niet bekend was.

Twee kenmerken van die Europese samenwerking werden aanleiding tot gemeenschappelijk optreden van politieke partijen over de nationale grenzen heen. De belangrijkste factor was ongetwijfeld het feit dat de Europese Gemeenschap een samenwerkingsverband vormde waarbinnen in bepaalde gevallen bij meerderheid besluiten konden worden genomen die direct, zonder verdere nationale parlementaire behandeling, kracht van wet hadden in elke lidstaat van de Gemeenschap. Al reeds in een vroeg stadium beseften socialistena dat, hoezeer zij in principe die Europese samenwerking ook toejuichten, een bron van conflicten verscholen lag in de gekozen wijze van samenwerking.

Immers, als nationale parlementaire controle onmogelijk wordt en Europese parlementaire controle ontbreekt en als besluiten niet altijd bij unanimiteit genomen hoeven te worden, wordt terzelfder tijd een bres geslagen in de normale democratische besluitvormingsprocedures zoals die in de nationale staten die de Gemeenschap vormen, golden en gelden. In de beginperiode van het Gemeenschapssysteem werd de

volledige draagwijdte van die Europese samenwerkingsvorm nog niet eens zo sterk beseft. Het ging meer om een angstig vermoeden en bevroeden. Instinctmatig voelde men aan dat naarmate het Gemeenschapssysteem zich zou ontwikkelen tot een stelsel waarbinnen belangrijke beleidsbeslissingen zouden worden genomen, de mogelijkheid zou verminderen om binnen een nationaal politiek systeem specifieke eisen met betrekking tot een dergelijk beleid te stellen en te effectueren.

De tweede factor die bijdroeg tot gemeenschappelijk partijpolitiek optreden, lag in de omstandigheid dat in het Gemeenschapssysteem een parlementair orgaan voorzien was. Van begin af aan, dat wil zeggen reeds vanaf de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, werd parlementaire medewerking bij de Europese samenwerking beoogd en een van de organen die door de EGKS in het leven werd geroepen was dan ook de zogenaamde Gemeenschappelijke Vergadering. De Gemeenschappelijke Vergadering bestond uit door de nationale parlementen uit hun midden aangewezen afgevaardigden, maar reeds in het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal was voorzien dat op de duur die afgevaardigden door rechtstreekse, algemene verkiezingen gekozen zouden kunnen worden. Het zou meer dan een kwarteeuw duren alvorens die verkiezingen ook werkelijk plaatshadden. Het zou nog meer tijd kosten alvorens de intussen ingeburgerde naam Europees Parlement in plaats van Gemeenschappelijke Vergadering ook formeel erkend werd, maar duidelijk is dat inderdaad van begin af aan naar een vorm van parlementaire medewerking in het Europees systeem werd gestreefd.

De twee factoren die ten grondslag lagen aan de partijpolitieke samenwerking, hebben het karakter van die samenwerking ook grotendeels bepaald. Het vage inzicht, langzamerhand uitgroeiend tot een besef, dat er een democratisch tekort in het Gemeenschapssysteem is aan te wijzen heeft geleid tot

een permanente en constante aandacht – niet alleen van socialisten, maar van vertegenwoordigers van andere politieke partijen evenzeer – voor de vorm van de Europese samenwerking, los gezien van de inhoud. Daarenboven heeft de omstandigheid dat in een parlementair orgaan – ook al werd het in die beginperiode dan niet zo genoemd – was voorzien het welhaast onvermijdelijk gemaakt dat de partijpolitieke samenwerking begon als een samenwerking van parlementariërs. Zij, de leden van de nationale parlementen die door hun collega's waren aangewezen om zitting te nemen in de Gemeenschappelijke Vergadering, zij waren het die direct en concreet met Europa te maken kregen, zij beleefden zoal niet dagelijks dan toch wekelijks of maandelijks de triomfen en de nederlagen van de Europese samenwerking in de daaropvolgende jaren, zij werden als eersten geconfronteerd met de onvolmaaktheden van het systeem.

Aan socialisten komt de eer toe de stoot te hebben gegeven tot partijpolitieke samenwerking. Zij pleitten er als eersten voor zich in de Gemeenschappelijke Vergadering niet als nationale delegaties te formeren maar als 'boven-nationale' fracties; zij waren de eersten ook die de noodzaak inzagen van samenwerking van de politieke partijen zelf nadat de parlementaire samenwerking eenmaal haar beslag had gekregen. Met name voor socialisten was een uitsluitend op parlementaire aaneensluiting beperkte samenwerking eigenlijk een anomalie, omdat in het algemeen de socialistische partij niet uit een fractie maar omgekeerd juist de fractie uit een partij is voortgekomen.

Naast de hiervoor genoemde twee factoren die als belangrijkste oorzaak voor het ontstaan van partijpolitieke aaneensluiting hebben geleid, gold voor socialisten echter ook de overweging dat zij in het Europese samenwerkingsproces elementen terugvonden van die internationale verbondenheid die in de socialistische ideologie altijd een belangrijke plaats heeft ingenomen. Gold de omstandigheid van dat wat men

overigens pas veel later het democratisch tekort zou gaan noemen in principe voor alle politieke partijen, voor socialisten kwam daar nog de overweging bij dat nationaal overheidsingrijpen als gevolg van verder gaande Europese samenwerking wel eens beperkt of bemoeilijkt zou kunnen worden, en de rol van de overheid neemt nu eenmaal in het socialistische gedachtengoed een belangrijke plaats in. Het ging (en gaat) de socialisten er daarbij niet in de eerste plaats om bevoegdheden van nationale overheden te beschermen tegen eventuele Europese ondermijning maar om de zorg voor het behoud van bestuurlijke macht überhaupt. Al die factoren en overwegingen plus de omstandigheid dat contacten tussen socialistische politici al plaatsvonden vóór oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal als gevolg waarvan velen elkaar kenden, waren van invloed bij het innemen van socialistische posities in die eerste Europese jaren.

Historie

In september 1952 vond de constituerende zitting plaats van de Gemeenschappelijke Vergadering van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Reeds tijdens die eerste zitting werd gewezen op de wenselijkheid van contacten over de nationale grenzen heen, maar tot vorming van politieke fracties kwam men nog niet. In maart 1953, nadat in de voorgaande maanden vele voorbereidende gesprekken waren gevoerd, werd een plenair debat gehouden over de mogelijkheid en wenselijkheid van fractievorming. In juni van datzelfde jaar werd officieel het besluit genomen tot instelling van een socialistische en een christen-democratische fractie en een fractie van liberalen en geestverwanten. Vijf jaar later, in maart 1958, werd tijdens de constituerende zitting van de Gemeenschappelijke Vergadering in de inmiddels opgerichte Europese Economische Gemeenschap bevestigd dat men de bestaande praktijk van het functioneren van fracties wenste te handhaven. Inmiddels hadden de socialisten daaraan vooraf-

gaand reeds besloten om tot samenwerking van de socialistische partijen in de Europese Gemeenschap over te gaan, onder andere met het doel om een band te scheppen tussen die partijen en de fractie in de Gemeenschappelijke Vergadering.

In januari 1957 werd de 'eerste conferentie van de socialistische partijen uit de landen van de Gemeenschap nopens de vraagstukken der Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal' gehouden. Daar besloot men tot het in het vervolg regelmatig houden van conferenties of congressen en werd een Bureau van de partijen opgericht dat tot taak kreeg het onderling contact van de partijen te onderhouden in de periodes tussen congressen in. Ook werd besloten tot contact met de Socialistische Internationale om duidelijk te maken dat de Europese activiteiten als een onderdeel van de normale internationale werkzaamheden van socialistten moesten worden gezien en niet bedoeld waren als een soort aanslag op de Internationale. De nieuwe samenwerking van de partijen kreeg gestalte in gedeeltelijk gelukte pogingen om socialistten in de verschillende lidstaten dezelfde standpunten te laten innemen tijdens de nog in datzelfde jaar 1957 te houden ratificatiedebatten in de nationale parlementen over de verdragen tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap en Euratom, en in werkzaamheden die zouden uitmonden in de aanvaarding van een algemeen Europees programma en een landbouwprogramma.¹

Sinds die gebeurtenissen verstarde de net op gang gekomen samenwerking gedurende een aantal jaren tot een ritueel. Wel werden er vanaf die tijd regelmatig congressen van de partijen gehouden, maar het werd steeds minder duidelijk waartoe die dienden. De kansen die lagen in het aannemen en het publiekelijk uitdragen van gemeenschappelijke standpunten in de nationale parlementen tijdens ratificatiedebatten, werden niet verder aangegrepen.

Toch waren die kansen er wel degelijk. Men zou die werkwijze namelijk hebben kunnen toepassen bij de ratificatiede-

batten over het zogenaamde fusieverdrag in 1965, bij de goedkeuring van het verdrag over de eigen middelen van de Gemeenschap en de begrotingsbevoegdheden van het Europees Parlement, en ter gelegenheid van de uitbreiding van de Gemeenschap met Engeland, Ierland en Denemarken. Ook na die tijd zouden zich nog soortgelijke mogelijkheden voordoen, zoals bij de uitbreiding van de Gemeenschap met nog andere landen, bij de aanvaarding van het verdrag tot aanvulling van de eigen middelen van de Gemeenschap en bij de aanvaarding van de Europese Akte met de doelstelling 1992. In geen van die gevallen werd echter op die werkwijze van het innemen van gemeenschappelijke standpunten teruggegrepen en dat is eigenlijk betreurenswaardig.

Het is niet zo dat een dergelijke werkwijze, was ze wel toegepast, de loop der geschiedenis veranderd zou hebben. De standpunten der partijen lagen niet zo ver uit elkaar en de meeste partijen spraken zich voor de verschillende voorstellen uit, of het nu de geografische uitbreiding, verhoging van de eigen middelen of de doelstelling 1992 betrof. Neen, de uitkomst zou dezelfde zijn geweest ook al zouden de socialistische partijen wel hebben getracht een gemeenschappelijk standpunt uit te werken. Maar door het niet te doen werden kansen op het naar elkaar toe groeien en daarvan publiekelijk kond te doen gemist.

In feite komt het erop neer dat de samenwerking van de socialisten, geconcretiseerd in de Europese fractie eerst en in coöperatie van de partijen later, sinds die jaren vijftig geen verandering meer heeft ondergaan terwijl de Europese Gemeenschap zelf zeer grondig is veranderd. Die Gemeenschap bestaat niet meer uit zes landen maar uit twaalf; en nog meer landen hebben om toetreding gevraagd of staan op het punt dat te doen. Door aanvaarding van de doelstelling 1992 is de afhankelijkheid van de lidstaten onderling en van elk van hen afzonderlijk van de Gemeenschap als zodanig toegenomen. Europese politieke samenwerking is integraal onderdeel van

de verdragsdoelstellingen geworden. Rechtstreekse algemene verkiezingen voor het Europees Parlement hebben de directe betrokkenheid van politieke partijen bij het samenwerkingsproces versterkt. Die laatste omstandigheid heeft trouwens een nieuwe impuls gegeven aan het weer oppakken van de lijn die reeds in eerdere jaren was uitgestippeld. De rechtstreekse verkiezingen werden aanleiding voor het ontwerpen van gemeenschappelijke verkiezingsprogramma's, manifesten genaamd, in 1979, 1984 en 1989.³

De omstandigheden waaronder die manifesten werden uitgewerkt, waren zwaarder en moeilijker dan in de beginperiode. Was men in het begin slechts met zijn zessen, in 1989 moest men met meer partijen tot overeenstemming komen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de manifesten in zeer algemene formuleringen gesteld zijn en dat de verschillende partijen, naast het manifest, ook een nationaal verkiezingsprogramma hebben uitgewerkt, afgestemd op de nationale verhoudingen waarin de verkiezingsstrijd gestreden moet worden.

Ook anderszins wordt verder nagedacht over intensievere partijpolitieke samenwerking, zeker nadat de doelstelling '1992' officieel is aanvaard. In de Partij van de Arbeid, maar daar niet alleen, is de roep om een Europese socialistische partij reeds gehoord in *Schuivende Panelen*.³ In *Bewogen Beweging* is die idee van een Europese partij wat nader uitgewerkt en in *Voorwaarts* heeft de internationaal secretaris van de partij verklaard dat hij het als zijn taak zag 'ook de eigen partij te stimuleren om zich in te zetten voor zo'n Europese socialistische partij'.⁴

Sindsdien is de activiteit weer hoofdzakelijk naar het onmiddellijk noodzakelijke verlegd. De uitwerking van het manifest voor de verkiezingen van 1989 eiste alle aandacht op en liet nauwelijks tijd over voor achter de horizon liggende doelstellingen, maar de belangstelling voor zulke doelstellingen is wel geactiveerd.

Samenwerking in de fractie

De samenwerking in de fractie verloopt eveneens grotendeels volgens hetzelfde stramien, zoals dat in de jaren vijftig werd ontworpen. Als gevolg van het feit dat men niet meer met slechts zes socialistische stromingen te maken heeft maar met meer, zijn er uiteraard veranderingen in structuur en organisatie van de fractie aangebracht. De algemene doelstellingen – met name het uitwerken en innemen van gemeenschappelijke standpunten – zijn echter dezelfde gebleven. Een probleem is dat de huidige socialistische fractie in het Europees Parlement, met een honderdzeventigtal leden de grootste in een parlement van 518 leden, niet meer te vergelijken is met de oude fractie in de Gemeenschappelijke Vergadering die honderdtweeënveertig leden telde. Niet alleen dat het aantal parlamentsleden bijna viermaal zo groot is geworden, de gehele omgeving waarin de socialistische fractie opereert is totaal verschillend van die van de eerste jaren. Thans manifesteren zich in het Europees Parlement niet slechts de drie min of meer klassieke politieke stromingen van socialisten, christendemocraten en liberalen, maar opereren er ook conservatieven, communisten, ‘gaullisten’, groenen en uiterst rechts in fractieverband en is er daarnaast nog een aantal partijpolitieke daklozen. Een ‘socialistisch internationalisme’ heeft zich in de bestaande Europese context min of meer operationeel weten te maken, maar terzelfder tijd is gebleken dat dat internationalisme niet uitsluitend tot het socialistische erfgoed behoort. Christendemocraten en liberalen waren al op hetzelfde moment als socialisten tot fractievorming in de Gemeenschappelijke Vergadering overgegaan; thans blijkt in het Europees Parlement internationale samenwerking ook voor nog andere politieke groeperingen mogelijk, zelfs voor zulke relatief nieuwe politieke formaties als groenen en uiterst rechts. Die samenwerking, dat internationalisme, behoort zeker niet op dezelfde manier tot de geestelijke bagage van die politieke stromingen als dat bij socialisten het geval is, maar het is in de

Europese Gemeenschap wel bewezen dat op het moment dat gunstige voorwaarden voor internationale samenwerking zijn gecreëerd, ook anderen dan alleen socialisten daartoe in staat zijn.

Overigens verloopt de samenwerking in de fracties geenszins optimaal. Fracties die slechts weinig nationaliteiten tellen, bij voorbeeld het geval bij de zich Europese Democraten noemende conservatieven, kennen in principe minder moeilijkheden dan bij voorbeeld de socialistische of christendemocratische fractie, maar ook bij die Europese Democraten komt het voor dat de Engelsen zus, de Spanjaarden zo en de Denen zus of zo stemmen. In de grote fracties, die alle of bijna alle nationaliteiten in hun gelederen terugvinden, speelt de nationaliteit een grote rol. Zoals functies in het Parlement naar rato van grootte over de fracties worden verdeeld, zo worden in de fractie volgens hetzelfde principe de functies verdeeld over de nationaliteiten. De nationale delegaties spelen binnen de fracties dan ook een belangrijke rol, en in de praktijk gaat die rol zelfs uit boven die van het verdelen van functies of het innemen van standpunten over vraagstukken van andere organisatorische aard.

De socialistische fractie heeft een hoge mate van samenhang bereikt op praktisch alle gebieden waar niet direct beleidsbeslissingen hoeven te worden genomen. Zo lopen de standpunten over onderwerpen als mensenrechten, seksueel geweld tegen vrouwen, Zuidelijk Afrika, drugsgebruik, biotechnologie of discriminatie in het algemeen, niet ver uit elkaar en is het zelfs gelukt over een aantal van die onderwerpen gemeenschappelijke brochures uit te geven. Het ligt echter allemaal wat anders en moeilijker bij vraagstukken als landbouwbeleid, harmonisering van de BTW, inbouw van katalysatoren in personenauto's of energiebeleid. Kortom, bij al die zaken waarover in de Gemeenschap daadwerkelijk beslissingen worden genomen en waar een nationaal belang ook om de hoek komt kijken of zou kunnen kijken, is een gemeen-

schappelijke opvatting niet bij voorbaat verzekerd. Voor die situaties is in de fractie de 'clause de conscience', de gewetensclausule, uitgevonden. Heeft zich in de fractie een meerderheidsstandpunt uitgekristalliseerd en meent een nationale delegatie zich niet aan dat standpunt te kunnen conformeren, dan kan met een beroep op die clausule een ander stemgedrag worden aangehouden. Zelden in de geschiedenis van het socialisme zijn geweten en nationaal belang zozeer met elkaar vereenzelvigd, zelden is een nationaal belang zo schoon omkleed.

Een troost voor de socialisten is dat het in andere fracties niet veel anders toegaat, maar het blijft een schrale troost. In tegenstelling immers tot andere politieke partijen koesteren socialisten een internationale traditie en ideologie, en de Gemeenschap leek nu eindelijk de kans te geven om die ideologie in praktijk om te zetten. Is het socialisme zelf oorzaak van het onvermogen woorden door daden te laten volgen of moet de schuld bij de Gemeenschap worden gezocht? Een definitief antwoord op die vraag lijkt niet mogelijk, maar een nadere beschouwing over de betekenis van 1992 en de aard van het Gemeenschapssysteem kan misschien wat meer licht werpen op een overigens toch duister blijvende problematiek.

3. De uitdaging van '1992'

Na jarenlange stagnatie, eurosclerose en pessimisme omtrent de toekomst van de Europese Gemeenschap in het algemeen werd in de jaren tachtig het besluit genomen om in 1992 in de Gemeenschap de zogenaamde interne markt te realiseren. Op zichzelf was dat een goede beslissing, die eigenlijk al veel te lang op zich had laten wachten, een beslissing die geheel in de lijn lag van dat tot wat de Gemeenschap eigenlijk behoorde uit te groeien. De doelstelling was niet nieuw, maar externe ontwikkelingen en vooral de toegenomen concurrentie uit landen zoals de Verenigde Staten en Japan maakten dat zij

nieuw leven ingeblazen kreeg. Immers, de Gemeenschap heeft wel een douane-unie gerealiseerd maar eigenlijk alleen voor industriële en agrarische producten en van de gemeenschappelijke markt waarover in het verdrag sprake is blijkt men nog ver verwijderd. Afschaffing van bestaande hindernissen zoals verschillen in technische voorschriften voor bepaalde producten, opheffing van de concurrentiebeperkingen op het gebied van openbare aanbestedingen, vrijmaking van kapitaalverkeer en wegwerking van vertragingen aan de nationale grenzen als gevolg van nog bestaande douaneformaliteiten behoort onder andere tot het arsenaal van maatregelen dat is voorzien om het einddoel te bereiken.

Hoewel inmiddels al weer duidelijk is geworden dat '1992' niet zozeer een tijdstip als een proces zal blijken te zijn – moeilijkheden voor het bereiken van een volledig vrij personenverkeer en harmonisatie van de belastingen blijken groter dan men had verwacht –, is de propaganda waarmee '1992' werd omgeven en de aandacht die de doelstelling in de media heeft gekregen eenvoudig overweldigend geweest. Nog nooit in de geschiedenis van de Europese Gemeenschap heeft een datum zo'n betekenis gekregen. Noch de voltooiing van de douane-unie – notabene twee jaar eerder bereikt dan oorspronkelijk in het verdrag was voorzien – noch de uitbreiding van de Gemeenschap van zes naar negen, naar tien en weer later naar twaalf landen, noch de rechtstreekse verkiezing van de leden van het Europees Parlement, hebben een vergelijkbaar enthousiasme teweeggebracht.

Het besluit tot verwezenlijking van een interne markt werd voorafgegaan door verschillende publikaties van de Commissie van de Europese Gemeenschappen en door het zogenaamde Witboek, waarin enerzijds duidelijk werd gemaakt wat voor werk er allemaal nog verzet moest worden om de heilstaat 'interne markt' inderdaad te bereiken, anderzijds hoog werd opgegeven van de voordelen van die markt.⁵ Worden alle maatregelen genomen en alle hindernissen afgebro-

ken waarover in het Witboek wordt gesproken, dan zou het bruto produkt van de Gemeenschap met 4,5% kunnen stijgen en zouden wel twee miljoen nieuwe arbeidsplaatsen geschapen kunnen worden. Weliswaar wordt toegegeven dat als eerste gevolg van de beslissingen de werkloosheid wel eens zou kunnen toenemen, en wordt eveneens erkend dat alleen dan alle mogelijke voordelen ons zullen toevallen indien inderdaad alle opgesomde maatregelen werkelijk worden genomen en tevens een op werkgelegenheid stimulerend afgestemd macro-economisch beleid wordt gevoerd, maar ondanks die beperkingen is de grondtoon van de in Brussel geconcipeerde rapporten juichend.

Die juichtoon lijkt niet helemaal onterecht. Per slot van rekening – het zij nog eens herhaald – is datgene wat nu onder de naam 1992 verkocht wordt, niet veel anders dan wat men ook reeds in 1958 beoogde, en dat wat men in 1958 wilde heeft in 1989 zijn glans nog steeds niet verloren. Het probleem is echter, en dat ziet men thans beter in dan een dertigtal jaren geleden, dat econometrische modellen wel zekere aanwijzingen geven maar geen absolute waarheden bevatten, dat men er eigenlijk geen idee van heeft aan wie en aan wat en aan welke lidstaat die toekomstige extra welvaart in de eerste plaats zal toevallen, en dat een macro-economisch beleid toegesneden op werkgelegenheidsbevordering de laatste jaren nu juist een beetje uit de mode is geraakt.

Kort na de eerste op grond van het Witboek genomen besluiten voorspelde de voorzitter van de Europese Commissie, Jacques Delors, dat in de jaren negentig tachtig procent van de economische wetgeving en misschien van de belasting- en sociale wetgeving op het niveau van de Gemeenschap zal worden genomen. Enige tijd later corrigeerde hij zichzelf en zei te verwachten dat bevoegdheden met betrekking tot het economisch en sociaal beleid voor het grootste deel bij de nationale lidstaten zullen blijven berusten, zelfs als het wetgevend kader met name op economisch gebied, op het niveau

van de Gemeenschap zal worden vastgesteld.⁶ Met die laatste uitspraak verschaftte ook hij geen helder inzicht in wat nu precies '1992' zou gaan betekenen en voegde hij aan de reeds gangbare gemeenplaatsen slechts een nieuwe vaagheid toe.

De socialistische partijen in de Gemeenschap waren niet in de eerste plaats geïnteresseerd in wat nu precies '1992' zou gaan betekenen, maar zij waren er van meet af aan op gebrand om dat wat later wel 'de sociale dimensie van de interne markt' werd genoemd in het proces in te bouwen. In de oorspronkelijke plannen en voorstellen was nauwelijks sprake van een sociale component, geheel in overeenstemming met de traditionele wijze waarop ook in de afgelopen jaren het Europese samenwerkingsproces was benaderd. In het verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap nemen de sociale paragrafen een bescheiden plaats in, overigens zonder dat dat tot onoverkomelijke problemen heeft geleid. Met aanvaarding van de idee van de interne markt echter, en dat in een Gemeenschap die geen zes maar twaalf lidstaten kende, werd een verdere stap gezet op de weg naar het creëren van een economische ruimte die gelijkenis vertoont met die van een nationale staat. De socialisten meenden, te meer omdat de sociale verschillen in die Gemeenschap van twaalf zoveel groter zijn dan in de oorspronkelijke Gemeenschap, dat aan de sociale dimensie meer recht moest worden gedaan.

Economie en sociaal

De sociaal-economische politiek in een nationale staat valt grofweg uiteen in een beleid met betrekking tot personen, goederen, diensten en kapitaal, een macro-economisch beheersbeleid en een arbeidsmarkt- en sociaal beleid. De allocatieve functie van de staat manifesteert zich in die beide eerste vormen van beleid, terwijl in het arbeidsmarkt- en sociaal beleid een deel van de distribatieve functie van de staat zichtbaar wordt. In de Europese Gemeenschap echter is die distribatieve functie niet of nauwelijks ontwikkeld. Weliswaar ligt

er een distributief element verscholen in het beleid met betrekking tot de zogenaamde structuurfondsen voor sociale, regionale en landbouwpolitiek, maar in wezen gaat het daarbij toch om een verdeling van gelden tussen lidstaten en niet om herverdeling van inkomens. Die laatste functie is voor de Gemeenschap na voltooiing van de interne markt niet weggelegd, en het is dan ook niet verwonderlijk dat eisen aangaande verhoging van de financiële middelen van de structuurfondsen betrekkelijk gemakkelijk konden worden ingewilligd, terwijl op het specifieke terrein van arbeidsmarkt- en sociaal beleid geen werkelijke vooruitgang werd geboekt. Weliswaar wordt thans door vrijwel iedereen met de mond beleden dat een sociale dimensie onontbeerlijk is maar zodra men om concrete invulling van die dimensie vraagt blijkt men met de mond vol tanden te staan. Overeenstemming over de noodzaak van gemeenschappelijke minimumnormen omtrent de bescherming van de gezondheid en veiligheid van werknemers op de arbeidsplaats bestond er – op grond van in het oog springende concurrentieoverwegingen – van meet af aan, maar veel verder dan het op Europees niveau propageren van een sociale dialoog en het nogmaals herhalen van de wens tot een actief beleid van werkgelegenheidschepping is men eigenlijk niet gekomen.

De vraag is overigens of dat allemaal zo erg is. Natuurlijk moet er ook op Gemeenschapsniveau naar worden gestreefd medezeggenschap een concrete inhoud te geven op het moment dat een Europese naamloze vennootschap zou ontstaan, natuurlijk moet er voor worden gezorgd dat bestaande hogere sociale normen niet door andere, lagere, worden bedreigd, maar het leeuwedeel van de sociale politiek zal toch nationale politiek blijven. De distributieve functie van de Gemeenschap is niet voor niets beperkt gebleven. Zou men die functie een grotere betekenis hebben willen toekennen dan zouden reeds in het verleden veel ingrijpender structurele en institutionele veranderingen in het Gemeenschapssysteem

moeten zijn aangebracht dan men zelfs nu, met 1992 voor ogen, voor mogelijk houdt. Heel bewust heeft men dat niet gedaan, uit vrees voor die noodzakelijke veranderingen enerzijds, uit de constatering dat ook binnen het nationale kader het economische en het sociale gescheiden sferen geworden zijn anderzijds. Ook nationaal worden, om eventuele negatieve effecten van bepaalde economische processen af te zwakken of te neutraliseren, aparte en specifieke maatregelen getroffen. Pas nadat de economie haar normale loop heeft genomen, worden achteraf die speciale maatregelen toegevoegd; de eenheid van het economisch en sociaal beleid is verbroken en met het verlaten van de klassieke economische theorie en het omarmen door socialisten van Keynes is voor die praktijk ook een theoretisch fundament gevonden.⁷ Die scheiding tussen economie en sociaal heeft zijn voorlopig hoogtepunt gevonden in de Europese Gemeenschap en zal ertoe leiden dat meer nog dan vroeger reeds het geval was het sociale van het macro- naar het microniveau wordt getild.

De inhoud van '1992'

Ongetwijfeld is er sinds het besluit over '1992' werd genomen vooruitgang geboekt op de weg naar wat de inhoud van 1992 zou moeten zijn. Ondanks die vooruitgang blijft er echter vooral onzekerheid bestaan over wat de precieze inhoud van 1992 zal zijn, bij regeringen, bij politieke partijen en zeker niet in de laatste plaats bij het bedrijfsleven. Hoewel het bedrijfsleven aan de bakermat heeft gestaan van de besluitvorming over 1992, heeft men zich in die kring nooit werkelijk het hoofd gebroken over politieke en institutionele consequenties van verder gaande Europese samenwerking.⁸ De 'integratie van onderaf', zoals de rol van het bedrijfsleven in het Europees samenwerkingsproces wel omschreven wordt, kent uit de aard der zaak haar beperkingen. In laatste instantie zou de ten opzichte van Japan en de Verenigde Staten vermeende zwakheid van Europa wel eens niet van technische of techno-

logische aard kunnen zijn maar van politiek-institutionele aard.

Voor het denken over, laat staan het oplossen van, een dergelijke problematiek is het bedrijfsleven eigenlijk slecht toegerust. Bovendien beschikt het bedrijfsleven, in het geval dat 1992 toch niet helemaal wordt wat men ervan gehoopt had, over een alternatief. Europese samenwerking is in principe nuttig en voordelig, maar samenwerking met Japanse, Amerikaanse of andere buiten-Europese ondernemingen is ook te overwegen. Daar komt bij dat 'het Europa van morgen vrijwel zeker zowel een economie van concurrerende nationale economieën als een economie van concurrerende Europese ondernemingen (zal) zijn – en in dat opzicht zal de Europese Gemeenschap hemelsbreed verschillen van de Amerikaanse markt'.⁹ Vraagtekens en onzekerheden te over dus en het bedrijfsleven zoekt aarzelend en tastend zijn weg.

Bij regeringen is de onzekerheid niet minder groot. Na het aanvankelijk enthousiasme vraagt men zich af aan welke exercitie men eigenlijk begonnen is. De aarzelingen om besluiten te nemen op bij voorbeeld het gebied van de harmonisatie van belastingen, de monetaire samenwerking en de vrijmaking van het personenverkeer verraden die onzekerheid. De angst voor de wet van de afnemende meeropbrengsten doet zich voelen. Hoeveel meer Europese beslissingen moeten er eigenlijk worden genomen, hoeveel meer nationale bevoegdheid moet in Europese bevoegdheid opgaan om nog een stukje extra welvaart te creëren? Het staat buiten kijf dat het samenwerkingsproces sinds de jaren vijftig de onderlinge handel heeft doen toenemen en de welvaart heeft vergroot, maar welvaartsverschillen tussen lidstaten zijn ondanks het bestaan van de structuurfondsen niet weggewerkt en meer dan ooit vraagt men zich af welke lidstaat van welke beslissing het grootste voordeel zal hebben.

Voor politieke partijen speelt die onzekerheid eveneens een rol en met name de socialistische partijen bezinnen zich over

de vraag naar de betekenis van 1992. Tot de eerste publieke reacties van de Partij van de Arbeid behoorden uitspraken zoals in *Schuivende Panelen* en *Bewogen Beweging*, waarnaar hiervoor reeds is verwezen. Maar ook de andere socialistische partijen buigen zich het hoofd over wat hun toekomstige houding moet zijn, en vrijwel overal meent men dat een hechtere onderlinge samenwerking noodzakelijk is. De vraag is alleen hoe. De idee van de interne markt en de doelstellingen van 1992 zijn door de meeste partijen volmondig aanvaard, maar ze wensen een situatie te vermijden waarin het grensnut van Europese arbeidsverdeling niet tegen de grenskosten zou opwegen. Zeker niet wensen ze een ontwikkeling waarin dat nut voornamelijk tot uitdrukking zou komen in bedrijfsresultaten en de kosten in stijging van publieke uitgaven voor werkloosheidsuitkeringen. Dat is trouwens de geldige reden waarom zij zozeer de nadruk hebben gelegd op de sociale dimensie van de interne markt, ook al blijft het moeilijk een concrete invulling aan die dimensie te geven. Naarmate het sociaal beleid immers los staat van, geen band meer heeft met het economisch beleid, is het ook gemakkelijker tot afbraak van sociale voorzieningen te komen indien de economische vooruitzichten daartoe aanleiding zouden geven. En in een Europa van lidstaten waarin, zacht uitgedrukt, de sociale voorzieningen nogal uiteenlopen, is de angst voor terugschroefing naar een lager peil niet helemaal onterecht. Zonder de suggestie te willen wekken dat iets dergelijks de bedoeling zou zijn van de initiatiefnemers van '1992', wensen de socialistische partijen de nadruk te blijven leggen op de noodzaak om over de eigen schaduw heen te springen ook als men over Europa denkt. Het Europa van vandaag is tot een 'economisme' verworden dat zelfs een vulgair-marxist met de oren zou doen klapperen; het denken over en in Europa is versmald en verschaald tot naakte economie, '1992' schijnt geen doelstelling maar een einddoel te zijn geworden en het is tegen een dergelijk denken dat socialisten zich te weer stellen.

Over de noodzaak van toevoeging van een sociale dimensie zijn alle socialistische partijen het dan ook eens en bestaan er nauwelijks meningsverschillen. Of datzelfde ook geldt voor de onderlinge samenwerking valt niet met zekerheid te zeggen. Alleen de Partij van de Arbeid heeft, kennelijk wat geschrokken van de snelle vaart der Europese ontwikkelingen, zoveel Europees water in de socialistische wijn van *Schuivende Panelen* en *Bewogen Beweging* gestopt, dat men zich afvraagt of de partij bezig was zichzelf op te heffen. Die indruk is inmiddels door latere uitspraken weer wat verzacht, maar feit is dat geen der andere socialistische partijen zulke vergaande uitspraken heeft gedaan. Kennelijk beseffen zij dat de Europese Gemeenschap geen staat is maar een samenwerkingsverband van staten, en dat samenwerking van politieke partijen in zo'n verband haar eigen problemen en moeilijkheden kent.

4. *Het Europese systeem*

Als reeds in de beginjaren van het Europese samenwerkingsproces partijpolitieke aaneensluiting als een behoefte werd gevoeld, als de doelstelling 1992 die behoefte sterker tot uitdrukking heeft doen komen, komt de vraag op of het Gemeenschapssysteem zoals het thans bestaat de mogelijkheid biedt om die wens naar sterkere partijpolitieke verbondenheid ook te realiseren. Is de beperkte samenwerking in fractie- en partijverband toe te schrijven aan onwil of onkunde van politieke partijen of liggen de oorzaken dieper en moeten ze gezocht worden in specifieke trekken van het Gemeenschapssysteem zelf?

Het is jarenlang gewoonte geweest over de Europese Gemeenschap te spreken in een federalistisch perspectief. Die Gemeenschap was dan nog wel geen federatie, slechts een moeilijk te rubriceren en daarom maar als eigensoortig gedefinieerd samenwerkingsverband, maar zou wel op weg zijn naar federatieve organisatie. Er zijn inderdaad federale trek-

ken in het systeem aan te tonen en het valt ook niet te ontkennen dat het federalistische gedachtengoed heeft meegespeeld bij de architectuur van het systeem, maar toch kan men moeilijk volhouden dat het systeem zich in de richting van een federatie ontwikkelt. De Europese Gemeenschap is daarentegen wel degelijk een los van de nationale lidstaten opererend rechtssysteem met eigen rechtspersoonlijkheid. Er is sprake van verdeling van bevoegdheden tussen de Gemeenschap en de lidstaten en in het verdrag tot oprichting van de Gemeenschap zijn de rechten en verplichtingen van de lidstaten ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de Gemeenschap vastgelegd. Elke keer weer dat besloten wordt tot uitbreiding van de taken van de Gemeenschap, wordt nauwkeurig aangegeven hoe de nieuwe bevoegdheden moeten worden toegepast en aangewend. De beslissing over de vraag of er tot taakuitbreiding wordt overgegaan is echter niet een beslissing die aan de Gemeenschapsinstellingen is overgelaten, maar aan de constituerende delen van de Gemeenschap, de lidstaten zelf. Komt in dit ontbreken van de zogenaamde 'Kompetenz-Kompetenz' reeds tot uitdrukking dat die lidstaten de belangrijkste bron van recht en macht blijven vormen, diezelfde lidstaten hebben ook in de loop van de geschiedenis van het systeem, en dat ondanks de schijn van het tegendeel, hun invloed op het systeem weten te versterken.

Het meest in het oog lopend is dat geschied door officiële erkenning van en formele opneming in het systeem van zulke instellingen als de Europese Raad (van staatshoofden en regeringsleiders) en het Comité van Permanente Vertegenwoordigers (het comité van hoogste ambtelijke vertegenwoordigers dat beslissingen van de Raad van Ministers voorbereidt). Maar ook bij elke taakuitbreiding van de Gemeenschap – alweer ondanks de schijn van het tegendeel, ondanks de beperkte aanvaarding van meerderheidsbeslissingen in de Raad ter voltooiing van de interne markt en ondanks de zogenaamde uitbreiding van bevoegdheden van het Europees Parlement

– wordt deelname aan en controle op Gemeenschapsbesluitvorming door de lidstaten versterkt.¹⁰

Dat gebeurt niet alleen door instelling van ambtelijke commissies van advies of voor beheer, niet alleen door het slechts met mondjesmaat en schoorvoetend toekennen van beheerstaken aan de Europese Commissie, maar ook op bijna 'natuurlijke' wijze door het langzamerhand zijn ontstaan van een soort consensus tussen nationale ambtelijke diensten en het Europese apparaat, door het wederzijds weten en aanvoelen van hoe ver men gaan kan en van waar de grenzen liggen. Dit proces van sterkere nationale deelname aan en controle op het Gemeenschapssysteem heeft zich niet ontwikkeld omdat men de Gemeenschap minder belangrijk wilde maken. Integendeel, juist omdat de relevantie van de Gemeenschap voor het nationale politieke systeem is vergroot werd ook de behoefte aan nationale inspraak groter. Kortom, meer dan ooit, meer in elk geval dan in de beginjaren voorzien werd, wordt het Gemeenschapssysteem gekenmerkt door een in elkaar grijpen van en zich verstrengelende nationale en Gemeenschapsactoren, regeringsvertegenwoordigers en ambtenaren.

Of men een dergelijk systeem nu wil beschrijven in termen van 'pacificatie-democratie',¹¹ consensus of concordantie doet niet veel ter zake. Essentieel is dat zo'n stelsel voldoet aan de eis waaraan elk systeem behoefte heeft: stabiliteit. Naarmate het Gemeenschapssysteem voor de nationale lidstaten belangrijker wordt kan men met inefficiency, en inefficiënt is het, desnoods leven; met een gebrek aan stabiliteit, met een gevaar voor desintegratie niet. Permanent moet rekening worden gehouden met de wensen en belangen van allen die het spel meespelen en juist daarom tracht men meerderheidsbeslissingen tot een minimum te beperken. Permanent moet ook de minderheid tevreden kunnen worden gesteld op straffe van desintegratie van het systeem bij het verzaken van die plicht.

De functie van het vetorecht in de Raad is dat het de stabili-

teit van het systeem garandeert. Dat vetorecht geeft geen zekerheid van vooruitgang in het samenwerkingsproces, het tegendeel is het geval, maar het biedt wel de garantie dat dat wat wordt beslist ook werkelijk wordt aanvaard door alle partners in het systeem. Een dergelijk systeem is welhaast per definitie ongeschikt voor parlementair-democratische besluitvorming. Ideologie blijkt dan ook een ondergeschikte rol te spelen in het samenwerkingsproces van nationale- en Gemeenschapsbeslissingnemers. Het systeem heeft depolitiserend gewerkt en noch nationale parlementen noch het Europees Parlement zijn in staat of bereid geweest genoeg steun te verwerven om aan die tendentie een eind te maken.

In de praktijk van het dagelijkse leven blijkt overigens dat dat wat men wel het democratisch tekort van de Gemeenschap noemt, voor de overgrote meerderheid van de publieke opinie in de lidstaten geen werkelijke problemen oplevert. De legitimiteit van de Gemeenschap en van haar beslissingen wordt niet in twijfel getrokken. De effectiviteit van het Gemeenschapsgezag, de omstandigheid dat nationale politieke actoren bij uitstippeling van beleid en het nemen van beslissingen betrokken zijn, de omstandigheid ook dat Gemeenschapsbesluiten zelden of nooit van invloed zijn op de directe inkomensvorming, dat alles te zamen blijkt kennelijk voldoende voor aanvaarding van dat gezag en die besluiten.¹²

Voor politieke partijen, sterker nog, voor een parlement is in zo'n systeem eigenlijk geen plaats, en toch bestaat er zo iets als het Europees Parlement. Dat men met dat Parlement niet goed raad weet is de afgelopen decennia wel gebleken; dat was trouwens al zichtbaar bij aanvaarding van het eerste Europese verdrag, het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Wel werd in dat verdrag immers reeds de mogelijkheid geopend van het houden van rechtstreekse verkiezingen, maar over een eventuele uitbreiding van bevoegdheden werd in alle talen gezwegen. De Europese verkiezingen zijn inmiddels realiteit geworden en

daarmee is aan het Gemeenschapssysteem naast de reeds bestaande legitimiteit op grond van effectiviteit ook nog een schijn van formele legitimiteit meegegeven.

Een schijn en meer niet, want zo lang het Europees Parlement niet over bevoegdheden beschikt waarmee het zijn functie als volksvertegenwoordiger kan waarmaken, blijven die Europese verkiezingen eigenlijk niet veel meer dan een doekje voor het bloeden. Ondanks de, vergeleken bij vroeger, afnemende betekenis van wetgevende bevoegdheid van parlementen in het algemeen, gaat het bij de toekenning van bevoegdheden aan het Europees Parlement toch in de eerste plaats om die wetgevende of medewetgevende taak. Wil formele legitimiteit een inhoud krijgen dan moet namelijk zichtbaar gemaakt worden dat het Europees Parlement directe invloed kan uitoefenen op het eindprodukt waarmee de burger wordt geconfronteerd, Europese wetgeving. Dan pas ook krijgt Europese partijpolitieke machtsvorming zijn werkelijke zin, omdat pas na een bevoegdheden-uitbreidingsoperatie partijen gedwongen zijn publiekelijk verantwoording af te leggen van niet alleen hun woorden maar ook hun daden.

Obstakels voor democratisering

De problemen ter realisering van die uitbreiding van bevoegdheden zijn legio. Het heeft niet zoveel zin, maar het kan natuurlijk niet worden nagelaten, in het kader van Europese verkiezingen zelf voor uitbreiding van bevoegdheden te pleiten. Waar het werkelijk om gaat is dat de eis van democratisering, en dus van uitbreiding van bevoegdheden, onderdeel wordt van nationale politieke programma's en van nationale politiek. De Europese instellingen, afhankelijk variabel als ze zijn, kunnen die doelstellingen namelijk niet zelf realiseren maar zijn voor verwezenlijking ervan afhankelijk van nationale beslissingnemers. Aanvaarding van een dergelijke opdracht door de nationale politiek houdt in dat men de inge-

slagen weg van de zo zorgvuldig opgebouwde stabiliteit van het systeem verlaat en de deur voor avontuur wijd openzet. De uitkomst van stemmingen in een parlement is nu eenmaal minder beheersbaar dan die van een ministerraad; parlementaire meerderheidsbeslissingen staan op gespannen voet met het zo lang gekoesterde ideaal van consensus.

Ook anderszins is de weg naar democratisering met vele struikelblokken bezaaid. Uitbreiding van bevoegdheden van het Europees Parlement tot wetgeving of medewetgeving betekent namelijk dat dat Parlement (een deel van) de functie van de Raad van Ministers gaat overnemen. Als men mag afgaan op dat wat er in het verleden is gebeurd, en in het bijzonder op dat wat men heeft kunnen constateren in het kader van de in de Europese Akte overeengekomen samenwerkingsprocedure, dan is het waarschijnlijk dat naarmate het Europees Parlement aan bevoegdheden wint het ook 'nationalistischer' wordt. Als het er werkelijk op aankomt, als het eindprodukt van een stemming niet langer slechts een resolutie maar wetgeving is, zal de neiging om met nationale standpunten rekening te houden, desnoods tegen de meerderheid van het Europese fractiebesluit in, sterker kunnen worden. De functie die die Raad thans vervult zou dan, maar in afgezwakte vorm omdat de meerderheden anders liggen, ook in het parlement tot uiting komen. Het grote verschil met raadsbesluiten blijft echter dat parlamentsbeslissingen in de openbaarheid tot stand komen, dat om hoofdelijke stemming kan worden gevraagd en dat parlamentsleden zich dus voor hun stemgedrag te verantwoorden hebben.

Reeksen andere vragen zullen blijken op te doemen op het moment dat men zou besluiten daadwerkelijk de weg naar democratisering in te slaan. Moet een parlement dat over wetgevende bevoegdheden beschikt ook niet tussentijds ontbonden kunnen worden? En als het antwoord op die vraag bevestigend luidt, op grond van welke overweging moet dan ontbinding mogelijk zijn en wie in het Europese systeem is

bevoegd tot het nemen van een dergelijke beslissing? En kan men in de Europese Gemeenschap volstaan met het nemen van parlementaire beslissingen bij eenvoudige meerderheid of moeten beslissingen bij gekwalificeerde meerderheid regel worden? En zo ja, hoe kan men dan verhinderen, zolang geen aanwezigheidsplicht bestaat, dat minderheden eenvoudig door niet aanwezig te zijn de totstandkoming van een beslissing verhinderen? En, en...

Eigenlijk is er naast alle onzekerheden en alle vragen die men kan opwerpen slechts één zekerheid: bij invoering van parlementaire democratie zoals die ook in de lidstaten bestaat in het Europese systeem, zal de onzekerheid in dat systeem toenemen en de stabiliteit ervan afnemen. Men kan het ook anders formuleren: met aanvaarding van de doelstelling 'democratisering' zal het Europese systeem aan volwassenheid winnen. Of het systeem de verantwoordelijkheid die samen gaat met volwassenheid ook dragen kan, blijft een open vraag. De eis van democratisering als minimum-grondslag waarop partijpolitieke samenwerking werkelijke betekenis zou kunnen krijgen, is eigenlijk de vraag naar de politieke toekomst van de Gemeenschap. Waar gaat de Gemeenschap naar toe, waarheen zou men willen dat zij gaat?

5. Socialisten en Europa

De tekst van het gemeenteprogramma van de SDAP uit 1919 begon met een ontkenning: 'De sociaal-democratische gemeentepolitiek stelt zich niet ten doel in de een of andere gemeente het socialisme te vestigen.'¹³ Zeventig jaar later is het nog wel steeds zo dat het in de eerste plaats taak van de socialistische partijen blijft om socialistische politiek binnen de nationale staat te verwezenlijken. Ondanks interdependentie, ondanks de omstandigheid dat macro-economisch beleid steeds meer bepaald zal worden door wat in andere Europese landen en op wereldschaal geschiedt, blijft in de praktijk een

grote mate van vrijheid om voor deelproblemen een nationaal antwoord te vinden. De economische ruimte waarbinnen nationale varianten mogelijk zijn, wordt grotendeels bepaald door de internationale ontwikkelingen, maar tegelijkertijd wordt die ruimte vergroot juist als gevolg van de economische meeropbrengst van internationale en Europese samenwerking. Met groot wantrouwen moet dan ook een zinsnede gelezen worden als 'de mogelijkheden tot het voeren van een beleid dat op onderdelen sterk van dat in de omringende landen afwijkt, zullen verminderen'.¹⁴ Op onderdelen zal dat nu juist wel mogelijk zijn.

De erkenning en aanvaarding van interdependentie, naast de wens om aan het internationale gedachtengoed van het socialisme concreet gestalte te geven, hebben tot samenwerking van socialisten in de fractie van het Europees Parlement en tussen hun partijen geleid. Die ideologie van het socialisme bleek overigens in de praktijk slechts een broos en breekbaar bindmiddel; ondanks ideologie zijn de socialisten in hun samenwerking niet veel verder gekomen dan bij voorbeeld christen-democraten of liberalen. Van het begin af aan hebben socialisten begrepen dat samenwerking tussen partijen alleen in een democratische structuur boven declamatoire politiek zou kunnen uitgroeien. Toch hebben zij niet werkelijk voor democratische hervormingen in het Europese Gemeenschapssysteem gestreden. Het Europese systeem zoals het thans functioneert is namelijk niet uit de lucht komen vallen. Het is geconcipieerd, gewild en ontwikkeld door dezelfde politieke krachten, politieke partijen namelijk, die er zich thans over beklagen dat het systeem gekenmerkt wordt door een democratisch tekort.¹⁵ Politieke partijen hebben aan de geboortewieg van Europa gestaan; alleen doordat in de nationale parlementen een meerderheid, ook bestaande uit socialisten, vóór aanvaarding van de verschillende Europese verdragen heeft gestemd, is de Europese Gemeenschap geboren kunnen worden en is zij uitgegroeid tot wat ze thans is.

Achteraf bezien blijkt er geen model, strategie of conceptie van socialisten over Europa te hebben bestaan, terwijl naarmate de Europese integratie aan betekenis wint haast paradoxalerwijze de noodzaak om nationaal tot het regeringskamp te behoren evenredig toeneemt. Kon men altijd al twijfel hebben aan het waarheidsgehalte van uitspraken als 'socialisten doen alleen mee aan de regering als er wat te regeren valt', in de tegenwoordige tijd waarin een groot aantal beslissingen op Europees en mondiaal vlak wordt genomen, is een dergelijke uitspraak eenvoudig uit den boze. Immers, juist door het ontbreken van democratische besluitvorming spelen oppositiepartijen in het Europees besluitvormingsproces geen rol, het begrip oppositie zelf kan in het bestaande Europese systeem geen inhoudrijke betekenis krijgen, en om Europees en internationaal aan besluitvormingsprocessen te kunnen meewerken is voorwaarde dat men nationaal tot de kring van besluitvormers behoort.

Men kan het dan ook volledig eens zijn met de woorden: "Toch is europeanisering van de sociaal-democratie weinig meer dan een niet ongevaarlijke "vlucht naar voren", indien zij wordt beschouwd als het middel bij uitstek om de sociaal-democratie op Europees vlak in een machtspositie te brengen, die zij nationaal lijkt te verliezen."⁶ Ook vandaag gaat het in de eerste plaats nog steeds om die nationale positie, voorwaarde om Europees invloed te kunnen uitoefenen.

Hoewel de menselijke vaardigheid om te voorspellen veelal wordt overschat en het in het algemeen verstandiger is zich te verdiepen in de werking van systemen dan om uitspraken over hun toekomstige ontwikkeling te doen, lijkt het toch niet gewaagd te beweren dat het Europese systeem in de komende jaren niet veel zal veranderen. Om de beperkte opgave van realisering van de interne markt te voltooien zijn de institutionele wijzigingen zoals voorzien in de Europese Akte voldoende. Weliswaar wordt in diezelfde Europese Akte lip-pendienst beleden aan het begrip Europese Unie, maar ner-

gens wordt dat begrip uitgewerkt en er bestaan ongeveer evenveel definities van wat een Europese Unie zou zijn als er lidstaten bestaan. Daar komt bij dat, zoals in het voorgaande betoogd, institutionele hervormingen in de zin van verdere democratisering de stabiliteit van het systeem in gevaar zouden kunnen brengen. In een periode waarin de Europese Gemeenschap voornamelijk de functie toebedeeld heeft gekregen van beschermer en verdediger van Europese belangen tegen Amerikaanse en Japanse concurrentie, is instabiliteit wel het laatste dat men kan gebruiken.

De opdracht

Zolang de Gemeenschap blijft wat zij thans is moet door socialisten zeker de nadruk worden gelegd op de 'sociale dimensie' van de interne markt, als men tenminste maar blijft beseffen dat als gevolg van het vrijwel ontbreken van een distributieve functie van de Gemeenschap die sociale dimensie niet identiek kan zijn aan wat men in Nederland gewend is te noemen 'spreiding van inkomen, kennis en macht'. Het zal vooral gaan om opstelling en uitwerking van een sociaal handvest, een opsomming van sociale rechten die in de Gemeenschap zouden moeten gelden; om het doen herleven van de sociale dialoog tussen werknemers en werkgevers; om vraagstukken van training en opleiding; om de vraag van werkomstandigheden in het algemeen in een door technologie en de invloed van '1992' zelf veranderende Europese arbeidsmarkt. Slechts weinig van dat alles zal in Europese wetgevende arbeid uitmonden, het gaat meer om het scheppen van een klimaat waarin overleg niet op oorlog uitloopt.

Voor het overige zouden socialisten wat de 'sociale dimensie' aangaat veeleer inspiratie moeten putten uit de woorden die Thucydides in de mond van Pericles legt bij het uitspreken van zijn beroemde grafrede: 'Voor ons is rijkdom een doel met het oog op de gebruikswaarde ervan en dient hij niet slechts om te pochen', en 'de schande van armoede ligt niet in

de aanvaarding ervan maar meer in het falen haar in de praktijk te vermijden? Blijkt uit deze woorden dat een aantal socialistische waarden al bestond lang voordat Marx de pen ter hand nam en dat het dus wat voorbarig is om socialisme op de schroothoop van de negentiende eeuw te werpen, belangrijker nog is dat zij als richtsnoer kunnen dienen voor socialistisch handelen in de Europese Gemeenschap. De allocatieve functies van de Gemeenschap zullen zodanig moeten worden aangewend dat de gebruikswaarde van de te creëren welvaart wordt gemaximaliseerd en dat het ontstaan van nieuwe armoede wordt vermeden. Wil men dat sociaal beleid blijven noemen omdat dat nu eenmaal beter in de socialistische traditie past dan is daar natuurlijk geen bezwaar tegen, maar waar het eigenlijk om gaat is om macro-economisch beleid en regionaal beleid en om handels- en ontwikkelingspolitiek voor zover het de externe effecten van het interne integratieproces betreft. Gelukkig behoren die velden van activiteit, in tegenstelling tot het grootste deel van het sociale beleid, geheel of gedeeltelijk tot de competentie van de Gemeenschap.

Voor een hechtere samenwerking tussen socialisten in de Gemeenschap is het recept niet zo gemakkelijk te bereiden. De omstandigheid dat partijpolitieke samenwerking eigenlijk alleen dan mogelijk, en dan ook noodzakelijk, wordt wanneer het Gemeenschapssysteem is uitgegroeid tot een op een nationale staat gelijkend politiek stelsel, betekent niet dat tot aan dat moment samenwerking wel achterwege kan blijven. Zolang dat echter niet het geval is moet men zich de beperkingen van die samenwerking voor ogen houden. Ideeën voor Europese partijvorming zijn slechts gebrekkig op de huidige werkelijkheid geënt, zij behoren meer tot het rijk waar ook de fabelen over een federaal Europa vandaan komen. Niet dat men zich als eindpunt van Europese integratie niet een Europese socialistische partij zou kunnen voorstellen is het probleem, moeilijkheid is dat de vraag naar de functie

van een dergelijk orgaan bij de huidige stand van integratie onbeantwoord blijft. Juist omdat in het thans bestaande systeem alleen regeringspartijen invloed kunnen uitoefenen op de besluitvorming, is het noodzakelijk dat naast de reeds gerealiseerde samenwerkingsvormen ook gestreefd wordt naar samenwerking op regeringsniveau. Overleg tussen socialisten zou er dan toe moeten leiden dat de vertegenwoordigers van die landen waar socialisten deel hebben aan de regeringsmacht, het gezamenlijk socialistische standpunt in de Raad van Ministers zouden inbrengen. Uiteraard kan dat alleen in die gevallen waar nationale belangen niet prevaleren boven een gemeenschappelijk socialistisch standpunt. Eerste en onmiddellijke opgave van politieke partijen, en dus ook van socialisten, blijft echter te streven naar democratisering van het Europese systeem. Het heeft bij die opgave niet zoveel zin om steeds maar weer te blijven schermen met het begrip democratisch tekort.

Bestaat er in Nederland een democratisch tekort omdat de Tweede Kamer geen invloed heeft op de discontopolitiek van de Nederlandse Bank of op de vraag of de Nederlandse gulden gerevalueerd zal worden, en zo ja met een percentage gelijk aan de D-Mark? Uit dit voorbeeld blijkt al dat de vraag naar het democratisch tekort operationeel gemaakt moet worden: hoeveel democratie moet er zijn, voor welke besluiten moet democratische besluitvorming gelden en hoe moet democratie gestalte krijgen zonder het Europese systeem zelf aan het wankelen te brengen? Veel van wat op Europees niveau bij wetgeving wordt beslist – juist omdat de lidstaten aarzelen bevoegdheden aan de Europese Commissie over te dragen – zou in Nederland bij algemene maatregel van bestuur worden afgedaan, en het is onder andere daarom niet nodig dat over het gehele gebied van Europese regelgeving medewetgevende bevoegdheid wordt afgedwongen.

Of meer democratie ook tot hechtere partijpolitieke samenwerking zal leiden is niet zeker, zoals hiervoor reeds is

betoogd. De ervaring met de bestaande samenwerkingsprocedure tussen Raad en Europees Parlement in het kader van de voor de voltooiing van de interne markt te nemen maatregelen wijst eerder op het tegendeel, op juist toenemend nationalisme. Maar een andere manier om de proef op de som te stellen is er niet. Óf de machtsverdeling tussen de verschillende Europese instellingen blijft zoals zij is – en de afgelopen dertig jaar hebben laten zien dat een dergelijke constructie nauwelijks een stimulans oplevert voor vergaande partijpolitieke samenwerking –, óf men doet een poging tot het aanbrengen van wijzigingen in het systeem. De roep om meer democratisering is reeds op zichzelf gerechtvaardigd. Of socialisten van een dergelijke democratisering ook gebruik zullen maken om een begin van Europese partijvorming te laten ontstaan, hangt gedeeltelijk ook van henzelf af.

Noten

1– Voor nadere gegevens over de samenwerking in die eerste periode zie: R. Cohen, *Socialisten in Europa*, Antwerpen – Amsterdam 1974.

2– Het oorspronkelijke algemeen Europees programma was eigenlijk ook als verkiezingsprogramma bedoeld; echter, de verkiezingen lieten op zich wachten.

3– *Schuivende Panelen*, hoofdstuk 6, onderdeel ‘Nederland en Europa’.

4– *Bewogen Beweging*, hoofdstuk 4, onderdeel ‘Aanzetten tot Europese partijvorming’; voor Wiersma’s uitspraak zie: *Voorwaarts*, 15 september 1988.

5– Commissie van de Europese Gemeenschappen, *De voltooiing van de interne markt*, Document COM (85) 310 def, Brussel 1985.

The European Challenge 1992 – the Benefits of a Single Market (het zogenaamde Cecchini-rapport), Brussel 1988.

Efficiency, Stability and Equity – A Strategy for the Evolution of

the Economic System of the European Community (het zogenaamde Padoa-Schioppa-rapport), Brussel 1987.

6—Interview met Jacques Delors in *Le Figaro*, 21 oktober 1988.

7—Zie ook: Paul Kalma, 'Flexibilisering van de arbeid', in: *De toekomst van het democratisch-socialisme in Europa*, Amsterdam 1988, p. 83.

8—Axel Krause, 'After European economic integration, what next?', in: *European Affairs*, no. 3/88 autumn, p. 46-54.

9—Peter F. Drucker, 'Europa '92: slag tussen bedrijven of landseconomieën?', in: *NRC-Handelsblad*, 29-8-1988.

10—Wat betreft het Europees Parlement moet niet vergeten worden dat de uitbreiding van bevoegdheden alleen betrekking heeft op onderwerpen ter realisering van de interne markt. De zogenaamde 'samenwerkingsprocedure' tussen Raad en Parlement zal dan ook na 1992 (of in het jaar waarin alle maatregelen waarop de samenwerkingsprocedure betrekking heeft genomen zijn) niet meer van kracht zijn. Voor het eerst in de geschiedenis van de Gemeenschap heeft het parlement genoeg moeten nemen met in de tijd begrensde bevoegdheden, gebonden aan de voltooiing van een bepaalde opgave. De enige uitzondering op deze tijdelijkheid is de bevoegdheid tot goedkeuring van bepaalde internationale verdragen.

Voor de lidstaten zal realisering van de doelstelling 1992 inderdaad de interdependentie vergroten, maar er bestaat wel degelijk de mogelijkheid van vertraging van het proces en zelfs van 'opting out' (zie artikelen 8c, 100a(4), 118a(3), 130c van het EG-Verdrag). Meerderheidsbeslissingen zijn in werkelijkheid zeer beperkt.

11—Voor het begrip pacificatiedemocratie zie: A. Lyphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam 1982.

12—De enige groep burgers die direct in hun inkomens getroffen wordt door de Gemeenschapsbeslissingen, zijn de

boeren. Zij zijn dan ook het enige volksdeel dat wel eens 'de straat op gaat' tegen de Gemeenschap.

13—Jos Perry, "Aanpakken wat mogelijk is". De SDAP en haar gemeentepolitiek', in: Marnix Krop e. a. (red.), *Het negende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1988, p. 21.

14—Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Verder bouwen aan Europa. Een toekomstverkenning voor de jaren '90*. Den Haag 1988, p. 18.

15—Een analyse die de indruk wekt alsof het systeem los van de politieke krachten in de lidstaten is ontstaan, vindt men in: *De onvoltooide Europese integratie*, rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 1986.

16—Joop Th. J. van den Berg, 'Contouren van een nieuw sociaal-democratisch perspectief', in: *De toekomst van het democratisch-socialisme in Europa*, Amsterdam 1988, p. 157.

*Sociaal-democraten en de bescherming van het zeemilieu:
tegenwerking of samenwerking?*

1. Inleiding

Anno 1989 is het milieu in. Partijen van alle politieke stromingen beijveren zich duidelijk te maken dat voor hen de zorg voor het milieu prioriteit heeft. Ook de noodzaak van internationale samenwerking is gemeengoed geworden: vrijwel elk milieuprobleem heeft een internationale component en een ieder zal de wenselijkheid van samenwerking met andere staten onderschrijven. Bij de operationalisering van deze algemene noties is er echter minder overeenstemming. Na enkele decennia internationaal milieubeleid is duidelijk dat de bereidheid van staten om gezamenlijk milieuproblemen aan te pakken lang niet altijd toereikend is. De politieke afwegingen die worden gemaakt tussen milieubelangen en andere, als conflicterend gepercipieerde nationale belangen, vallen niet immer op een voor het milieu gunstige wijze uit.

Een vereiste voor een verdergaande en meer effectieve internationale samenwerking is dan ook een herordening van politieke prioriteiten. In dit artikel wordt de vraag behandeld of een dergelijke herordening te verwachten is van sociaal-democratische politieke partijen. Volgens velen vormen de internationalistische beginselen van het democratisch socialisme bij uitstek een uitgangspunt voor een vergaand internationaal milieubeleid. De veronderstelling dat binnen het internationale socialisme de politieke wil aanwezig is te komen tot een in verdragen en structuren vastgelegde samenwerking¹ vormt tevens het uitgangspunt voor recente pleidooien voor een drastische internationalisering van de sociaal-

democratie. De oriëntatie op een nationale aanpak voldoet voor steeds meer vraagstukken steeds minder. Niet alleen *Schuivende Panelen*² staat in dat licht, maar ook in het *Manifest für eine neue Europäische Linke* van Peter Glotz³ wordt vastgesteld dat we nu in een situatie zijn beland waarin het internationalisme dwingend wordt en er behoefte is aan een Europees federalisme. Ook feitelijke internationalisering – Europa 1992 – dwingt tot een internationaal antwoord van de sociaal-democratie.

Weerspiegelt de in theorie bestaande traditie van socialistisch internationalisme⁴ zich inderdaad in een grote bereidheid van sociaal-democratische partijen te komen tot een eensgezinde opstelling ten opzichte van milieuproblemen? Anders geformuleerd: verbindt de sociaal-democraten op dit gebied meer dan hen langs nationale scheidslijnen verdeeld houdt? In deze bijdrage zal – als praktijkvoorbeeld – worden ingegaan op de samenwerking tussen sociaal-democratische partijen in West-Europa met betrekking tot de bescherming en het behoud van het zeemilieu. Tevens zal worden behandeld in hoeverre via deze samenwerking de belemmeringen die een internationale aanpak van milieuproblemen in de weg staan, uit de weg worden geruimd. Geconcludeerd zal worden dat dit slechts in beperkte mate het geval is: de beperkingen die worden opgelegd door het internationale karakter van milieuproblemen, blijken in vele gevallen onoverkomelijk.

2. De bedreigingen voor het zeemilieu

Steeds vaker geeft het zeemilieu signalen dat de druk opgevoerd is tot maximale hoogte. De problemen die hierdoor worden veroorzaakt worden steeds meer zichtbaar. De hieronder genoemde voorbeelden zijn illustratief in dit opzicht. Deze hebben betrekking op de Noordzee, maar vergelijkbare problemen komen over de hele wereld voor.⁵

In de laatste decennia is een duidelijke afname waar te ne-

men van van oudsher in de Noordzee en de Waddenzee voorkomende zoogdieren als bruinvissen en zehonden. De oorzaak? Bepaalde schadelijke stoffen als DDT en PCB's in met name de kustwateren tasten de reproductiecapaciteit van deze dieren aan.

Een andere oorzaak van de teruggelopen zehondenstand is de virusexplosie van nog onbekende oorzaak waardoor driekwart van de in Noordzee en Waddenzee levende zehonden te gronde ging. Sommige deskundigen zijn van mening dat de vervuiling een van de oorzaken is. De natuurlijke weerstand van de zehonden zou daardoor dermate aangetast zijn dat het virus vrij spel had.

In 1988 vond een explosie plaats van bloeiende algen. Doordat deze wiersoort grote hoeveelheden zuurstof aan het zeewater onttrok werd overal waar de kilometers brede algengolf langs trok het leven in zee weggevaagd. De oorzaak is de verhoogde aanwezigheid van nutriënten als gevolg van onder meer het gebruik van mest en fosfaten uit wasmiddelen. Hierdoor krijgen de algen meer dan voldoende voedsel aangevoerd, zodat zij tot volle bloei kunnen komen.

Het laatste voorbeeld waaraan men kan zien dat er iets fundamenteel mis is met de kwaliteit van het milieu van de Noordzee, heeft betrekking op het voorkomen van visziekten. Steeds vaker blijken vissen (met name de platvis, maar steeds vaker ook de rondvis) geteisterd te worden door allerlei ziekten. Deze variëren van 'eenvoudige' vinrot tot kankerachtige gezwellen, puisten en zweren op de vissen en hun organen. De vervuiling van met name de sedimenten van de zeebodem wordt gezien als de voornaamste oorzaak van deze visziekten.

In elk van deze gevallen verschillen wetenschappers van mening over oorzaak en gevolg. Duidelijk is in elk geval dat als problemen niet geheel op het conto van de milieuverontreiniging kunnen worden geschreven, deze hier tenminste toch voor een deel voor verantwoordelijk is.

De hierboven genoemde tekenen van verval van de kwaliteit van het zeemilieu kunnen in vele gebieden op de wereld worden waargenomen. Ze komen niet alleen voor in het welvarende Westen, maar ook in de Derde Wereld. Zowel in geïndustrialiseerde gebieden als in de Derde Wereld worden milieuproblemen veroorzaakt door (opkomende) industrialisatie. De vraag in hoeverre op deze weg kan worden voortgegaan, wordt in het zogenaamde Brundtland-rapport ter discussie gesteld: 'Many present efforts to guard and maintain human progress, to meet human needs, and to realize human ambitions are simply unsustainable – in both the rich and the poor nations.'⁶

Anno 1989 komen de problemen van de bescherming van het milieu in hun volle omvang op ons af. Steeds weer dienen zich nieuwe vraagstukken aan. Het lijkt erop dat de internationale samenwerking haar grens heeft bereikt. Er zijn vele regels – in en buiten EC-verband –, maar deze blijken niet afdoende. Bestaande kaders zijn kennelijk niet voldoende toegerust om de huidige problemen te lijf te gaan. Anders gezegd: de belemmeringen voor internationale samenwerking blijken sterker te zijn dan velen hadden gehoopt. En intussen gaat de kwaliteit van het zeemilieu zienderogen achteruit.

3. Belemmeringen voor internationale samenwerking

Wat zijn nu deze belemmeringen? Het antwoord op deze vraag is van bepalend belang voor de vraag in welke richting oplossingen gezocht moeten worden en wat hierbij de bijdrage van sociaal-democratische partijen kan zijn. De belemmeringen worden in twee typen onderscheiden: materiële en institutionele. Van materiële aard zijn de belemmeringen die een direct verband hebben met de belangen van de betrokken staten bij milieuproblemen. Onder institutionele belemmeringen wordt hier verstaan problemen die samenhangen met het functioneren van de kaders waarin staten samenwerken.

Materiële belemmeringen

Ook voor internationale samenwerking op milieugebied geldt dat het door samenwerking te bereiken resultaat in belangrijke mate afhankelijk is van nationale belangen van de betrokken staten. Voor een deel zijn deze van algemene economische aard. Het traditioneel aangevoerde knelpunt voor effectieve samenwerking op milieugebied is dat milieubescherming strijdig zou zijn met nationale economische belangen. Deze factor is stellig van grote importantie. Elke internationale milieumaatregel die nationale verplichtingen met zich meebrengt, heeft effect op de economische groei, de werkgelegenheid en het concurrentievermogen van staten. De vraag welke milieumaatregelen men zich economisch denkt te kunnen veroorloven, is bepalend voor de opstelling van staten in internationale onderhandelingen. Dit geldt in het bijzonder voor landen wier economische ontwikkeling relatief achtergebleven is. Zo achten de landen in het mediterrane gebied zich niet in staat vergaande maatregelen te nemen om de verontreiniging van de Middellandse Zee tegen te gaan, met als gevolg dat in internationaal overleg overeenstemming over terugdringing van deze verontreiniging moeilijk te bereiken is.

Belangrijker dan algemene economische afwegingen zijn de belangen van de afzonderlijke economische sectoren als de visserij, landbouw, auto-industrie, off-shore-industrie, havens en scheepvaart. Niet 'de' economie vormt het probleem, maar de invloed op het milieu van in bepaalde sectoren toegepaste produktietechnieken.⁷ Het is in die sectoren dat de politieke keuzen moeten worden gemaakt. Het zijn dan ook de belangen van die sectoren die potentiële belemmeringen zijn voor het bereiken van internationale overeenstemming.

Een voorbeeld. Een van de bronnen van de vervuiling van het zeemilieu is de scheepvaart. Ten einde deze vervuiling te voorkomen is het zogenaamde MARPOL-verdrag gesloten⁸, dat aan staten die bij het verdrag partij zijn een aantal ver-

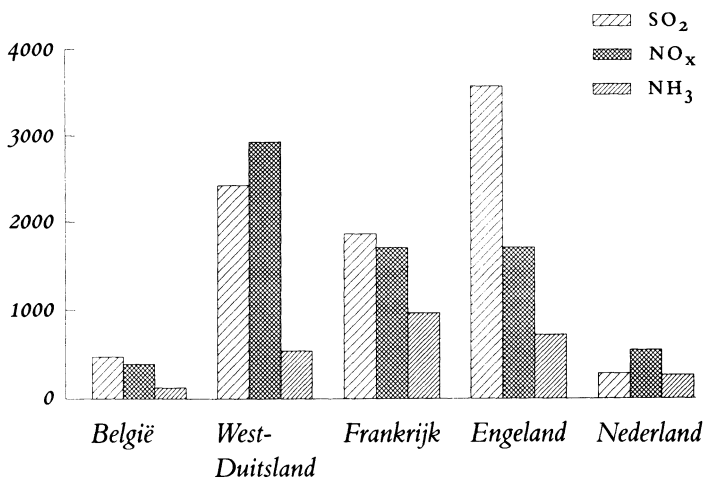
plichtingen oplegt. Een van de verplichtingen die aan de havenstaten is opgelegd is de eis voor havenontvangstinstallaties te zorgen, waar schepen hun afgewerkte olie kwijt kunnen. Dergelijke installaties kosten echter geld. In de Bondsrepubliek is ervoor gekozen dat voor een periode van drie jaar de havenontvangstinstallaties in de Duitse havens gratis zullen zijn. Dit maakt de drempel voor scheepseigenaren afval af te geven laag. De Nederlandse overheid legt de prioriteit anders. Als er geen directe tarieven kunnen worden geheven voor de havenontvangstinstallaties, zullen de kosten ofwel rechtstreeks door de staat betaald moeten worden of op de een of andere manier in de havengelden moeten worden verwerkt. Dit laatste zal via een verhoging van die havengelden leiden tot een verslechtering van de concurrentiepositie van de Rotterdamse haven.

Andere voorbeelden zijn niet moeilijk te vinden: is men wel of niet bereid een geld- en tijdrovende milieu-effectrapportage voor off-shoreactiviteiten verplicht te stellen? Is men bereid vergunningen voor het lozen van afval stop te zetten met het mogelijke gevolg dat in het betrokken bedrijf de werkgelegenheid bedreigd wordt? Dergelijke voorbeelden maken duidelijk dat de bescherming van sectorale belangen een belangrijk knelpunt kan zijn voor de realisering van een meer effectief behoeden van het zeemilieu.

De afweging tussen dergelijke sectorale belangen en milieubelangen wordt mede bepaald door de mate waarin een staat slachtoffer en/of veroorzaker is van milieuproblemen. Dit verschilt per geval. Bovenstroomse vervuiling van grensoverschrijdende rivieren heeft haar gevolgen onderstrooms. De mate waarin staten slachtoffer zijn van verontreiniging neemt toe naarmate een land verder onderstrooms is gelegen en meer gebruik maakt van het water. Een voorbeeld is het geval van de Franse kalimijnen, waarbij Nederlandse drinkwaterbedrijven grote inspanningen moesten plegen om het Franse zout niet in het drinkwater terecht te doen komen. De

specifieke belangen van Frankrijk en Nederland blijken door deze geografische differentiatie niet eenvoudig op elkaar af te stemmen. Hetzelfde probleem speelt bij luchtverontreiniging. In Groot-Brittannië veroorzaakte luchtvervuiling leidt tot zure regen in Noorwegen en Zweden: 'One can't expect Europe to reduce its sulfur emissions just to save some Scandinavian fish.'⁹ Grafiek 1 illustreert deze materie aan de hand van de problematiek van de luchtvervuiling. Uit de grafiek blijkt hoezeer de uitgangspunten voor onderhandelingen onderling uiteen lopen. Voor de uitstoot van zwaveldioxyde (SO_2) en stikstofoxyden (NO_x) is een effectieve regelgeving in hoge mate afhankelijk van de medewerking van de Bondsrepubliek, Frankrijk en Groot-Brittannië. De aanwezigheid van grote auto-industrieën (SO_2 -producenten) in deze landen is bepalend voor hun opstelling gedurende de onderhandelingen. Ook verder gaande regelgeving inzake de uitstoot van NO_x stuit vooral bij die landen waar de verouderde industrie

Grafiek 1. Emissies van SO_2 , NO_x , NH_3 in 1985, in 1000 ton¹⁰

industrie de zwaarste gevolgen zou moeten dragen (Groot-Brittannië) op weerstand.

Deze grafiek toont aan dat de combinatie van sectorale belangen met het uiteenlopen van de mate waarin staten slachtoffer en/of verontreiniger zijn, sterk van invloed is op het 'positiespel' tijdens onderhandelingen. Dit kan tot uiting komen in grote verschillen in het voorgestane beleid. Een voorbeeld. Groot-Brittannië ondervindt als gevolg van geografische factoren relatief weinig gevolgen van lozingen van schadelijke stoffen op zee. Gevolg is dat dit land het standpunt inneemt dat alleen die maatregelen moeten worden genomen die in haar eigen wateren, indien nodig, de waterkwaliteit bevorderen. Dergelijke maatregelen zijn gebaseerd op kwaliteitsdoelstellingen: het beleid moet erop gericht zijn overal een bepaalde waterkwaliteit te bereiken, die in overeenstemming is met het doel waarvoor dat water moet worden gebruikt (bij voorbeeld zwemwater of drinkwater). Bij een dergelijke normering zal Groot-Brittannië zich nauwelijks extra moeite behoeven te getroosten. Staten die in veel sterkere mate dan Groot-Brittannië slachtoffer zijn van de lozingen – in de praktijk continentale staten –, propageren echter uniforme normen voor de emissies van schadelijke stoffen. De voorstanders hiervan wijzen niet alleen op de voordelen van een brongericht beleid voor het milieu, maar ook op de neutrale invloed van dergelijke normen op de concurrentieverhoudingen. Pogingen de twee benaderingen te integreren¹¹ hebben nauwelijks iets opgeleverd. Een gevolg is dat tot nu toe slechts overeenstemming bereikt is over regelingen over een tiental stoffen, terwijl er 129 stoffen zijn geïdentificeerd die nadere regelgeving vereisen.¹²

Het bereiken van een akkoord wordt bovendien bemoeilijkt door de nog immer bestaande grote wetenschappelijke onzekerheid omtrent oorzaken en effecten van milieuproblemen. Ondanks intensieve onderzoeksprogramma's is nog weinig bekend over de gevolgen van bepaalde stoffen op de

kwaliteit van het milieu. Hoe minder wetenschappelijke overeenstemming, hoe meer ruimte er is voor verschillen in percepties over oorzaken en gevolgen van milieuproblemen.¹³ De wetenschappelijke onzekerheid over de oorzaken en gevolgen van verontreiniging kan ook als argument worden gebruikt door staten voor een terughoudende opstelling ten aanzien van bepaalde internationale milieumaatregelen. Op basis van dit argument heeft Groot-Brittannië zich lange tijd verzet tegen een regulering van de uitstoot door grote stookinstallaties.

De genoemde factoren leiden ertoe dat het milieubeleid in verschillende staten zich in verschillende stadia van ontwikkeling bevindt. Winsemius onderscheidt een beleidslevenscyclus met een viertal fasen¹⁴: de fasen van signalering en erkenning, van beleidsformulering, van probleemoplossing en van beheer. De fasen waarin staten zich bevinden die te zamen in internationaal overleg een probleem pogen op te lossen, lopen uiteen. Terwijl in de ene staat een probleem zich nog maar net kan hebben aangediend en nog maar nauwelijks op de politieke agenda staat, kan men in een ander land al in de fase van probleemoplossing verkeren. Nederland heeft wat aanvaarding, instrumentarium en institutionalisering betreft een ver ontwikkeld beleid om via regulering van de scheepvaart zeeverontreiniging te voorkomen. Het beleid op dit gebied in Denemarken en met name Groot-Brittannië – staten waarin de scheepvaart een vergelijkbare positie inneemt – bevindt zich in een minder ver gevorderd stadium. Dit verschil stelt grenzen aan een in internationaal overleg te bereiken overeenstemming.

Institutionele belemmeringen

Internationale samenwerking op het gebied van zeeverontreiniging heeft grotendeels plaats in institutionele kaders: speciale commissies opgericht bij verdragen en algemene internationale organisaties als de EG en UNEP. Elk van deze

kaders levert in potentie een aantal belemmeringen op voor samenwerking. Hier beperken we ons tot een in toenemende mate relevant kader: de Europese Gemeenschappen. Juist nu een 'europeanisering' op steeds meer beleidsterreinen onontkoombaar lijkt en door velen wordt bepleit, is het zaak te wijzen op een aantal knelpunten waarmee samenwerking in de EG gepaard kan gaan.

Een van deze belemmeringen is gelegen in de bevoegdheden van de EG. Tot voor kort was dit met name het gebrek aan een bepaling over milieubeleid in het EEG-Verdrag. Nadat politieke overeenstemming was bereikt over de wenselijkheid van een EG-milieubeleid, moesten omwegen worden gezocht om dat beleid te kunnen uitvoeren. Deze omwegen werden gevonden¹⁵, maar het ontbreken van een basis in het Verdrag bleef een formele rechtvaardiging voor staten om zich te verzetten tegen beslissingen van de EG die tegen hun nationale belangen ingingen.

Sinds de inwerkingtreding van de Europese Akte (1987) kent het EEG-Verdrag wel een duidelijk juridische basis voor regelgeving op milieugebied, zodat hierin geen belemmering meer gelegen is. Een bevoegdheidsbeperking blijft echter bestaan, nu bepaald is dat de Gemeenschap alleen optreedt indien milieubescherming beter op het niveau van de Gemeenschap kan worden verwezenlijkt dan op het niveau van de lidstaten.¹⁶ Deze clause kan een vergelijkbare rechtvaardiging vormen voor een terughoudende opstelling van lidstaten.

Een voor de inhoud van het milieubeleid zeker zo belangrijke belemmering is gelegen in de onverbreekelijke band tussen het milieubeleid en de economische doelstellingen van de EG. Niettegenstaande het totstandkomen van de Europese Akte is en blijft het EEG-Verdrag primair een economisch verdrag. Milieumaatregelen moeten verenigbaar zijn met de daarin vermelde (economische) doelstellingen. Op deze belemmering kunnen ook nationale milieumaatregelen stranden. De recente discussie rond de schone auto is hiervoor

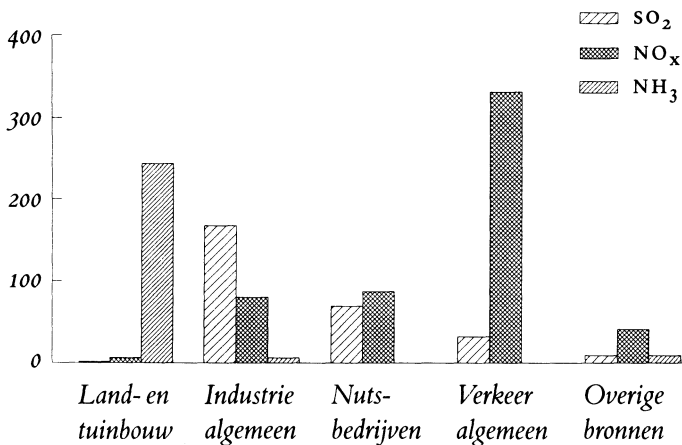
illustratief. In dit geval werd een milieumaatregel – stimulering van het gebruik van katalysatoren – aanvankelijk tegengehouden op basis van het argument dat de voor deze stimulering uit te keren subsidies in strijd zouden zijn met het EEG-Verdrag (verbod van steunmaatregelen). Hoewel de Commissie hier uiteindelijk morrend mee akkoord ging, zullen soortgelijke conflicten zich in de toekomst zeker opnieuw voordoen.

Van groot belang is voorts dat de problemen in de EG sterk gecompartmentaliseerd worden aangepakt. Zoals hierboven opgemerkt, is milieubeleid méér dan sectorbeleid en moet het geïntegreerd worden in andere sectoren. Voorbeelden zijn integratie van milieuaspecten in het visserij-, het landbouw- en het transportbeleid. In de EG is de besluitvorming over verschillende sectoren institutioneel gescheiden en het blijkt moeilijk te zijn een geïntegreerde aanpak te bereiken. Dit geldt zowel voor de Europese Commissie – waar de integratie tussen de verschillende Directoraten-Generaal gering is – als voor de Raad van Ministers – met deelraden voor de verschillende sectoren en een zwakke afstemming door de Algemene Raad – en in mindere mate ook voor het Europees Parlement met zijn diverse commissies. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van grafiek 2, waaruit blijkt dat voor drie soorten van emissies (zwaveldioxyde (SO_2), stikstofoxyden (NO_x) en ammoniak (NH_3)) drie verschillende sectoren verantwoordelijk zijn.

De emissies van de land- en tuinbouw (ammoniak), het wegverkeer (zwaveldioxyde) en de industrie (stikstofoxyden) worden in het EG-onderhandelingskader door drie verschillende sectorraden behandeld: respectievelijk de landbouwraad, de transportraad en de industrieraad. Deze verkokering blijkt een belangrijk knelpunt te zijn voor de integratie van de milieudimensie in andere sectoren.¹⁸

Binnen de milieuraad wordt het resultaat van samenwerking in sterke mate bepaald door de besluitvormingsproce-

Grafiek 2. Emissies van SO_2 , NO_x , NH_3 in Nederland in 1985, per sector in 1000 ton¹⁷

dure. Voor milieumaatregelen is in de regel unanimiteit vereist.¹⁹ Alle lidstaten van de EG hebben hiermee een vetorecht. In de praktijk leidt dit tot het verschijnsel dat de inhoud van milieumaatregelen het kleinste gemene veelvoud is van wat de lidstaten willen: de traagste lidstaat bepaalt de voortgang van het milieubeleid.

Een andere belemmering is dat de besluiten die volgens deze procedure worden vastgesteld, slechts in geringe mate onderworpen zijn aan democratische controle. Dit betekent in het bijzonder dat nationale parlementen, noch het Europees Parlement, wezenlijke invloed hebben op de besluitvorming. Bij milieumaatregelen besluit de Raad van Ministers op voorstel van de Commissie na raadpleging van het Europees Parlement.²⁰ Het Europees Parlement heeft in de praktijk wel enige invloed. Deze is echter geheel afhankelijk van de bereidheid van de Commissie voorstellen van het Parlement over te nemen in de door haar voorgestelde regels. Ook al

wordt door de sociaal-democratische delegaties in het Parlement goed samengewerkt, het praktische effect is gering.

Een laatste complex van belemmeringen is gelegen in het externe optreden van de EG, dat wil zeggen het optreden van de EG in andere internationale fora. De overdracht van bevoegdheden aan de EG heeft ertoe geleid dat in veel gevallen de EG optreedt naast of zelfs namens de lidstaten. Hieraan kleeft het bezwaar dat de mogelijkheid voor lidstaten om onafhankelijk van de EG een internationaal milieubeleid te voeren, sterk wordt beperkt. Dit is des te vervelender nu de door de EG internationaal voorgestane beleidslijn vaak neerkomt op het al eerder gememoreerde kleinste gemene veelvoud. Bovendien bestaat er verschil van mening over de specifieke verdeling van bevoegdheden. In de praktijk leidt dit meermalen tot spanningen in de verhouding tussen de Commissie, de lidstaten en derde staten die met de EG moeten onderhandelen.²¹ Deze spanningen maken samenwerking in internationale fora moeilijk en kunnen leiden tot vertragingen in of zelfs blokkades van de besluitvorming.

De geschetste materiële en institutionele belemmeringen zijn ernstig. De op het spel staande belangen zijn dermate groot dat structurele veranderingen hooguit langzaam zullen plaatsvinden. Het uit de weg ruimen van dergelijke belemmeringen is niet uitgesloten. Dit stelt echter hoge eisen aan de samenwerking tussen de betrokken partijen. Alvorens te onderzoeken hoe deze samenwerking verloopt, zal in de volgende paragraaf eerst de opstelling van de afzonderlijke partijen worden geanalyseerd.

4. Sociaal-democratische partijen en milieubeleid²²

Wat is de opstelling van Westeuropese sociaal-democratische partijen ten aanzien van het te voeren milieubeleid en welk belang wordt toegekend aan internationale samenwerking? Bij de beantwoording van deze vragen moet een tweetal be-

perkingen in het oog worden gehouden. Ten eerste kan geen absolute waarde worden toegekend aan voorgenomen beleid, zoals dat is neergelegd in verkiezingsprogramma's. Voorgenomen beleid is nog geen feitelijk beleid – geen milieubeleid is mooier dan dat neergelegd is in de wetgeving van de Sovjet-unie – hetgeen a fortiori geldt voor in de oppositie ingenomen standpunten. Ten tweede is een weergave van standpunten per definitie een momentopname en kan dus spoedig achterhaald zijn. De verschuivingen in standpunten ten aanzien van internationale milieuproblemen gaan anno 1989 snel.

Milieu en economie

Sociaal-democratische partijen zijn traditioneel gericht op meer economisch gerichte doelstellingen en beleidsterreinen, zoals inkomensverdeling, sociale zekerheid, onderwijs en volkshuisvesting. Hoewel met name volksgezondheid en arbeidsomstandigheden aanknopingspunten bieden voor het voeren van een milieubeleid, schieten dergelijke doelstellingen te kort om een effectief milieubeleid op te kunnen baseren.

Nu algemeen ingezien wordt dat een verder gaand milieubeleid vereist is, hebben sociaal-democratische partijen op verschillende wijzen hun weg gezocht tussen enerzijds deze doelstelling en anderzijds het traditionele streven naar (herverdeling van) economische groei. Indien de standpunten grof worden samengevat, kunnen ze op een glijdende schaal worden geplaatst.

Aan het ene uiteinde staan sociaal-democratische partijen uit staten als Spanje, Portugal en Frankrijk. Een schoon milieu, natuurlijk, maar wat dat in concreto moet gaan betekenen is niet duidelijk. Het mag in ieder geval niet ten koste gaan van economische belangen. Europese of nationale verkiezingsprogramma's tonen geen signalen van bezorgdheid over het milieu. Voor de Spaanse PSOE moet economische groei primair in dienst staan van de werkgelegenheid. De ge-

volgen voor het milieu zijn van ondergeschikt belang. Deze beleidslijn wordt gerechtvaardigd onder verwijzing naar de hoge werkloosheid. Ook verkiezingsprogramma's van de Franse PS besteden nauwelijks of geen aandacht aan het milieu. Het programma voor de Europese verkiezingen 1984 staat volledig in het teken van 'D'abord l'emploi'.

Het andere uiterste van de schaal wordt ingenomen door de Deense sociaal-democraten en de Westduitse SPD. De SPD bepleit het binden van milieu-investeringen aan milieunormen: een zogenaamde milieuverdraagbaarheidstest. In het instrumentarium wordt de prioriteit gelegd bij het economisch aantrekkelijk maken van milieu-investeringen. De tegenstelling tussen milieu en economie wordt van de hand gewezen: milieubeleid vormt de voorwaarde voor de voortgang van de economie en bovendien biedt de 'milieu-industrie' kansen voor nieuwe werkgelegenheid. 'Anreiz und Zwang zur rascheren Entwicklung umweltfreundlicher Produkte erhöhen die Nachfrage auf dem europäischen Markt und verbessern, mittelfristig auch die Wettbewerbschancen der europäischen Wirtschaft auf den Weltmärkten.'³³ Dit algemene uitgangspunt wordt relatief vergaand geconcretiseerd.

Tussenposities worden ingenomen door, onder meer, de PvdA en Labour. Wat de PvdA betreft lijkt de opvatting zoals die is weergegeven in *Schuivende Panelen*—er moet gezocht worden naar een nieuw evenwicht tussen milieubelangen en economische belangen—thans de heersende te zijn. Het ecologisch draagvlak van economische activiteiten mag niet veronachtzaamd worden. Hoe dit uitgangspunt concreet wordt ingevuld is minder duidelijk. Het Europese Verkiezingsprogramma van de PvdA voor 1989 lijkt een voorbode te zijn van toekomstige programma's. Hierin staan relatief concrete maatregelen aangekondigd, zoals daar zijn het vaststellen van normen en kwaliteitsdoelstellingen voor alle 129 geïdentificeerde gevaarlijke stoffen, een verbod op het dumpen van radioactief afval en bepaalde industriële afvalstoffen, een

verbod op het verbranden van chemisch afval op zee en een scherpere naleving van het olielozingsverbod.²⁴ Dergelijke voornemens zijn niet spectaculair. Ze wijken nauwelijks af van wat in de (niet sociaal-democratische) praktijk reeds aanvaard is. Zo is de afspraak verbranding op zee stop te zetten al gemaakt door de ministers van de Noordzeestaten, is er de facto een aanvaard moratorium voor lozing van radioactieve afval en is de wens voor meer gevaarlijke stoffen normen vast te stellen een al jaren in brede kring gevoelde noodzaak.

Labour neemt eveneens een tussenpositie in. De terughoudende opstelling van voorheen is vervangen door een politiek waarin aan het milieu een groter belang wordt toegekend. Men bepleit een selectieve economische groei en het via reorganisaties nastreven van integratie van milieubeleid in andere sectoren. In de recente aanzet tot herziening van het Labour-beleid, het rapport *Social Justice & Economic Efficiency*²⁵, krijgt het milieubeleid ruim de aandacht: de problemen zijn groot en het achterlopen van Groot-Brittannië op dit gebied kan niet meer ontkend worden. Wel wordt een slag om de arm gehouden: milieumaatregelen mogen geen onmogelijke last vormen voor de gemeenschap.

Milieu en internationale samenwerking

De posities die de partijen innemen op de glijdende schaal weerspiegelen zich in het voorgestane internationale beleid. Hierbij is de mate van abstractie echter nog groter. Alle partijen erkennen de noodzaak van internationale samenwerking. Bij de Franse PS en de Spaanse PSOE blijft het bij deze constatering. De Deense sociaal-democraten, de SPD en de PvdA kennen een meer expliciete prioriteit toe aan internationale samenwerking.²⁶ Maar ook hier overheersen algemene tendensen; uitspraken over specifieke problemen als de zeeverontreiniging zijn schaars.

De opstelling van de PvdA is illustratief. In het Beginselprogramma (1977) worden de thema's van internationalisering

en milieubescherming, laat staan bescherming van het zeemilieu, in het geheel niet met elkaar in verbinding gebracht. In het Verkiezingsprogramma 1982 wordt evenmin gewezen op de noodzaak van internationale samenwerking voor de bescherming van het milieu. Verder dan de weinig concrete opmerking 'De Noordzee, de grote rivieren, de kustwateren en het Waddengebied vergen extra bescherming' komt het niet.²⁷ In het Verkiezingsprogramma 1986 is de aandacht voor de internationale aspecten van milieubescherming groter. Internationale milieuafspraken worden essentieel geacht en de totstandkoming ervan dient door Nederland bevorderd te worden.²⁸ Maar waar ten aanzien van luchtverontreiniging gepleit wordt voor samenwerking met andere staten, blijft de internationale component van het zeemilieubeleid buiten beeld. Er wordt slechts opgemerkt dat de Noordzee een voorbeeld is van een waardevol gebied dat in ecologische zin moet worden behouden en waar mogelijk verbeterd. Dergelijke algemeen geformuleerde beleidsvoornemens lijken niet of nauwelijks af te wijken van hetgeen door partijen van een andere politieke kleur wordt voorgestaan. Recentelijk wordt een sterkere nadruk gelegd op de noodzaak van samenwerking binnen de EG. Zoals opgemerkt is het Europese Verkiezingsprogramma 1989 voor zover het de bescherming van het zeemilieu betreft echter weinig revolutionair.

De standpunten van de PvdA kunnen kenmerkend worden geacht voor die van andere sociaal-democratische partijen, waarbij de ene partij (SPD) zich wat explicieter uitspreekt dan de andere (Labour). De voorgestelde maatregelen hebben veelal maar weinig te betekenen en voor zover ze dat wel doen wijkt dat weinig af van hetgeen in brede kring aanvaard is. Uit het voorgestane internationale milieubeleid laat zich weinig afleiden dat als kenmerkend kan worden beschouwd voor sociaal-democratische partijen. Op een dergelijk algemeen niveau lijkt er een consensus te bestaan die dwars door de politieke stromingen heen snijdt.

Nu geconstateerd is dat de noodzaak van internationale samenwerking door alle sociaal-democratische partijen wordt ingezien, zal worden nagegaan hoe deze samenwerking in de praktijk verloopt.

5. De gezamenlijke opstelling van sociaal-democratische partijen

Visies op het te voeren internationale beleid van afzonderlijke partijen zeggen niets over hun onderlinge samenwerking. Internationale samenwerking tussen sociaal-democratische partijen vindt in een aantal fora plaats. Deze kunnen in drie categorieën worden onderscheiden: samenwerking in de Europese Federatie van Socialistische Partijen, samenwerking in het Europees Parlement en overige vormen van samenwerking.

Europese Federatie van Socialistische Partijen

De Europese Federatie van Socialistische Partijen is een geïnstitutionaliseerde vorm van samenwerking tussen socialistische en sociaal-democratische partijen uit de lidstaten van de EG. De samenwerking in deze vorm dateert van 1974 en bouwt voort op voorafgaande, lossere samenwerkingsverbanden, die voor zover het de EG betreft in ieder geval teruggaan tot 1958. De Federatie heeft zekere raakpunten met de Socialistische Fractie in het Europees Parlement. Zij legt echter meer nadruk op lange-termijndoelstellingen en -strategieën.

De Federatie is door Dröscher, haar eerste voorzitter, omschreven als een instrument om samenwerking tussen de afzonderlijke partijen te ondersteunen, een instrument dat inhoud krijgt via vrije en onafhankelijke beslissingen van de betrokken partijen.²⁹ Het samenwerkingsverband is los en kan gekenschetst worden als een confederatie. Een echt Europese socialistische partij, zoals bepleit door de PvdA in 1971, is niet haalbaar gebleken.³⁰

Het door de Federatie voorgestane beleid wordt neergelegd in een gezamenlijk manifest, dat voorafgaand aan de Europese verkiezingen steeds opnieuw wordt vastgesteld. Na een mislukte poging hiertoe in 1979, toen men er niet in slaagde een voor alle partijen acceptabele tekst op te stellen, kwam men in 1984 tot overeenstemming. De milieuparagraaf van dit document³¹ is mager. Naast het uitspreken van de wenselijkheid van een kwalitatieve economische groei wordt internationale samenwerking bepleit: 'De enig mogelijke oplossingen zijn Europees.' Bepleit wordt financiën ter beschikking te stellen om het milieu te beschermen, waarmee tegelijkertijd – zo wordt geponneerd – werkgelegenheid gecreëerd zal worden. De 'concrete' eisen blijven algemeen: onder meer wordt een 'ruim opgevat en doeltreffend systeem' voor waterbescherming geëist.

De totstandkoming van het Manifest van februari 1989 is illustratief voor de mate waarin de prioriteiten van de betrokken partijen uiteen kunnen lopen. Op de voorbereidende conferentie in Lissabon (juni 1988) was een vrij ver gaande resolutie aangenomen die als basis diende voor de onderhandelingen.³² De resolutie verwijst onder meer naar de noodzaak van innovatieve en 'sustainable' economische ontwikkeling – waarbij milieuvriendelijke produktiemethoden gecreëerd moeten worden – en de noodzaak milieubeleid te integreren in andere beleidsterreinen van de Europese Gemeenschap als landbouwbeleid en regionaal beleid. Tevens wordt een aantal min of meer concrete maatregelen bepleit die betrekking hebben op een effectievere bescherming van het zeemilieu – onder meer via het beter uitvoeren van reeds aangegane internationale verplichtingen. Overigens wordt ook in deze resolutie verondersteld dat milieubeleid en werkgelegenheidsbeleid hand in hand kunnen gaan.

De uiteindelijke tekst van het Manifest weerspiegelt de verschillende posities op de hierboven weergegeven glijdende schaal. Het concept-manifest droeg het stempel van de

Spaanse PSOE en stond in het teken van de prioriteit van economische groei boven milieubeleid. In de uiteindelijke tekst is de invloed van partijen die een verder gaand milieubeleid voorstaan (met name SPD en PvdA) merkbaar.³³ Op onderdelen is het Manifest minder vergaand dan de resolutie. Met name geldt dit voor maatregelen die direct ingrijpen in andere sectoren: over de algemene oproep tot integratie van milieubeleid in, bij voorbeeld, landbouwbeleid en transportbeleid, noch over specifieke maatregelen als de invoering van milieueffectrapportage voor activiteiten van de EG op landbouwgebied blijkt overeenstemming tussen socialistische partijen te bestaan.

Wel wordt de bescherming van het leefmilieu aangemerkt als een voorwaarde voor een evenwichtige ontwikkeling van de Europese staten. Onder meer wordt gepleit voor het totstandbrengen van effectievere bindende verdragen en het intensiveren van onderzoeksprogramma's. Met betrekking tot zeeverontreiniging zijn de te nemen maatregelen relatief concreet uiteengezet: het stopzetten van dumping op zee en een reductie van lozingen van giftige stoffen vanaf het land, waaronder mest.

Het Europees Parlement

'Krachtens hun traditie en krachtens hun ideologie zijn de socialistische partijen op internationale samenwerking aangewezen, ook al zijn traditie en ideologie als gevolg van nationale prioriteiten wel eens in het vergeetboek geraakt. De Europese Gemeenschap blijft in principe de mogelijkheid geven om die samenwerking ook concreet uit te werken. De socialistische partijen moeten die samenwerking dan echter wel willen.'³⁴ Deze slotzin uit de dissertatie van Cohen is nog steeds van toepassing als uitgangspunt voor een analyse van het optreden van de socialistische fractie binnen het Parlement.

Bij de analyse van de samenwerking tussen sociaal-demo-

cratische delegaties in het Europees Parlement doet zich hetzelfde probleem voor als bij de analyse van de opstelling van de afzonderlijke partijen: er kan slechts worden afgegaan op algemene uitspraken over het wenselijke beleid. 'De Europese programma's van de socialistische partijen zijn dan ook slechts de verbale uitdrukking van wat deze partijen aan inhoudelijke politiek zouden willen voeren als zij in staat waren de inhoud van die politiek ook daadwerkelijk te bepalen of te beïnvloeden, terwijl tegelijkertijd die partijen weten dat voor die bepaling of beïnvloeding van het beleid binnen het Europese systeem nauwelijks enige mogelijkheid aanwezig is.'³⁵

De samenwerking tussen de delegaties binnen de socialistische fractie in het EP wordt bepaald door de spanning tussen twee uitgangspunten: enerzijds de wens om door samenwerking de toekomstige koers van de EG te beïnvloeden in de richting van een meer socialistisch Europa en anderzijds een sterke oriëntatie op de eigen nationale staat.³⁶ Het uitgangspunt dat de opstellers van het EEG-Verdrag in gedachten hadden toen zij het Europees Parlement concipieerden, is dat de partijen in het Parlement niet hun staat, maar 'het Europese volk' vertegenwoordigen. Desondanks blijven de afzonderlijke delegaties geworteld in hun nationale politieke systemen, en zijn ze in die zin ook door de nationale politieke omgeving 'geconditioneerd' bij de bepaling van hun posities op Europees niveau.³⁷

Deze twee uitgangspunten hebben in een wisselende balans de houding van de afzonderlijke sociaal-democratische partijen tegenover de Europese integratie bepaald. In ieder geval tot 1973 werd de socialistische fractie in het Europese Parlement beschouwd als de fractie met de meeste samenhang.³⁸ De socialisten namen het initiatief tot fractievorming in het Europees Parlement en kwamen als eerste met Europese partijprogramma's. In de tweede helft van de jaren zeventig werd de heterogeniteit groter, zoals onder meer bleek uit de socialistische houding ten opzichte van het einddoel van Europese

integratie. Een meer terughoudende opstelling van de Fransen ten aanzien van Europese partijvorming in de tweede helft van de jaren zeventig, de komst van de Labour-party en de toetreding van Denemarken – die het behoud van nationale bevoegdheden vooropstellen – werkten mee aan deze verwatering.

Belangrijker is dat naarmate de Europese integratie meer bleek te zijn dan een ver ideaal en naarmate aan abstracte beginselen concrete invulling moest worden gegeven, zij steeds relevanter werd voor het nationale beleid van de lidstaten. Gevolg was dat de verschillen tussen de afzonderlijke partijen sterker naar voren kwamen.³⁹ Bij algemene debatten en visies kan men een meer ideologisch gekleurd standpunt innemen dan bij de standpuntbepaling inzake concrete uitvoeringsvraagstukken.

Dit weerspiegelt zich ook in het door het Parlement ontwikkelde milieubeleid. In de loop der jaren is diverse malen de bepaling van standpunten door de socialistische fractie belemmerd door in het geding zijnde belangen van de staten waaruit de sociaal-democratische delegaties afkomstig zijn. Voorbeelden zijn discussies over de uitlaatgassen van auto's, kernenergie, milieumaatregelen op de arbeidsplaats en beschermende maatregelen voor de Dollardhaven.⁴⁰ Ook partijen die op zichzelf gekenmerkt worden door een milieuvriendelijke houding, blijken zich om nationale redenen terughoudend te kunnen opstellen. Een voorbeeld is het verzet van de Deense sociaal-democraten tegen beschermende maatregelen voor de vinvis op grond van overwegingen die voortkomen uit de Deense binnenlandse politiek.⁴¹

Ondanks dergelijke meningsverschillen is de socialistische fractie de groepering die zich binnen het Europees Parlement het meest nadrukkelijk met milieubeleid bezighoudt, zeker vergeleken met de overige grote fracties. De fractie heeft een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van het zogenaamde milieufonds, waarmee bepaalde milieumaatregelen

gefinancierd kunnen worden. Zij nam bovendien het initiatief tot een groot aantal resoluties op het gebied van water- en zeeverontreiniging, onder meer met betrekking tot de beperking van de lozing van afvalstoffen op zee.⁴² Op deze gebieden zijn er geen aanwijzingen voor meningsverschillen. Wanneer een en ander over de jaren bekeken wordt, lijken de tegenstellingen binnen de socialistische fractie op milieugebied eerder af te nemen dan te groeien.

Hiervoor kunnen twee, in zekere zin tegengestelde verklaringen worden gegeven. De eerste, die wat cynisch aandoet, benadrukt de al eerder gememoreerde beperkte bevoegdheden van het Parlement: indien de invloed van zijn standpunten op concreet beleid gering is en men er ook geen verantwoordelijkheid voor hoeft te dragen, hoeft men zich weinig zorgen te maken over de inhoud van die – veelal weinig realistische – standpunten. Een tweede, meer positieve verklaring is dat er in een toenemend aantal gevallen wel een zekere invloed van besluiten van het Parlement op de voorstellen van de Commissie te bespeuren is. Deze invloed zal groter zijn naarmate de socialistische fractie er meer in slaagt eensgezind naar buiten te treden. In getal is de fractie veruit de grootste binnen het Europees Parlement (181 zetels; de op één na grootste fractie van de Europese Volkspartij telt 102 zetels) en is in potentie een belangrijk machtsblok. Bovendien wordt de invloed groter naarmate de voorstellen realistischer zijn, dat wil zeggen, meer aansluiten bij hetgeen in de Raad van Ministers haalbaar zal zijn.⁴³ Het bereiken van overeenstemming over dergelijke, niet té ver gaande maatregelen kost minder moeite.

Tot slot kan worden opgemerkt dat de toenemende consensus niet beperkt is tot de socialistische fractie. Bij de meeste debatten over milieubeleid zijn nauwelijks verschillen met andere fracties aan te wijzen. Dit geldt zeker voor debatten over het zeemilieu.⁴⁴

Overige vormen van samenwerking

De samenwerking tussen socialistische en sociaal-democratische partijen houdt niet op bij de twee hierboven behandelde fora. Er is een aantal vormen van samenwerking waarbij met een minder uitgebreide behandeling kan worden volstaan. Drie vormen worden onderscheiden: de Raad van Europa, de Socialistische Internationale en ad hoc overleg.

Ten eerste de Raad van Europa. In de Assemblée van de Raad van Europa zijn parlementariërs uit alle, thans drieëntwintig, lidstaten vertegenwoordigd. Haar bevoegdheden reiken minder ver dan die van het Europees Parlement. De Assemblée kan aanbevelingen aannemen, die worden voorgelegd aan het Comité van Ministers. Een van de onderwerpen waarmee de Raad van Europa zich bezighoudt is het milieubeleid. Naast natuurbescherming, die een belangrijke plaats inneemt, komen ook andere milieukwesties aan de orde, waaronder zeeverontreiniging.

Recentelijk zijn aanbevelingen gedaan inzake zeeverontreiniging in het algemeen, de verontreiniging van de Rijn en verontreiniging van de Noordzee in het bijzonder.⁴⁵ Deze kenmerken zich ten dele door algemene oproepen tot vergaande maatregelen, maar meer nog door het níét oproepen tot concrete maatregelen die aanwijsbaar ten koste van bepaalde sectoren zouden gaan. Zo wordt wel gepleit voor een nieuw verdrag voor het tegengaan van grensoverschrijdende waterverontreiniging, maar niet voor het stopzetten van Franse zoutlozingen in de Rijn. Inhoudelijk zijn de aanbevelingen vrijblijvender dan de resoluties van het Europees Parlement.

In zijn algemeenheid kan worden gezegd dat ook in de socialistische fractie in de Assemblée van de Raad van Europa het streven naar een eensgezinde opstelling binnen de socialistische groep daar faalt waar nationale (economische) belangen in het geding zijn. In die gevallen kan de homogeniteit tussen parlementariërs van verschillende politieke kleur,

maar uit één lidstaat, groter zijn dan die tussen parlementariërs uit verschillende lidstaten, maar van één politieke kleur.

Meer in het bijzonder wordt de mate waarin de socialistische fractie overeenstemming kan bereiken bepaald door twee kenmerken van de Assemblée. Parlementariërs kunnen zich een grote mate van vrijheid veroorloven. Besluiten van de Assemblée hebben immers geen dwingende kracht en zullen zich zelden direct weerspiegelen in concreet beleid. Belangrijker is echter dat er geen volledige vrijblijvendheid is. De optredende parlementariërs hebben ook zitting in hun nationale parlementen. Ervan uitgaand dat een zekere consistentie in hun optreden vereist is, is hun opstelling in de Raad van Europa minder vrijblijvend dan die van de leden van het Europees Parlement. Bovendien is het praktisch dat bij de opstelling van rapporten vooraf raadpleging plaatsvindt met de nationale parlementen, opdat er geen incongruenties ontstaan in de verdedigde standpunten.

Ten tweede de Socialistische Internationale. In het verleden heeft deze op een ad hoc basis aandacht besteed aan milieuvraagstukken. Sinds enige tijd bestaat thans een meer geïnstitutionaliseerde vorm van samenwerking in de vorm van een Milieucommissie. Deze wordt gevormd door vertegenwoordigers van een beperkt aantal partijen, waaronder thans niet de PvdA. De voornaamste activiteit van de commissie tot dusver was het opstellen van een rapport dat goedgekeurd moet worden door het eerstvolgende congres van de Socialistische Internationale (juni 1989). Thans is niet te overzien in welke mate in dit forum de betrokken sociaal-democratische partijen consensus hebben weten te bereiken over het te voeren beleid. De uit het mondiale karakter van de Socialistische Internationale voortvloeiende heterogeniteit maakt dat de verwachtingen niet al te hoog gespannen kunnen zijn.

Voorts heeft de Milieucommissie van de Socialistische Internationale één 'statement' uitgebracht dat betrekking had op de verontreiniging van de Noordzee, opgesteld naar aan-

leiding van de algengroei aldaar.⁴⁶ Het document roept staten op een aantal maatregelen te nemen om de verontreiniging van de Noordzee te verminderen. Ten dele zijn dit maatregelen die thans reeds door Noordzeelanden zijn aanvaard – althans op dit algemene niveau – als het stopzetten van verbranding en dumping en het verminderen van atmosferische verontreiniging. Op andere punten wordt wel verder gegaan, bij voorbeeld het stopzetten van de lozing in het zeewater van schadelijke stoffen afkomstig uit de landbouw. Niet duidelijk is in hoeverre het verschil tussen een dergelijke concrete maatregel en algemene maatregelen als ‘het terugdringen van de atmosferische verontreiniging’ werd beïnvloed doordat voor de Milieucommissie de belangen van sectoren als de auto-industrie zwaarder wogen dan die van de landbouw.

Ten derde het ad hoc overleg. Binnen deze categorie vallen allerlei contacten buiten geïnstitutionaliseerde fora. Zo vond enkele malen overleg plaats tussen de PvdA en de Westduitse en Deense sociaal-democraten over de Waddenzee. Op een wat meer frequente basis gebeurt dat tussen de PvdA en de SPD over milieubeleid. Ook overigens zijn er reguliere contacten met delegaties van buitenlandse fracties. Het nut van dergelijke samenspraak lijkt vooral te liggen in informatieuitwisseling en het krijgen van inzicht in elkaars standpunten.

6. Beperkingen van samenwerking tussen sociaal-democratische partijen op milieugebied: een analyse

Sociaal-democraten zijn vanouds erg geïnteresseerd in internationale samenwerking, die het mogelijk zou moeten maken kwalen, voortkomend uit nationalisme, uit de weg te ruimen. Een dergelijke internationale samenwerking zou onder meer tegemoet kunnen komen aan de noodzaak om milieuproblemen met een grensoverschrijdend karakter te beheersen. Het verkiezingsprogramma van de PvdA voor de Europese ver-

kiezingen 1989 opent met de uitspraak dat zij streeft naar samenwerking met andere sociaal-democratische partijen in Europa en naar Europese partijvorming: 'De kracht van de Europese sociaal-democratie bepaalt immers in belangrijke mate in hoeverre Europa een sociaal Europa zal zijn, met democratische verhoudingen en gevrijwaard van discriminatie en racisme, met een hoog niveau van werkgelegenheid, met een schoon milieu [...]' En in *An Open Europe* van de Deense sociaal-democraten luidt het dat internationale samenwerking vruchtbaar kan zijn gezien '[...] the strong traditions of international cooperation which have always existed in the Social Democratic labour movement.'⁴⁷

Is dit een realistische verwachting? Uit het voorafgaande blijkt dat er diverse vormen van samenwerking zijn tussen sociaal-democratische partijen. Maar is dat voldoende? De belemmeringen om tot effectieve coöperatie op milieugebied te komen zijn fundamenteel. Het toetsen van de beschreven vormen van samenwerking aan deze belemmeringen lijkt weinig zinvol: de samenwerking staat simpelweg in geen verhouding tot, en speelt zich op een geheel ander niveau af dan, deze belemmeringen. De vormen van overleg zijn ver verwijderd van de plaats waar werkelijke beslissingen worden genomen.

Gegeven de belemmeringen zijn de marges voor het voeren van een sociaal-democratisch internationaal milieubeleid smal. Enerzijds zijn de onderwerpen waarover sociaal-democraten overeenstemming kunnen bereiken – zeker wat zeeverontreiniging betreft –, onderwerpen waarover ook buiten de sociaal-democratie in brede kring eensgezindheid bestaat. Anderzijds blijken de belemmeringen voor samenwerking ook voor sociaal-democratische samenwerking moeilijk te omzeilen. Bij een aantal issues blijken de nationale belangen van de staten belangrijker dan de ideologische verbondenheid. Deze factoren leveren samen de conclusie op dat er enerzijds tussen partijen van verschillende kleur een brede

consensus lijkt te bestaan, terwijl anderzijds de verschillen tussen partijen van één zelfde ideologische kleur op een aantal onderwerpen groot blijven. In de bandbreedte hiertussen kunnen sociaal-democraten zich nauwelijks profileren. Hooguit kan er gesproken worden van een kenmerkende houding die zich tot op zekere hoogte uit in initiatieven. Een specifiek sociaal-democratisch internationaal milieubeleid lijkt niet te bestaan.

Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Iedereen in het Europees Parlement is het erover eens dat de Rijn schoner moet – en dan hoeven we ons niet eens te beperken tot de socialistische fractie. De vervuiling van de Rijn is echter nauwelijks onderwerp van overleg geweest voor zover dat directe implicaties voor het beleid had kunnen hebben. Dit was bij voorbeeld het geval in de tijd dat de SPD in de Bondsrepubliek en de PS in Frankrijk regeringsmacht uitoefenden.

Wanneer geabstraheerd wordt van de specifieke problemen van zeeverontreiniging, kan bij nadere analyse op drie punten worden ingegaan: er ontbreekt een specifiek sociaal-democratische visie op de milieuproblematiek, de mate waarin een gemeenschappelijke ideologie belangrijker is dan de belemmeringen om tot internationale samenwerking tussen sociaal-democratische partijen te komen wordt overschat, en de belemmeringen die door internationale samenwerking moeten worden overwonnen, worden onderschat.

Onmiskenbaar ontbreekt het de afzonderlijke sociaal-democratische partijen aan een uitgewerkte visie op milieubeleid in het algemeen en op internationaal milieubeleid in het bijzonder. Er lijkt, althans in Nederland en ook in het Europees Parlement, een 'grande coalition' te zijn ontstaan voor zover het de hoofdlijnen van het te voeren milieubeleid betreft. Ten aanzien van concrete keuzen (de sectorale afwijkingen) is nauwelijks sociaal-democratisch milieubeleid geformuleerd, hetgeen duidelijk blijkt uit paragraaf 4. Zoals hieronder zal worden beargumenteerd is een uniforme for-

mulering van een dergelijk beleid door verschillende sociaal-democratische partijen ook amper te verwachten.

In Nederland lijken veranderingen thans wel op komst. Zowel de tijd dat een pleidooi voor een betere zorg voor een milieu door de sociaal-democratie vooral werd beschouwd als een dekmantel voor conservatief beleid als de tijd waarin de zorg voor het milieu leidde tot een volstrekt anti-groei-denken, liggen achter ons. De noodzaak van een geïntegreerde aanpak is in de PvdA gemeengoed geworden. Dit betekent echter niet dat deze aanpak reeds voldoende geoperationaliseerd is.

Hierover kunnen enige nadere opmerkingen worden gemaakt. Het milieuprobleem is een onderwerp dat zich moeilijk in de traditionele links/rechts-dimensie laat plaatsen. Een vergaand milieubeleid is dan ook niet typisch voor de sociaal-democratie. Maar dit neemt natuurlijk niet weg dat ook de Nederlandse sociaal-democratie een afdoende antwoord zal moeten ontwikkelen op de vraag hoe de milieudimensie geïntegreerd moet worden in een als zodanig niet ter discussie staande economische politiek. De PvdA heeft vanouds de spanning gevoeld tussen traditionele socialistische doelstellingen en de wenselijkheid het milieu te behouden. De gedachte dat deze spanning in feite non-existent zou zijn omdat milieubescherming niet ten koste zal gaan van economische groei maar daaraan zal bijdragen, geniet een zekere populariteit.⁴⁸ Hoewel een bepaalde aantrekkelijkheid haar niet ontzegd kan worden, lijkt deze gedachte moeilijk hard gemaakt te kunnen worden. Zeker op korte termijn is er geen sprake van een 'positive sum game'.⁴⁹

In ieder geval kan een dergelijke gedachte niet verhullen dat in het belang van milieubescherming keuzen moeten worden gemaakt die ten koste kunnen gaan van sectorale belangen. Investerings in technieken waardoor bestaande productieprocessen een minder zware belasting voor het milieu zullen opleveren, innovatie van productieprocessen – bij

voorbeeld in de vorm van procesgeïntegreerde technieken— en volumebeleid waar toepassing van techniek geen uitkomst kan bieden, met name landbouw en verkeer: het zijn wegen die alle bewandeld zullen moeten worden. Maar in alle gevallen zullen hieraan keuzen ten grondslag moeten liggen die de belangen van bepaalde sectoren kunnen aantasten.

Dit voert tot een aantal consequenties, die hier niet nader uitgewerkt kunnen worden. Duidelijk is in ieder geval wel dat milieubeheer een beleidsterrein is waarop de overheid verder moet gaan dan het voeren van een voorwaardeschepend beleid. Ook is duidelijk dat een herschikking in de collectieve sector vereist zal zijn en dat het dogma dat de vervuilers betalen ten minste nuancering behoeft.⁵⁰

Het ontbreken van een kenmerkend sociaal-democratisch milieubeleid weerspiegelt zich in de samenwerking tussen partijen uit verschillende staten. De belemmeringen voor het bereiken van grensoverschrijdende consensus tussen sociaal-democratische partijen over het te voeren internationale milieubeleid blijken veelal te groot te zijn. De samenwerking tussen sociaal-democratische partijen vervult nuttige functies. Kritiek moet zich dan ook niet richten op deze samenwerking, maar op de gedachte dat hierdoor een wezenlijke verbetering van het internationale milieubeleid kan worden bereikt.

Verschillen in standpunten op milieugebied geven geen aanleiding tot zulke grote tegenstellingen als bij voorbeeld op defensiegebied. Maar ze zijn er wel. Elk van de sociaal-democratische partijen maakt deel uit van een staat die, zoals in paragraaf 3 gesignaleerd, zich onderscheidt door een eigen economische situatie en bovenal door specifieke effecten van internationale milieuproblemen. Naarmate het forum groter wordt, worden deze verschillen groter: Deense, Westduitse en Nederlandse sociaal-democraten hebben meer raakpunten dan de verzamelde partijen in de Raad van Europa of de Socialistische Internationale. Het is weinig realistisch te veron-

derstellen dat de te maken afwegingen tussen verschillende sectorale belangen voor alle sociaal-democratische partijen identiek zullen uitvallen. Niet alleen is er nog geen sprake van één sociaal-democratische visie op milieubeleid, maar gegeven de verschillen in de nationale context is het de vraag of die er ooit kan komen.

De optimistische verwachtingen over de resultaten van sociaal-democratische samenwerking op milieugebied⁵¹ lijken ten dele te zijn gebaseerd op een drietal dubieuze assumpties. Ten eerste is dat een te optimistische verwachting over de harmonie die zou bestaan tussen milieubeleid en werkgelegenheidsbeleid en over de mate waarin de Europese economische integratie ook ten goede zal komen aan het milieu.⁵² Zoals hierboven is betoogd kan niet a priori van een dergelijke harmonie worden uitgegaan. De basis voor de op zichzelf al beperkte samenwerking is daardoor rijkelijk smal.

De tweede assumptie is het bestaan van een harmonie van belangen van sociaal-democratische partijen. De fundamentele tegenstellingen van belangen op milieugebied, zoals hierboven uiteengezet, vormen de doodsteek voor een in essentie op een harmonie van belangen gebaseerde internationalistische theorie. Er is geen natuurlijke eenheid van belangen tussen sociaal-democratische partijen. Op een algemeen niveau zal een ieder het in zijn of haar belang achten dat de zee en de lucht schoon, de tropische regenwouden groot, de woestijnen klein en de dieren talrijk zullen zijn. Indien staten in concreto hetzelfde beleid voorstaan is dat echter het gevolg van een rationele inschatting van het met dat beleid gediende eigenbelang, waardoor als het ware een ruil van belangen ontstaat.⁵³ Een voorbeeld: zowel de SPD als de PvdA pleitte een aantal jaren geleden voor een schonere Waddenzee – de PvdA om de natuur te behouden en de SPD omdat de recreatieve belangen werden aangetast door voortgaande verontreiniging.

De derde assumptie is dat samenwerking tussen sociaal-

democratische partijen een reële invloed op de praktijk heeft: er wordt uitgegaan van het primaat van internationale samenwerking tussen partijen boven nationale compromisvorming. Internationale milieumaatregelen worden genomen door samenwerkende regeringen. Gezien het feit dat in de bestaande politieke constellaties in Noordwest-Europa geen overwicht te verwachten is van de sociaal-democratie, wordt de verwezenlijking van de doeleinden van sociaal-democratische partijen op internationaal niveau primair afhankelijk van het vermogen om op nationaal niveau overeenstemming over die doeleinden te bereiken, veel meer dan van coalities met gelijkgezinden over de grenzen heen.⁵⁴

De belemmeringen bemoeilijken niet alleen samenwerking tussen sociaal-democratische partijen. Ze hebben ook consequenties voor wat er van internationalisering van het milieubeleid verwacht kan worden. In sociaal-democratische kring wordt in toenemende mate een aanpak van milieuproblemen via een gedeeltelijke overdracht van nationale bevoegdheden bepleit.⁵⁵ Zowel de institutionele als de materiële belemmeringen zorgen ervoor dat ook hier de verwachtingen niet te hoog gespannen [moeten] zijn.

De EG kan een goed instrument zijn om nationale milieudoelstellingen bereikbaar te maken. In die zin zijn pleidooien voor een versterking van de EG nuttig. Maar er kan niet zonder meer van uit worden gegaan dat een versterking van de EG ook een versterking van het milieubeleid betekent. Europa 1992 is niet per definitie ook een Europa waarin de strengste normen voor milieubescherming gelden, zoals in het Manifest 1989 van de Europese Federatie van Socialistische Partijen wordt verondersteld.⁵⁶ Het gevaar dat het kleinste gemene veelvoud de EG-norm wordt, de beperking van de speelruimte voor staten en de hoge mate waarin het milieubelang in de Gemeenschap is ingebed in andere belangen, moeten in het oog worden gehouden. Als op nationaal niveau een keuze gemaakt zou worden voor een sterker milieube-

leid—eventueel ten koste van bepaalde sectoren—kan deze keuze ten dele teniet worden gedaan door een gelijktijdige overdracht van bevoegdheden naar de EG. Vrijwel als enige in de Gemeenschap heeft de Deense sociaal-democratische partij oog voor deze dreiging: 'The EEC environmental offensive must be based on the interplay between national improvements and international solidarity. However, this interplay cannot operate unless Member States retain political control of the Community decision-making process on these issues.'⁵⁷

Op een fundamenteeler niveau is van belang dat er maar een beperkte mogelijkheid is tot sturing en beheersing van internationale problemen via internationale organisaties. De kritiek op de maakbaarheid van de samenleving op nationaal niveau is gemeengoed en moet a fortiori toegepast worden op internationaal niveau. De mogelijkheden om via instituties, structuren of anderszins het verloop van internationale processen te bepalen moet niet overschat worden. Industrieën zijn ingebed in een stelsel van internationale economische betrekkingen en arbeidsverdeling evenals staten zijn ingebed in een internationaal netwerk van afhankelijkheidsverhoudingen dat zich slechts moeizaam laat wijzigen.⁵⁸

Consequentie van een en ander is dat behoedzaam moet worden omgegaan met de overdracht van bevoegdheden. Een 'europeanisering' van de sociaal-democratie als remedie tegen het feit dat de belangrijke beslissingen straks elders worden genomen,⁵⁹ is in deze optiek niet voldoende. Meer in het bijzonder vloeit uit de vermelde belemmeringen voor samenwerking voort dat een 'Europa van meerdere snelheden' op milieugebied de voorkeur heeft. Bovendien leiden de verschillende uitgangspunten waarmee staten binnen en buiten de EG onderhandelingen ingaan er toe dat op internationaal niveau het beginsel dat de vervuiler betaalt moet worden losgelaten. Er kan niet zonder meer van uit worden gegaan dat andere staten hun milieuproblemen aanpakken op de wijze

waarop wij dat willen. Een consequentie zal moeten zijn dat waar nodig technologische of financiële steun verleend wordt bij milieu-investeringen in staten die daar uit zichzelf nog niet aan toe zijn.⁶⁰ In een aantal gevallen is de effectiviteit van dergelijke 'side-payments' gebleken, onder meer in de Navo en het EMS.⁶¹ Een door sociaal-democraten in het Europees Parlement geïnitieerd gebruik hiervan op milieugebied is het invoeren van een milieufonds voor de financiering van communautaire maatregelen.

7. Conclusie

De vraagstelling van deze bijdrage was in hoeverre sociaal-democratische partijen erin slagen de belemmeringen die bestaan voor internationale samenwerking op milieugebied uit de weg te ruimen. Het antwoord kan niet anders dan genuanceerd zijn. Op bepaalde punten blijkt over de grenzen heen overeenstemming bereikt te kunnen worden terwijl op andere punten – waar essentieel geachte nationale belangen in het geding zijn – de ideologische verbondenheid maar van marginale betekenis is.

Voor zover er over beleid ten aanzien van de verontreiniging van het zeemilieu overeenstemming bestaat, is deze ook buiten sociaal-democratische kring aanwezig. Waar er buiten sociaal-democratische kring geen politieke keuzen gemaakt kunnen worden, blijken deze ook door sociaal-democraten niet te worden voorgestaan. De mate waarin de sociaal-democratie zich onderscheidt is dan ook beperkt. Bovendien blijkt dat ook als men het eens is over het te voeren beleid, de invloed op de praktijk gering is. Dat is nauwelijks een verwijt dat de samenwerkende sociaal-democraten voor de voeten kan worden geworpen, maar veeleer kritiek op gedachten waarin van samenwerking te veel wordt verwacht. Samenwerking is goed – bij voorkeur verder gaand dan nu – maar in nog veel sterkere mate geldt dat de verwachtingen niet te hoog moeten zijn gespannen.

Dat betekent niet dat we niets te verwachten hebben van samenwerking tussen sociaal-democratische partijen op milieugebied. De voordelen van een socialistisch internationalisme op milieugebied moeten vooral daar geacht worden te liggen waar het gaat om informatieuitwisseling en het kweken van begrip voor de standpunten van de betrokken partijen. Dat is niet spectaculair, maar wel realistisch: te hoog gegrepen en illusoir gebleken verwachtingen hebben sociaal-democratische doelstellingen al te vaak een makkelijk doelwit van kritiek gemaakt.

Noten

1—Zie bij voorbeeld: A.P. Oele, 'Om de flexibiliteit van het bestaan', in: *Socialisme en Democratie* (1981), nr. 9, p. 408-417, op p. 412-413 en H. Opschoor, 'Pleidooi voor een eco-centrische politiek', in: *Socialisme en Democratie* (1989), nr. 3, p. 89-94, op p. 94.

2—J. Pronk e. a., *Schuivende Panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, Partij van de Arbeid, 1988.

3—Peter Glotz, *Manifest für eine neue Europäische Linke*, Berlijn 1987.

4—Indien in dit artikel gesproken wordt over socialistisch internationalisme, wordt hiermee uitsluitend gerefereerd aan samenwerking tussen socialistische en sociaal-democratische partijen in West-Europa.

5—Zie in dit verband K.A. Gourlay, *Poisoners of the Seas* (1988), die hierin ook veel aandacht besteedt aan milieuproblemen van de Derde Wereld.

6—The World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford/New York 1987 (Brundtland-rapport), p. 8.

7—Vgl. Wiardi Beckman Stichting, *De toekomst van het democratisch-socialisme in Europa*, Amsterdam 1988, p. 35.

8—Internationaal Verdrag ter voorkoming van verontreiniging door schepen, Londen 1973, Trb. 1978, 187.

9— Armin Rosencranz, 'The international law and politics of acid rain', in: *Denver Journal of International Law and Policy*, (1981), vol. 10, nr. 3, p. 511-521.

10— Deze grafiek is gebaseerd op F. Langeweg (eindred.), *Zorgen voor Morgen: Nationale milieuverkenning 1985-2010*, Alphen aan de Rijn 1988, p. 117.

11— Zie bij voorbeeld par. xv (vi) (a) van de Verklaring van Ministers van de Noordzeestaten, Londen, 24-25 november 1987.

12— Zie Mededeling van de Commissie aan de Raad betreffende gevaarlijke stoffen die dienen te worden opgenomen in lijst I van Richtlijn 76/464/EEG (PB EG no. C 176/3 d.d. 14 juli 1982).

13— Zie hierover Harold en Margaret Sprout, *Towards a Politics of the Planet Earth: the Ecological Perspective on International Politics*, New York 1971; Sunneva Saetevik, *Environmental Cooperation between the North Sea States*, Londen 1988.

14— Pieter Winsemius, *Gast in eigen huis. Beschouwingen over milieumanagement*, Alphen a/d Rijn 1986, p. 15 e.v.

15— Te weten in art. 100 — waarmee via harmonisatie van nationale wetgevingen een milieucomponent toegevoegd kon worden aan bij voorbeeld regelgeving op het gebied van economische aspecten van het EG-beleid — en art. 235 — dat de mogelijkheid geeft het EEG-Verdrag aan te vullen in die beleidsgebieden waarin het verdrag niet voorziet.

16— Zie art. 130R lid 4 EEG-Verdrag.

17— *Zorgen voor Morgen, op. cit.*, p. 117.

18— Winsemius, *op. cit.*, p. 141.

19— Art. 130 S EEG-Verdrag. Het Verdrag kent ook een andere juridische basis (art. 100A), waarop hier niet wordt ingegaan.

20— Art. 130 S 1e alinea EEG-Verdrag. Bij besluiten o.b.v. art. 100A heeft het Parlement meer bevoegdheden.

21— Zie André Nollkaemper, 'The European Community and international environmental co-operation', in: *Legal Issues*

of *European Integration* 1987/2, p. 55-92 en Saetevik, *op. cit.*

22—Deze paragraaf is ten dele gebaseerd op een vergelijkende studie van M. van Dorst, 'Hoe denken Europese socialisten en sociaal-democraten over het milieu', Internationaal Secretariaat PvdA, niet gepubliceerd, 1989.

23—SPD, Europa-Wahlprogramm (1984), p. 54.

24—Europees Verkiezingsprogramma 1989, par. 11.3.1.

25—*Social Justice & Economic Efficiency*. First Report of Labour's Policy Review for the 1990s, Londen 1987.

26—Zie bij voorbeeld het Europa-Wahlprogramm 1984, *o.c.*, p. 50 en *Social Justice & Economic Efficiency*, *o.c.*, p. 39-40, waar afgerekend wordt met de tot nu toe terughoudende opstelling van Labour op dit punt.

27—Verkiezingsprogramma 1982, p. 31.

28—Verkiezingsprogramma 1986, par. 4.1.

29—Geciteerd in G. Pridham en P. Pridham, 'Transnational parties in the European Community: The development of European Party Federations', in: Stanley Henig (ed.), *Political Parties in the European Community*, Londen 1979, p. 285.

30—Zie hierover Robert Cohen, *De samenwerking van de socialistische partijen in het kader van de Europese Gemeenschap. 1952-1972*, Amsterdam 1974, p. 139.

31—Manifest 1984, p. 21.

32—Resolution of the Conference on Environment, Lissabon, 24-25 juni 1988.

33—Zie het verslag in *NRC-Handelsblad* van 11-2-1989, p. 3.

34—Cohen, *op. cit.*, p. 146.

35—Cohen, *op. cit.*, p. 134-135.

36—Pridham en Pridham, *op. cit.*, p. 285.

37—Pridham en Pridham, *op. cit.*, p. 285-286.

38—G. Pridham en P. Pridham, 'Transnational parties in the European Community: The party groups in the European Parliament', in: Stanley Henig (ed.), *op. cit.*, p. 250.

39—Pridham en Pridham, *op. cit. nt.* 38, p. 252-253.

40—Zie voor dit laatste voorbeeld het Jaarverslag over 1985 van Hemmo Muntingh, p. 13.

41—Muntingh, *op. cit.*, p. 11-12.

42—Zie voor een goed overzicht van de initiatieven vanuit de socialistische fractie de jaarverslagen van Muntingh.

43—Sinds de inwerkingtreding van de Europese Akte is voorzien in een regeling waardoor indien de Commissie voorstellen van het Parlement aanvaardbaar acht, de Raad deze minder makkelijk kan verwerpen dan indien de Commissie ze onrealistisch acht.

44—Zie bij voorbeeld het debat over het Verslag Eisma (doc. 1-193/84), Hand. EP 22-5-1984, p. 107 e.v., over de lozing van koolwaterstoffen in zee van mei 1984 en het debat over de Verslagen De Gucht (doc. A2-48/86) en Muntingh (doc. A2-98/86) over het lozen van afval in zee.

45—Resp. Draft Recommendation van 19 december 1984 (doc. 5323), Draft Recommendation van 27 januari 1987 (doc. 5686) (beide unaniem aanvaard) en Recommendation 1097 (1988).

46—Statement aangenomen tijdens de bijeenkomst op 4 juni 1988 te Stockholm.

47—Zie *An Open Europe*, Brussel 1987, p. 128. Vgl. ook *Social Justice & Economic Efficiency, op. cit.*: 'We believe that the Labour Party could promote a European Environmental Charter amongst all the European Socialist parties, and agree on common standards and strategies.'

48—Zie Broer Akkerboom, 'Economische groei als voorwaarde voor milieubehoud', in: *Socialisme en Democratie* (februari 1989), nr. 2, p. 55-57; World Commission on Environment and Development, *op. cit.*, p. 89.

49—Vgl. *De toekomst van het democratisch socialisme in Europa, op. cit.*, p. 38 e.v.

50—Vgl. *De toekomst van het democratisch socialisme in Europa, op. cit.*, p. 162 e.v.

51—Zie de verwijzingen in noten 1 en 47.

52—Deze gedachte komt met name voor in de documenten van de Europese Federatie en de Socialistische Internationale.

53— Vgl. Paul Kalma, *Het socialisme op sterk water. Veertien stellingen*, Amsterdam 1988, p. 47.

54— Vgl. voor een soortgelijk argument in een andere context, *De toekomst van het democratisch socialisme in Europa*, *op. cit.*, p. 116.

55— Zie bij voorbeeld Opschoor, *op. cit.*, p. 17, 21, en *Schuivende Panelen*, *op. cit.*, waarin een 'grondige hervorming van het multilaterale stelsel' bepleit wordt (p. 173).

56— Zie par. 41 van het Manifest: 'Achieving the completion of the internal market by 1992 presents an opportunity to ensure that the highest possible standards are adopted and implemented in all EEC countries for the protection of the environment [...].'

57— *An Open Europe*, *op. cit.*, p. 140.

58— Vgl. Kenneth Waltz, *Theory of International Politics* (1979), vooral p. 194 e.v. In deze gedachtengang kan hierbij een belangrijke rol gespeeld worden door de opstelling van de grote mogendheden, in welk verband de recente herordening van de standpunten van de Sovjetunie tegenover een ver gaand milieubeleid in de Verenigde Naties van belang is; zie de toespraken van Gorbatsjov en met name Shevernadze in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, december 1989 (resp. doc. nr. A/43/PV.72 en A/43/PV.6).

59— Zie *De toekomst van het democratisch socialisme in Europa*, *op. cit.* p. 155.

60— Vgl. ook Winsemius, *op. cit.*, p. 131.

61— Zie, met verdere verwijzingen, Joseph M. Grieco, 'Anarchy and the limits of cooperation: a realist critique of the newest liberal institutionalism', in: *International Organization*, vol. 42 (Summer 1988), nr. 3, p. 486-507, op p. 506-507.

Moralisme als internationalisme
Socialisme en ontwikkelingshulp

'De simpele oplossing van Achterhuis'. Zo luidt de kop van een redactioneel commentaar in het meinummer van het op de Derde Wereld gerichte blad *Onze wereld*. In dit stuk gaat hoofdredacteur Kees Waagmeester heftig tekeer tegen een 'Brandende Kwestie'-lezing met als titel 'Tegen ontwikkelingshulp', die ik eind maart in De Balie in Amsterdam had gehouden. Het vreemde was dat ik in deze lezing met veel nadruk had gesteld dat ik probeerde een begin van analyse te leveren over het falen van ontwikkelingshulp en dat ik geen simpele recepten voor een oplossing had. Uitdrukkelijk waarschuwde ik juist tegen het denken in termen van oplossingen waar de ontwikkelingssector bol van staat. Ik citeerde in dit verband een opmerking uit een in de jaren zestig actief door de Novib gepropageerde publikatie *Rijke en arme landen* van H.M. de Lange. Deze stelde dat het in de ontwikkelingssector een stelregel zou moeten zijn 'dat wij alleen kritiek uiten als wij tegelijkertijd alternatieven op tafel leggen.' Naar mijn mening heeft deze stelregel die het hele ontwikkelingsdenken kenmerkt, funest gewerkt. Zij heeft het onmogelijk gemaakt om tot theoretische reflectie over de vele mislukkingen te komen. Elke fundamentele analyse moest steeds weer wijken voor de dringende vragen van de praktijk.

In hetzelfde redactionele commentaar werd oud-PvdA-voorzitter Max van den Berg, thans algemeen secretaris van de Novib, mij ten voorbeeld gesteld. In een lezing op het Tropeninstituut had hij ervoor gepleit om eindelijk de effectiviteit van de ontwikkelingshulp eens te gaan beoordelen. Het ging Van den Berg om rapportage over armoede-effecten, hij

wilde stoppen met het gebruiken van bilaterale hulp als exportbevordering, hij wenste meer aandacht voor de positie van de vrouw in de Derde Wereld en meer geld voor de Novib. Dat laatste ging gepaard met kritiek op andere ontwikkelingsorganisaties, al ging Van den Berg nog niet zo ver als zijn voorganger Theunis, die bepaalde collega's betitelde als 'ontwikkelingsmaffia'. Volgens Van den Berg zouden de grote fouten die bij voorbeeld de Wereldbank heeft gemaakt, als het een normale onderneming betrof, hebben geleid tot ontslag van de leiding.

Omdat ik het ontwikkelingsdebat, weliswaar van enige afstand, al zo'n twintig jaar volg, kost het mij weinig moeite te stellen dat het frisse geluid dat Waagmeester van de algemeen secretaris van de Novib hoorde, geen enkel element bevat dat in de afgelopen decennia al niet talloze malen naar voren is gebracht. Bovendien zijn dezelfde fouten als de Wereldbank maakte in het verleden door de Novib niet vermeden. Maar daar horen wij Van den Berg niet over. Enige kritische afstand tot de eigen organisatie is kennelijk moeilijk op te brengen.

In dit artikel wil ik wél kritisch kijken naar de ontwikkelingssector en naar het denken over ontwikkelingshulp. Wat is er aan de hand met een sector die een pleidooi voor bezinning en tegen oplossingen alleen maar als de zoveelste oplossing kan beluisteren? Hoe is het mogelijk dat tientallen jaren lang dezelfde ideeën worden gelanceerd en dezelfde discussies plaatsvinden, zonder dat men zich afvraagt waarom deze ideeën steeds maar niet gerealiseerd worden? Welke belangen, welke emoties, welke misvattingen maken, ook of misschien juist in socialistische kring, een enigszins afstandelijke analyse van het reilen en zeilen van het ontwikkelingsbedrijf bijkans onmogelijk?

‘Als haaien mensen waren,’ vroeg het dochtertje van de hospita aan meneer K., ‘zouden zij dan aardiger zijn voor de kleine visjes?’ ‘Natuurlijk,’ antwoordde meneer K., ‘als haaien mensen waren, zouden zij grote hokken in de zee bouwen voor de kleine visjes. Zij zouden er allerlei soorten voedsel in doen, planten en ook kleine zeedieren. Zij zouden ervoor zorgen dat de hokken altijd fris en schoon water hadden en er nauwlettend op toezien dat allerlei hygiënische maatregelen werden genomen om de kleine vissen goed gezond te laten zijn. Om de kleine vissen wat op te vrolijken zouden er af en toe grote waterfeesten worden gehouden, want vrolijke vissen smaken beter dan bedroefde.

Ook zouden er natuurlijk scholen zijn in de zee. Daar zouden de kleine vissen leren hoe zij in de mond van de haaien moesten zwemmen. Daarvoor zouden zij bij voorbeeld aardrijkskunde nodig hebben, zodat zij de haaien, die ergens in zee lui rondzwommen, konden vinden. Het hoofdvak zou vanzelfsprekend de morele opvoeding van de vissen zijn. Zij zouden leren dat het grootste en schoonste er voor de kleine vis in bestond zich op te offeren en dat de vissen geloof en vertrouwen moesten hebben in de haaien die hun toekomst bepaalden. De vissen zouden moeten begrijpen dat hun toekomst alleen maar verzekerd zou zijn als zij gehoorzaamheid hadden geleerd. Zij zouden alle lage, materialistische, egoïstische en marxistische neigingen moeten laten varen en de haaien direct moeten inlichten als een van hen dreigde toe te geven aan zulke neigingen.

Als haaien mensen waren zou er ook godsdienst zijn in de zee. Deze zou de vissen leren dat het ware leven in de maag van de haaien begon. En als haaien mensen waren, zouden de kleine vissen niet meer, zoals nu, elkaars gelijken zijn. Sommige zouden baantjes krijgen en boven de andere gesteld worden. De wat grotere vissen zouden zelfs toestemming

krijgen de kleinere op te eten. Dat zou alleen maar heerlijk zijn voor de haaien, die dan wat vaker vette hapjes naar binnen zouden kunnen werken. En de belangrijkste vissen, zij die baantjes hadden, zouden rust en orde onder de kleine vissen moeten bewaren. Zij zouden leraren, ambtenaren, ingenieurs enzovoort zijn. Er zou kortom alleen maar cultuur in de zee kunnen bestaan als haaien mensen waren.'

Deze vertelling van Brecht diende Arbenz, oud-president van Guatemala, als moraal voor het boek waarin hij beschrijft hoe zijn regering in 1954, met behulp van Amerikaanse inmenging, waarvoor de meest edele motieven werden aangevoerd, ten val werd gebracht, nadat hij braakliggend land van de (Amerikaanse) United Fruit Company onteigend had om onder de armste boeren te verdelen. Niet alleen voor deze Amerikaanse 'hulp', die van een afstand in ruimte maar vooral in tijd, natuurlijk snel door ons als imperialisme wordt ontmaskerd, maar vooral op het denken over relaties tussen collectieven lijken mij de woorden van Brecht belangrijk. Want helaas zijn ze niet alleen van toepassing op de invasie in Guatemala, maar ook op vele andere relaties tussen *staten*, waarbij over en weer de nobelste beweegredenen, recentelijk vooral die van de mensenrechten en de armoedebestrijding, worden aangevoerd.

Uit de cursivering van het woord 'staten' kan geconcludeerd worden dat ik het verhaal van Brecht vooral op collectieven (groepen, staten, ondernemingen) zou willen betrekken en niet zozeer op individuen. Om dit onderscheid duidelijk te maken moet ik iets dieper ingaan op de verschillen in moreel gedrag tussen enkelingen en groepen. Individen kunnen vaak op hun redelijkheid en menselijkheid worden aangesproken. Zij zijn soms – lang niet altijd, natuurlijk – in staat rekening te houden met de belangen van anderen; zij kunnen soms op een tamelijk objectieve manier hun eigen wensen en behoeften afwegen tegen die van hun medemensen,

en in bepaalde gevallen stellen zij zelfs het belang van een ander boven hun eigen belang en brengen zij offers voor anderen. In het algemeen kunnen wij stellen dat intermenselijke relaties niet alleen door machtsfactoren, maar deels ook op basis van redelijke en zedelijke maatstaven worden bepaald.

Voor groepen geldt dit alles niet of nauwelijks. Nooit in de geschiedenis hebben menselijke groeperingen hun gedrag in sterke mate laten bepalen door zedelijke en redelijke motieven. In het verkeer tussen groepen komen vaak juist de in het intermenselijk verkeer verdrongen of gesublimeerde machtswensen en egoïstische instincten scherp uit. Elke groep van enige betekenis streeft naar meer macht, meer welvaart, en dit gebeurt vaak ten koste van anderen. Een groep – en stellig een groep die over een zekere macht beschikt – heeft zelden een geweten waarop men haar aan kan spreken.

Zoals alle groepen worden in de recente geschiedenis ook de naties nauwelijks door morele maatstaven geleid, maar volgen zij de welhaast elementaire wet: macht vraagt om meer macht, rijkdom om meer rijkdom. Natuurlijk bestond altijd de behoefte de pijnlijke naaktheid van de machtsstrijd te bedekken met ideologische motieven: men vocht voor vrede en recht, voor de verdediging van de democratie of voor de vrijheid. Juist als individuen die zich in hun persoonlijke relaties laten leiden door zekere morele normen, hebben we er altijd moeite mee te erkennen dat deze normen nauwelijks een rol spelen in de internationale politiek. We durven het demasqué niet aan; we vinden het maar pijnlijk te moeten ervaren dat staten niet voor elkaar in de bres springen, zoals individuen dat doen voor hun medemensen. Onze neiging om de leuzen te geloven die worden aangeheven om machtspolitiek en economisch winstbejag te camoufleren, komt dan ook vooral voort uit zelfmisleiding en berust niet of slechts gedeeltelijk op bedrog door derden.

In de realistische traditie in de politieke filosofie heeft men altijd geweten dat politieke en economische macht en morele waarden op gespannen voet met elkaar staan.

In zijn *Geschiedenis van de Peloponnesische oorlog* beschrijft Thucydides hoe in de machtspolitiek tussen Athene en Sparta morele vragen op de achtergrond worden gedrongen.² In de redevoeringen die in beide kampen vóór het uitbreken van de vijandelijkheden worden gehouden, wordt er als vanzelfsprekend van uitgegaan dat een imperium 'de mogelijkheden tot vergroting die de eigen superieure macht biedt, nooit opzij kan schuiven door in termen van goed en kwaad' te gaan denken. Deze laatste termen hebben hun belang in het persoonlijke leven van het individu, in het politieke leven is 'het een regel dat de zwakkeren onderworpen zijn aan de sterken'.

In de zestiende eeuw beaamt Machiavelli, die in de stadstaat Florence zelf hardhandig met de grote politieke machten van zijn tijd kennismaakte, de realistische lessen van de Grieken. *Il principe* is geschreven in de trant van de vele vorstenspiegels die aan het eind van de middeleeuwen verschenen. In dit literatuurgenre werden de deugden van de ideale vorst uitvoerig beschreven. Machiavelli weet echter dat in de politieke werkelijkheid de vorst met deze fraaie deugden totaal niet uit de voeten kan. 'Velen hebben zich republieken en vorstendommen gedroomd, die in de werkelijkheid nooit bestaan hebben... Daar ik mij echter voorgenomen heb iets nuttigs te schrijven, lijkt het mij beter de zaken zó voor te stellen als zij zijn, in plaats van mij in onnutte verbeelding te verliezen.'³ De vorst die in de publieke sfeer handelt, kan niet de christelijke deugden die in de privé-sfeer thuishoren beoefenen. Hij moet realistisch zijn en kan in veel gevallen geen rekening houden met wat 'de mensen goed en deugdzaam noemen.'

Bij Thomas Hobbes, wiens filosofie deels de vroegkapitalistische verhoudingen uit zijn tijd, deels de intensieve lectuur van Thucydides, die hij vertaalde, weerspiegelt, is dit laatste nog duidelijker. Zeker, Hobbes betreft zijn bekende schilde-

ring van 'de natuurlijke toestand van de mens' als 'een oorlog van allen tegen allen' in eerste instantie op individuen. Maar tegen degenen die hierin een beschuldiging van 'de menselijke natuur' zien, voert hij aan dat zijn beschrijving in elk geval op vorstendommen van toepassing is. 'Maar zelfs al zou er nooit een tijd geweest zijn waarin alle mensen afzonderlijk op voet van oorlog met elkaar stonden, dan nog bevinden koningen en personen bekleed met soeverein gezag zich door hun onafhankelijkheid in een voortdurende toestand van wantrouwen, en staan zij toegerust en strijdvaardig tegenover elkaar als gladiatoren, met hun wapens in de aanslag en hun ogen strak op elkaar gericht; ik bedoel, met vestingwerken, garnizoenen en kanonnen op de grenzen van hun rijken en een onophoudelijk verkeer van spionnen bij hun burens.'⁴ In zijn voorwoord op de Nederlandse vertaling van *Leviathan* wijst Tromp terecht op de grote actualiteit van Hobbes op het terrein van de internationale politiek: 'Het huidige systeem van nationale staten beantwoordt aan de natuurstaat zoals Hobbes die schildert.'⁵ Kan er tussen mensen onderling volgens Hobbes nog wel sprake zijn van grootmoedigheid, vrijgevigheid, vriendelijkheid en welwillendheid, in het verkeer tussen staten is dit nauwelijks het geval. Waarbij hij zeer realistisch opmerkt dat deze houding van onderlinge strijd tussen de staten zijn vruchten afwerpt voor de individuen, omdat hierdoor 'de werkzaamheid' en daarmee de welvaart 'van hun onderdanen' bevorderd wordt.

In de eeuw na Hobbes waren het vooral de zogenaamde *Founding Fathers*, de ontwerpers van de Amerikaanse constitutie, onder wie Thomas Jefferson en Alexander Hamilton, die een scherp onderscheid maakten tussen de sfeer van de macht en de sfeer van de vrijheid. Ten aanzien van de eerste sfeer, die van de staat en de collectiviteit in het algemeen, gaven deze denkers blijk van een diep wantrouwen. De Amerikaanse revolutie die gebaseerd was op een groot vertrouwen in de morele capaciteiten van de individuele mens, koesterde

tegelijk een diep wantrouwen tegen alle manifestaties van collectieve macht. James Madison verwees in dit verband naar een bekende uitspraak van de Engelse filosoof David Hume. Binnen de staat en in de politiek, zo stelde deze, moest men ervan uitgaan 'dat ieder mens een schurk is'. Waarbij Hume opmerkte dat het vreemd mag lijken dat men 'een stelregel die in feite onjuist is, in de politiek voor waar moet houden'.⁶

De sfeer van de vrijheid, waarin de klassieke mensenrechten thuishoren, diende volgens Jefferson beschermd te worden tegen de sfeer van de macht. Regering en volk streefden volgens hem dus niet hetzelfde na, zoals wij tegenwoordig zo snel geneigd zijn te denken. Ook de door henzelf gekozen regering diende door de burgers steeds met argwaan te worden bekeken.

Dit betekende overigens niet dat macht als iets inherent slechts werd beschouwd. De Founding Fathers beseften dat zonder macht geen politiek mogelijk was en dat het dus ir-reëel zou zijn macht te verwerpen. Macht was echter wel iets wat gevaarlijk was en dat daarom beperkt diende te worden. Om de mensenrechten te beschermen en te verdedigen was het de Amerikaanse denkers derhalve zeker niet voldoende op de schone uitspraken en goede bedoelingen van de machthebbers te vertrouwen. Daartoe dienden garanties en instituties in het leven te worden geroepen. De Amerikaanse Bill of Rights en de scheiding der machten in de Amerikaanse grondwet vinden mede hierin hun oorsprong.

Van de werkelijkheidszin van de Amerikaanse revolutionaire denkers wil ik hier een voorbeeld geven. Het betreft het politieke optreden van Jefferson als president, dus nadat hij van de sfeer van de vrijheid was overgegaan naar de sfeer van de macht. Alle vrijheden en rechten die hij eerst verdedigd had, werden toen bij verschillende gelegenheden door hem vertrappt. Levy vermeldt dat 'Jefferson at one time or another supported loyalty oaths, countenanced internment camps for political suspects, drafted a bill of attainder, urged prosecu-

tions for seditious libel, trampled on the Fourth Amendment, condoned military despotism, used the Army to enforce laws in time of peace, censored reading, chose professors for their political opinions and endorsed the doctrine that the means, however odious, were justified by the ends'. Hierbij moet ik meteen opmerken dat veel van Jeffersons 'misstappen' niet, zoals Levy suggereert, voortkwamen uit 'meanness of spirit'. Zij hadden eerder te maken met de 'staatsraison'. Jefferson voelde er zich in bepaalde omstandigheden vaak min of meer toe gedwongen vanuit het nationaal belang.

De Griekse historicus, de Florentijnse staatsman, de Engelse filosoof en de Amerikaanse revolutionairen benadrukken zo steeds hetzelfde verschijnsel. Steeds hebben we te maken met misschien niet een absolute tegenstelling maar toch minstens een grote spanning tussen wat de grote Amerikaanse theoloog Niebuhr omschreef als 'moral man and immoral society'?

Ontwikkelingshulp: een nieuw verschijnsel?

Bovenstaande beschouwingen waren nodig om het moderne fenomeen van de ontwikkelingshulp goed in het vizier te krijgen. Want in dit begrip worden nu juist de twee sferen van Jefferson op schijnbaar harmonieuze wijze verbonden. In de ontwikkelingshulp gaat het om relaties tussen collectieve lichamen, staten of NGO's (niet-gouvernementele organisaties). In deze sfeer geldt van Thucydides tot Niebuhr een waarheid, die, aldus een van de Amerikaanse Founding Fathers, 'bevestigd is door de feilloze ervaring van eeuwen' en die inhoudt dat 'ieder mens en iedere groep mensen die met macht bekleed zijn, er altijd toe geneigd zijn deze te vermeerderen'.⁸

Toch hebben we het tegenwoordig in deze sfeer over hulp, een begrip dat thuishoort in de sfeer van de vrijheid, van de moraliteit. Kunnen deze twee sferen in de moderne tijd mis-

schien wél probleemloos verbonden worden? Geldt in onze tijd 'de feilloze ervaring van eeuwen' niet meer? Volgens de denkers en politici uit de ontwikkelingssector is dit inderdaad niet meer het geval. Udink, de voorganger van Pronk als minister van Ontwikkelingssamenwerking, verwoordde dit eens duidelijk toen hij stelde dat ontwikkelingssamenwerking 'een volstrekt nieuw en in historische zin uniek verschijnsel in de interstatelijke verhoudingen is'. Terwijl vroeger machtige staten zich verrijkten ten koste van zwakkere landen, vond volgens hem in de moderne tijd het omgekeerde plaats. 'Er bestaat thans een internationale samenwerking waarvan de armen meer profiteren dan de rijken.'

In een beroemd debat met critici van de ontwikkelingshulp, verenigd in het TAS, het *Tijdschrift voor anti-imperialisme Scholing*¹⁰, moest Pronk, een aantal jaren na deze uitspraken van Udink, toegeven dat de nieuwe tijd helaas met Udink nog niet was ingegaan. Heel veel concrete hulpprojecten bleken volgens de analyse van het TAS averechts te werken. Pronk ontkende dit niet, maar meende dat het juist op dit terrein met het kabinet Den Uyl allemaal anders zou worden. 'Ik geef toe dat nog steeds de ontwikkelingssamenwerking in het overgrote deel van de internationale politiek een functie is van imperialistisch optreden. Dat geldt voor de VS, dat gold ook voor het door de meeste EEG-landen in de jaren 50 en 60 gevoerde beleid dat erop gericht was de economische status quo te handhaven. Ik stel alleen dat het niet geldt voor het huidige Nederlandse beleid en dat het ook niet inherent is aan ontwikkelingssamenwerking dat zij een functie is van een dergelijke politiek.'¹¹

Een recent proefschrift laat echter zien dat Pronks beleid vooral van dat van zijn voorgangers en opvolgers verschilde door de presentatie. Volgens de analyse uit dit zelfde proefschrift heeft dit alles te maken met het feit dat het bij de ontwikkelingshulp gaat om een 'staatsactiviteit'¹², die begrepen moet worden 'binnen het kader van het optreden van die staat

op internationaal vlak'. Aan de wetmatigheden van dit kader, van de sfeer van de macht, valt ook tegenwoordig kennelijk moeilijk te ontsnappen via persoonlijke goede bedoelingen. Voorlopig wil ik dan ook grote vraagtekens zetten bij het snelle en gemakkelijke teruggrijpen van de PvdA in het spoor van de Evert Vermeer Stichting, naar de hulp aan 'de armsten', die onder Pronk ook zo hoog in het vaandel stond.¹³

Het huidige debat

Voordat ik overga tot een analyse van een aantal recente beschouwingen van de EVS, die door het bestuur van de PvdA in beleidsaanbevelingen zijn vertaald, is het echter nuttig het huidige debat over de ontwikkelingshulp kort de revue te laten passeren. Gedeeltelijk val ik daarbij terug op mijn 'Brandende Kwestie'-lezing.¹⁴ Uitgangspunt hiervan was een uitspraak van prins Claus uit een rede die hij in 1987 hield bij het dertigjarige bestaan van de Novib. In de loop van zijn betoog, waarin hij uitgebreid inging op de vele mislukkingen van de ontwikkelingsinspanningen, stelde Claus toen de cruciale vraag die ik in mijn lezing positief beantwoordde: 'Zou het kunnen zijn dat de hulp niet de oplossing is, maar een deel uitmaakt van het probleem?'

In de felle huidige discussies over ontwikkelingshulp, waarvan natuurlijk zowel de redes van mijzelf en van Van den Berg als het redactionele artikel waarmee ik mijn verhaal begon, deel uitmaken, wordt steeds dichter rond de vraag van Claus gecirkeld. De gemakkelijke vlucht vooruit in een nieuwe oplossing, een alternatief voor betere hulp, wordt, naar mate deze discussie zich ontwikkelt, steeds moeilijker. Het verloop van de discussie zal ik hier kort schetsen. Waarmee begon het?

Vorige zomer verscheen er een vrij dorre en moeizame studie van de ontwikkelingssocioloog P. Quarles van Ufford en

anderen, *The hidden crisis in development: development bureaucracies*.¹⁵ Als leek op dit terrein ontging deze gespecialiseerde studie mij toentertijd volledig. Mijn aandacht werd er pas op gevestigd toen in een aantal bladen een heftige discussie over dit boek losbarstte. In deze discussie en in zijn bijdragen in dit boek analyseert Quarles van Ufford vooral hoe tussen de vaak fraaie doelstellingen van de hulpverlening en de concrete vertaling ervan in projecten een bureaucratisch netwerk van organisaties is gegroeid dat zeer contraproductief werkt.

Hij wees vooral op een verschijnsel dat voor de sector van de ontwikkelingshulp zeer kenmerkend is. Deze kent namelijk nergens een systeem van *checks and balances*. Als er in ons land iets structureel misgaat is er altijd wel iemand die in elk geval probeert zijn stem te laten horen. In de wereld van de ontwikkelingshulp is hiervan geen sprake. De mensen voor wie de hulp bedoeld is, zijn ver weg en ze zijn meestal zo afhankelijk van de hulp dat zij het wel laten om te protesteren. En als zij het wel wagen dat te doen wordt hun stem door de ontwikkelingsbureaucratieën meestal gesmoord. Quarles van Ufford wees bij voorbeeld op het feit dat de Afrikaanse christenen in de jaren zeventig een pleidooi hielden om een tijd te stoppen met de hulp, omdat deze tot vergrote afhankelijkheid zou leiden en de eigen Afrikaanse identiteit zou bedreigen. Deze kritische vragen vanuit Afrika werden toentertijd grotendeels bewust buiten onze vaderlandse publiciteitskanalen gehouden. Vandaar dat Quarles van Ufford opriep tot een publiek debat over de vraag van de zinvolheid van de hulp, die volgens hem tot nu toe alleen in de sector van de ontwikkelingswerkers binnenshuis werd gevoerd.

Gedeeltelijk kreeg hij zijn zin. Het rapport *Uitbesteed goed besteed* verscheen, waarin de nieuwe koers van de projectuitbesteding door het ministerie werd afgekraakt. Ex-topman van zowel de Wereldbank als het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking, professor F. van Dam, deed er bij het aanvaarden van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de

economie van de ontwikkelingslanden nog een schepje bovenop. Hij wilde helemaal af van de projecthulp, die volgens hem vooral door de reeds door Quarles van Ufford gesignaleerde lobby van ontwikkelingsbureaucraten in stand werd gehouden. Van Dam wees onder meer op het feit dat een recente studie over het uitzenden van technische deskundigen naar Afrika liet zien dat er in meer dan de helft van de gevallen in de ontvangende landen eigen personeel beschikbaar was dat de betreffende functies kon vervullen. Deze geschoolde Afrikanen worden dus door onze hulp rechtstreeks tot werkloosheid gedoemd. De toon van Van Dams openingscollege was zeer somber. Een kenmerkende uitspraak van deze deskundige, die het grootste deel van de ontwikkelingsinspanningen uit de laatste decennia van dichtbij heeft gevolgd en geëvalueerd, geef ik hier door. 'Sinds veertig jaar,' aldus Van Dam, 'hebben we het ontwikkelingsvraagstuk gevangen in beelden, theorieën en instrumenten. Soms hebben die uitzicht gegeven op verbetering, ontplooiing en groei. Vaak echter waren zij eerder verstikkend dan bevrijdend, eerder bevestigend dan doorbrekend, eerder ontwikkeling belemmerend dan stimulerend.'

Na Ferdinand van Dam kwam Paul Hoebink. Met zijn reeds genoemde (zie noot 12) proefschrift *Geven is nemen*, dat vooral over de hulpverlening aan Sri Lanka en Tanzania gaat, haalde Hoebink het NOS-journaal en de voorpagina's van de Nederlandse kranten. De inhoud ervan veronderstel ik daarom in grote lijnen bekend. Ik geef alleen een kenmerkende reactie erop weer uit de wereld van het ontwikkelingsdenken. Ze is ontleend aan een recensie van *Geven is nemen* in *Overzicht*,⁶ het blad voor universiteit en ontwikkelingssamenwerking. De kritiek op Hoebink luidde daar vooral dat hij niets nieuws zei. *Geven is nemen* zou een slechte dissertatie zijn omdat Hoebink alleen kritiek leverde en geen nieuwe richting wees, 'De verdienste van zijn proefschrift is [...] dat hij systematiseert wat iedereen eigenlijk wist. Maar daar blijft het bij.

De vraag: Hoe kon dit allemaal gebeuren, blijft onbeantwoord. [...] [Wat Hoebink zegt] is allemaal waar. Maar het is te weinig. En je kunt er niks mee.'

Omdat het kennelijk allemaal waar was, kwam er ook nauwelijks een weerwoord van het ministerie. Bukman had het alleen maar over 'oude koeien' die Hoebink uit de stinkende sloot van het verleden van het ontwikkelingswerk zou hebben gehaald. Toch gaf de hoogste baas van de bilaterale samenwerking van het ministerie J.J.A.M. van Gennip, in een rede die de nodige publiciteit kreeg, een soort antwoord op de kritiek à la Hoebink. Hij gaf hierin zonder meer toe dat 'ontwikkelingshulp nog steeds een afgeleide is van onze ontwikkeling en van ons maatschappijbeeld'. Van Gennip wilde ook eindelijk een punt zetten achter 'de culturele en ecologische onzorgvuldigheid' waarmee hulpprojecten vaak worden opgezet. 'Het echte debat over de kwaliteit van de hulp' moest, aldus Van Gennip, nog beginnen.

Dat klinkt verbazingwekkend. Al veertig jaar is er sprake van ontwikkelingshulp, er gaat in ons land in deze sector zo'n vijf miljard gulden om, maar, aldus deze topambtenaar, het echte debat erover moet nog beginnen.

In de recente discussie over de ontwikkelingshulp heeft zich ook Leo de Haan, die iets na Hoebink promoveerde op de hulp aan Togo,⁷ gemengd. In een interview stelde hij: 'Het is zo dat in het ontwikkelingscircuit het verhaal naar buiten heel anders luidt dan de gesprekken onderling. Voor de discussie is dat niet goed, want het betekent dat de werkelijke problemen niet besproken kunnen worden.'

Deze opmerking van De Haan geeft precies aan wat mij in het verleden in grenzeloze verwarring bracht. Sterk maatschappijkritisch betrokken bij de Derde Wereld, belandde ik in 1969 in de sector van de kerkelijke hulpverlening. Al snel werd het mij duidelijk dat er een grote en onoverbrugbare kloof bestond tussen de verhalen binnenskamers en die voor de buitenwacht. Om het maar simpel even naar de heden-

daagse informatie uit het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking te vertalen: Hoebink signaleert terecht dat het voorlichtingsblad *Internationale samenwerking* nog nooit over één mislukt project heeft geschreven, terwijl we bij voorbeeld volgens een beroemde uitspraak van Pronk al blij mogen zijn als tien procent van de projecten slaagt. Welnu, iets dergelijks maakte ik ook in het verleden mee. Ik zal het met een voor mij essentiële herinnering uit die tijd weergeven.

In het begin van de jaren zeventig woonde ik een tweedaags beraad van de rijke donorkerken in Genève bij. Het ging over rampenhulp. 's Avonds aan de maaltijd verzuchtte plotseling een vertegenwoordiger van een Scandinavische kerk: 'Die rampen zijn misschien niet eens het ergste, de grootste ramp is onze hulpverlening erna.' Naïef als ik toen was, reageerde ik zeer geschokt. In de uitleg die op mijn vragen volgde, kreeg ik verhalen te horen over hulp die lokale structuren volstrekt ontwrichtte, over steun die mensen de mogelijkheid ontnam om zelf hun problemen te lijf te gaan, over voedsel dat zo genereus werd geschonken dat de eigen voedselproductie grotendeels om zeep werd geholpen. Op mijn vraag waarom dit soort hulp dan toch doorging, luidde in grote lijnen het antwoord dat de charitatieve druk vanuit de kerken en de bevolking bij een noodsituatie elders vaak zo groot was dat men er zich gewoon niet aan kon onttrekken. En zelfs als men dat zou willen, was er altijd wel een concurrerende hulpverlener die van de situatie gebruik zou kunnen maken.

Deze persoonlijke ervaring, die voor mij bepalend is geweest, heb ik nooit eerder op schrift gesteld. Mijn vragen over de effecten van ontwikkelingshulp heb ik steeds proberen te stellen naar aanleiding van voor iedereen na te trekken literatuurgegevens. Ik schrijf hem nu toch neer omdat onlangs voor het eerst een publiek rapport in exact dezelfde bewoordingen de kwestie aan de orde stelt die mij zo'n twintig jaar geleden uit het lood sloeg. 'Noodhulp blijkt vaak een

ramp na de ramp', staat er als kop in *de Volkskrant* (20-4-'89) boven de weergave van een studie over de hulpverlening die in Columbia werd verstrekt na de allesverwoestende vulkaanuitbarsting uit 1985. Alle verhalen die ik in het verleden binnenskamers hoorde werden hierin openlijk bevestigd.

'Het hoogste bedrag dat waarschijnlijk ooit per slachtoffer werd gegeven' leidde in het getroffen gebied tot een regelrecht débâcle. Artsen die er in Columbia zelf voldoende waren, werden verdrongen door buitenlandse deskundigen die het nog steg wisten; onbruikbare goederen overspoelden het rampgebied. Het ergste was waarschijnlijk dat dit soort bijstand de bevolking volstrekt afhankelijk maakte. In eerste instantie organiseerde deze zelf op energieke wijze de hulpverlening. Toen die echter grotendeels van buiten bleek te komen, ging het mis. 'Pas nadat de hulpstroom op gang was gekomen, gingen ze bij de pakken neerzitten. Na een paar weken waren ze volkomen apathisch. Ze kregen een vaste toelage. Alles werd door goedwillende hulpverleners voor ze gedaan. De overlevenden hoefden zelfs hun eigen toiletten niet meer schoon te houden. Daardoor werden ze volledig afhankelijk van de hulp.' Alles werd over de hoofden van de slachtoffers heen beslist. 'Zij werden niet bij de wederopbouw betrokken. Daar was de hulp niet op gericht. De planning was al vastgesteld op de hoofdkwartieren van de hulporganisaties.' Tussen de hulpverleners ontstond bovendien een felle concurrentieslag, waarin aan Columbianen tegen aantrekkelijke rente allerlei leningen werden aangeboden voor werkgelegenheidsprojecten.

'Alle omstandigheden in acht genomen is het in Armero (de zwaarst getroffen gemeenschap) nog vrij goed gegaan. Er zijn nog slechtere voorbeelden', wordt laconiek over deze 'ramp na de ramp', die de hulpverlening aanrichtte, opgemerkt. Vanuit het pas opgerichte Nederlandse Informatiecentrum voor hulp bij rampen (DERC) in Delft werd naar aanleiding van de Columbiaanse ervaringen opgemerkt: 'Het wordt tijd dat de

noodhulporganisaties een discussie aangaan over de effecten van hun werk. Net als het debat dat nu in Nederland over de structurele ontwikkelingshulp wordt gevoerd.' Inderdaad, het wordt tijd.

Ontwikkeling en hulp

Waarom hebben deze fundamentele debatten, die de afgelopen twintig jaar weliswaar ook af en toe kort oplaaiden, zo lang op zich laten wachten? Het onvermogen om werkelijk tot een fundamentele publieke discussie over de effecten van de ontwikkelingshulp te komen, kon wel eens veel te maken hebben met de twee begrippen waaruit dit woord is samengesteld. Ik zal beide kort analyseren.

Zo'n veertig jaar geleden, om precies te zijn op 20 januari 1949, deed het begrip 'ontwikkeling' in de huidige betekenis zijn intrede in ons spraakgebruik. President Truman verklaarde toen in Washington het grootste deel van de wereld voor 'onderontwikkeld'. Voor het eerst werd hiermee een wereldvisie ontvouwd waarin alle volken van onze aarde zich op een soort gemeenschappelijke racebaan bevinden, die voor ieder in dezelfde richting moet leiden. Toen Truman eenmaal de wereld in één grote arena veranderd had, waarin de volken met elkaar om het hardst moesten lopen, dienden de trainers voor deze wedstrijd zich al snel aan. Allerlei hulpinstellingen en adviesorganen werden opgericht en veel missies werden uitgezonden om de arme landen te leren hoe zij zich het best konden ontwikkelen. Na veertig jaar ontwikkelingsrace blijken de trainingsmethoden van de deskundigen vaak averechts te hebben gewerkt. Niet alleen is het veld van de mededingers ver uit elkaar gevallen – de afstand tussen rijk en arm neemt in mondiaal verband nog steeds toe – ook begint langzamerhand de vraag te rijzen of de hele wedloop wel in de goede richting gaat.

Ik zal u de lotgevallen van de ontwikkelingsidee groten-

deels besparen, maar enkele lijnen eruit stip ik kort aan. Het oorspronkelijke concept dat ontwikkeling gelijk stelt aan economische groei, waarna de andere sectoren van de maatschappij vanzelf zouden volgen, bleek onhoudbaar. In 1973 hield de toenmalige president van de Wereldbank McNamara een geruchtmakende rede, waarin hij toegaf dat de armsten in de Derde Wereld niet van de groei van het bruto nationaal produkt geprofiteerd hadden, ja dat ze er vaak zelfs meer door in de marge waren gedrongen. Maar in plaats van het failliet van de ontwikkelingsidee te erkennen, breidde McNamara het concept uit. De bestrijding van sociale ongelijkheid viel nu ineens ook onder het begrip ontwikkeling. Sinds die tijd hebben we meegemaakt hoe elk nieuw failliet van dit begrip tot een uitbreiding ervan leidde, zodat ontwikkeling tegenwoordig alles en dus niets betekent. Werkloosheidsbestrijding, basisbehoeften, vrouwen, cultuur en ten slotte ook het milieu – in het rapport-Brundtland – werden in het begrip opgenomen. Ontwikkeling is hierdoor een amoebeachtig woord geworden. Als een amoëbe kan het tientallen vormen aannemen, waarbij het steeds parasiteert op de goede bedoelingen die de gebruiker van het woord ontegenzeggelijk koestert.

Toch verbergt ook tegenwoordig nog het bijna inhoudloos geworden begrip 'ontwikkeling' twee vooronderstellingen die de oorsprong ervan verraden. De eerste luidt dat er een universele wereldgeschiedenis bestaat, die in één duidelijke richting gaat, welke door de meest ontwikkelde landen gestalte wordt gegeven. In deze vooruitgangsideologie is het Westen nog steeds het navolgenswaardige model. In de tweede plaats wordt er nog steeds van uitgegaan dat ontwikkeling, wat dat dan ook zijn mag, iets maakbaars is. Plannen en modellen die van bovenaf worden ontworpen, vormen nog steeds de kern van deze maakbaarheidsideologie van de ontwikkeling.

In ons land werd deze ideologie vooral met kracht uitge-

dragen door Tinbergen, die betoogde dat voor het ontwikkelingswerk de aanpak van de sociale ingenieur vereist was. Eerst moest probleem a opgelost worden, dan probleem b, dan c, enzovoort. Net zoals een ingenieur een brug bouwt, moet de samenleving in de Derde Wereld worden ontwikkeld. In publieke discussies die ik met hem in de jaren zeventig voerde, bleek Tinbergen zich wel degelijk bewust van de mogelijk rampzalige gevolgen die de zogenaamde Groene Revolutie in Azië in sociaal en cultureel opzicht kon hebben. Maar dat was voor hem van later zorg. Eerst moesten de economische problemen van groei en produktie opgelost worden, daarna het volgende probleem, enzovoort, zoals het de ware sociale ingenieur betaamt.

Samenlevingen blijken echter niet zo in elkaar te zitten als bruggen. Ik noem hier twee, voorlopig onherstelbare gevolgen die deze ingenieursplanning voor India heeft gehad. Er is uitgerekend dat vooral ten gevolge van de invoering van de Groene Revolutie, die de verbouw van (handels)gewassen op grote geïrrigeerde stukken land met zich meebracht en onder andere daarom de mannen bevoordeelde, twee derde van de vrouwelijke landbezitters in India hun land hebben verloren. Het grondwater is daar bovendien de laatste tien jaar zo'n 25 à 30 meter gezakt, waardoor de woestijn in sommige deelstaten even hard oprukt als in de Sahel. Een derde van de 266 miljoen hectare landbouwgrond in India is nu al in een woestijn veranderd door erosie, overbevloeiing of verzilting. Deze laatste gegevens komen tussen twee haakjes van de Indiase milieuorganisatie Lokayan, die zich al jaren openlijk afficheert als een groep van anti-ontwikkelingsdenkers. Node-loos te zeggen dat deze groep bij onze ontwikkelingsinstanties nauwelijks gehoor vindt.

Dat laatste kon wel eens veel te maken hebben met het magische begrip 'hulp', dat misschien nog meer dan 'ontwikkeling' het zicht verduistert op wat er werkelijk in de derde wereld gebeurt.

‘Niets ruikt zo afschuwelijk als bedorven goedheid. [...] Als ik wist dat iemand op mijn huis afkwam met het stellige plan mij goed te doen, ik zou vluchten of mijn leven ervan afhing.’¹⁸ Deze woorden die Thoreau in *Walden* in zijn dagboek schreef, worden door de goeddoeners en hulpverleners van de armen in de Derde Wereld niet eens begrepen. Ook de uitval-
len van Nietzsche in *Ecce Homo*¹⁹ tegen wat hij de ‘medelijders’ noemde, vinden tegenwoordig nauwelijks meer gehoor. Dat, om Nietzsche verder te citeren, ‘medelijdende handen onder bepaalde omstandigheden een gewoonweg catastrofaal effect kunnen sorteren’, wil er dan natuurlijk helemaal niet in. Vandaar dat het ook onmogelijk is om te zien dat juist in de Derde Wereld Nietzsche’s uitspraak wel eens bevestigd zou kunnen worden.

In alle discussies over ontwikkelingshulp, hoe kritisch ook, leeft steeds de suggestie dat er toch ergens in essentie vanuit de goede bedoelingen ook goede hulp aanwezig moet zijn. Toen ik mijn brandende kwestie benoemde als ‘tegen ontwikkelingshulp’, werd dat dan ook door velen, zo merkte ik, als uiterst choquerend ervaren. Zeker, ontwikkelingshulp werkt vaak negatief, dat erkent iedereen die er iets van af weet, onderhand wel. Maar ergens moet toch de werkelijke, de echte hulp aanwezig zijn? Er is geen onderwerp dat in ons land zo massaal wordt ondersteund. Alle politieke partijen staan erachter, meer dan de helft van de Nederlandse gemeenten heeft wel een eigen project of partnergemeente in de Derde Wereld. Het is kennelijk heerlijk om alleen al het gevoel te hebben dat je helpt.

Juist het machtsgevoel van de helpers en de superioriteit van de medelijders verhindert vaak om tot een publieke discussie over het verschijnsel ‘ontwikkelingshulp’ te komen. Ik geef twee voorbeelden uit het verleden, die laten zien hoe het begrip ‘hulp’ verduisterend kan werken. In het in de jaren zeventig populaire ‘politieke avondgebed’ vroeg de kritische theologe Dorothee Sölle aan de kerkgangers: ‘Hoe hoog zijn

de winsten die de bondsregering en de particuliere bedrijven trekken uit wat ze ontwikkelingshulp noemen?”²⁰ Na deze venijnige aanval op de ontwikkelingshulp werd even later aan de kerkgangers gevraagd: ‘Wat doet u om de publieke opinie beter over de noodzaak van meer ontwikkelingshulp voor te lichten?’ Mijn indruk is dat het magische begrip ‘hulp’ de tegenspraak tussen beide vragen zo goed als onzichtbaar maakt. In de discussie die al eind jaren zestig over de schuldenpositie van veel Derde-Wereldlanden woedde, stelde De Lange: ‘Door de op zichzelf gelukkige toename van de ontwikkelingshulp is geleidelijk aan een hachelijke positie ontstaan in de arme landen.’²¹ Het is de moeite waard dit zinnetje aandachtig te lezen. Zij die iets van de schulden crisis weten, zullen een en ander beamen. Toch blijft die hulp, hoe kan het ook anders met zo iets moois, in wezen kennelijk altijd een goede zaak.

Voordat ik de ontwikkelingshulp in relatie tot het socialisme aan de orde stel, wil ik nog eenmaal de werking ervan met een theoretisch en een praktisch voorbeeld onderstrepen.

In augustus 1985 zond het derde Duitse tv-net een boeiend simulatiespel uit. De deelnemers mochten met behulp van een miljoen mark een stukje Sahel met zeshonderd nomaden erop ontwikkelen. Zij voerden akkerbouw in, zorgden voor bemesting en sloegen putten. Zij verstoorden hiermee het broze ecologische evenwicht zodanig dat de computer – die alles met elkaar in verband bracht – alleen maar kon meedelen dat de veestapel rampzalig terugliep en de bevolking tot dertig personen verminderde. Het miljoen was ook veel te vroeg op, maar volgens de regels van het spel kreeg je dan zonder veel moeite meer geld van de Duitse achterban om het spel voort te zetten. Na afloop van de geënceneerde ramp deelde de auteur van het spel, een medewerker van het Westduitse ministerie van Ontwikkelingssamenwerking, mee dat de professionele deskundigen het vaak met veel desastreuzer resultaten speelden, omdat zij beter wisten hoe zij geld en middelen

bij elkaar moesten krijgen. Dit soort 'spelletjes' is, verborgen onder het schone begrip 'ontwikkelingshulp', de afgelopen veertig jaar door de deskundigen te veel gespeeld.

'Het echec van de irrigatie' stond er afgelopen jaar boven een artikel op de voorpagina van het *Wagenings Universiteitsblad* (22-1-1988). Professor ir. L. Horst van de vakgroep Wegen Waterbouwkunde en Irrigatie kwam hierin uitgebreid aan het woord over de massale mislukking van irrigatieprojecten. De tien procent geslaagde projecten van Pronk kon hij in de sector van de irrigatie met de beste wil van de wereld niet terugvinden. De voorbeelden van projecten waarbij tienduizenden hectares land verziltten en verloren gingen, vlogen over de tafel. Het geheel, aldus Horst, 'is een puinhoop. We weten inmiddels hoe het niet moet, maar niet hoe het wel moet.' Het trieste is echter dat uit het artikel blijkt dat het nauwelijks mogelijk is om ermee op te houden, om even te stoppen ten einde de oorzaken van de mislukkingen fundamenteel te onderzoeken. Nieuwe ontwerpen voor irrigatieprojecten rollen al weer van de tekentafels en ondanks de te hulp geropen sociale en culturele wetenschapsbeoefenaren blijft het misgaan. Bezinning is kennelijk onmogelijk, op reflectie lijkt een taboe te rusten.

Socialistische ontwikkelingshulp

Er bestaat een hardnekkige misvatting dat in ons land de ontwikkelingshulp aanvankelijk vooral in het verlengde van de christelijke zending en missie is gepropageerd en dat hier vanuit socialistische zijde later de nodige correcties op zijn aangebracht. Niets is minder waar. Hoebink verwijst in dit verband nog eens naar het proefschrift van Soest uit 1975, *Het begin van de ontwikkelingshulp in de Verenigde Naties en in Nederland*²². Vooraanstaande pvdA'ers, van wie Tinbergen ongetwijfeld in dit verband het bekendst is, speelden van meet af aan een belangrijke rol in de totstandkoming van de Neder-

landse hulpprogramma's in de jaren vijftig. Dit betekent in eerste instantie dat de socialistische traditie haar verantwoordelijkheid dient te aanvaarden voor het hierboven beschreven falen van zowel de ontwikkelingshulp als het denken erover.

Daar komt nog iets bij. Hoebink wijst erop dat in de hele internationale literatuur over ontwikkelingshulp de Nederlandse bijdrage verreweg de meest moralistische is. In de internationale literatuur worden over het algemeen de politieke en economische motieven achter de ontwikkelingshulp onderstreept. Hulp wordt hierin vooral als een instrument van de buitenlandse politiek van rijke naties geanalyseerd. Een recente studie over ontwikkelingshulp concludeert zonder veel omhaal van woorden: 'Internationale hulp wordt door de geïndustrialiseerde landen niet gegeven om filantropische redenen, maar dient eerder het egoïstische motief van het uitoefenen van politieke invloed.'²³ Voor zover humanitaire redenen een rol spelen, worden deze in de internationale literatuur vooral gezien als een min of meer noodzakelijke legitimatie van regeringen naar hun kiezers.

In de Nederlandse discussies (en deels ook in de Scandinavische landen) blijkt het ethische of humanitaire motief wel een belangrijke rol te spelen. Dat dit voor de praktijk van het hulpverleningsbeleid nauwelijks van betekenis is, wordt door Hoebink beklemtoond. Kennelijk hechten wij in ons land, waar de dominee het nog steeds moeilijk heeft met de koopman, toch erg veel aan een moralistische verhulling van de macht. Overigens geldt dit niet alleen voor de dominee of de pastoor. Het ethische of humanitaire motief vindt zijn oorsprong niet alleen in de christelijke *charitas* maar ook in de in bepaalde socialistische kringen hartstochtelijk beleden internationale solidariteit.

Juist dit laatste motief wordt recentelijk weer veelvuldig van stal gehaald. In haar slottoespraak op het EVS-congres, waar de bundel *Arm in arm* werd gepresenteerd, hamerde He-

dy d'Ancona erop dat internationale solidariteit een 'nieuwe inhoud' zou moeten krijgen. 'De belegen jarenzeventiggeur die het nu nog omgeeft' zou moeten verdwijnen. 'Het is heel goed dat de EVS nu de knuppel in het hoenderhok gooit en vraagt om een hernieuwde solidariteit met de armsten.' Dat die oude solidariteit met de armsten niet verder kwam dan het geduldige papier, heb ik hierboven betoogd. Maakt de nieuwe solidariteit meer kans? Als het aan Hedy d'Ancona ligt, vindt de omwenteling die Udink en Pronk al eerder gerealiseerd zagen, nu eindelijk plaats. 'Werkelijke mondiale solidariteit waar wij het nu over hebben, gaat heel wat verder dan een paar gulden meer of minder, is ook heel wat bedreigender voor onze comfortabele positie hier.'

Een morele oproep aan het eind van een congres is wat anders dan een analyse die uitmondt in een aantal concrete beleidsaanbevelingen. Hoe staat het met de laatste in socialistische kring? Met een korte beschouwing over het recente socialistische denken over het ontwikkelingsbeleid wil ik dit artikel afsluiten.²⁴ Een van de laatste belangrijke publikaties van de EVS neem ik hierbij vooral als uitgangspunt.

Het ontwikkelingsbeleid dat de EVS de komende jaren wil voeren 'neemt de legitieme belangen en aspiraties van de armsten als leidraad'. Zo wil het 'duurzaam bijdragen aan hun recht op ontwikkeling'. Alle beleidsaanbevelingen en al het gevoerde ontwikkelingsbeleid zal daarom voortaan getoetst moeten worden aan de vraag: 'Welke inbreng hadden de armsten hierbij en welke gevolgen hebben zij voor de armsten?' Concreet zal het moeten gaan om het bevorderen van 'self-reliance' van landen en 'self-help' van basisgroepen.

Dit nieuwe criterium roept een aantal vragen en kanttekeningen op die ik hier kort aan de orde wil stellen. In de eerste plaats moet natuurlijk opgemerkt worden dat het verre van nieuw is. Self-help is een zeer oud en traditioneel begrip, dat met name in het Amerikaanse ontwikkelingsbeleid sinds Kennedy's 'Alliance for Progress' veelvuldig wordt aangeroe-

pen. Self-reliance is de grote leus die vanaf de Arusha-verklaring van Nyerere uit 1967 alle progressieve hulpverleners voor Tanzania innamen. Wat deze begrippen in de praktijk betekenden leert een analyse van het Amerikaanse hulpbeleid of van de ontwikkelingspolitiek van Tanzania. Uit de stukken van de EVS blijkt nergens hoe men denkt de mislukkingen rondom self-help en self-reliance uit het verleden te vermijden.

In elk geval zal dit – en hier is mijn tweede kanttekening – moeilijk kunnen door controle van hulpverlenerszijde. Gebrek aan deze controle leidde onder meer in het socialistische Tanzania tot de ontsporingen die Hoebink beschrijft. Het alternatief van een strikte controle op de besteding van de hulp gelden leidt echter bijna onvermijdelijk tot afhankelijkheid van de ontvangers van de hulp. Dit gevaar wordt door de EVS terdege onderkend. ‘Hulpverlening en afhankelijkheidsverhoudingen liggen al gauw in elkaars verlengde, evenals hulp en beheersing.’

Hoe deze laatste zaken vermeden moeten worden, komt echter nauwelijks aan de orde. Het welzijnsjargon, waarvoor – ik geef het toe – ik erg allergisch ben, kan toch niet een antwoord zijn op het opgeworpen dilemma. Het via ‘een dialoog op voet van gelijkheid de echte behoeften van basisgroepen te horen krijgen’, het ‘bundelen en losmaken van de potentieel aan de basis reeds aanwezige krachten’, maakt, ook al ‘vereist dit bescheidenheid van de buitenstaander’, mij totaal niet duidelijk *hoe*, maar ook *waarom* deze buitenstaanders zo nodig hulp moeten gaan bieden. ‘Basisgroepen in de Derde Wereld hebben meestal weinig hulp van buitenaf nodig, want voor een gezonde, niet opnieuw tot afhankelijkheid leidende ontwikkeling zijn hun eigen activiteiten doorslaggevend,’ wordt terecht opgemerkt. Waarom buitenstaanders dan toch in deze precaire situatie moeten interveniëren, en er steeds meer geld voor willen hebben, ook gezien de veelheid van voorbeelden waarin hun goedbedoelde inspanningen tot afhankelijkheid

leidden, komt nauwelijks aan de orde. Wel worden maar liefst een elftal richtlijnen gegeven waar de hulpverleners aan de basisbewegingen rekening mee moeten houden om te voorkomen dat hun 'hulp averechts werkt, dat [...] wat als hulp was bedoeld al te gemakkelijk instrument van controle wordt'. Ik daag de schrijvers van *Opstand tegen armoede* uit, mij één hulp-project te noemen waar op lange termijn aan deze mooie voorwaarden is voldaan.

Een derde kanttekening betreft de zeer kritische beoordeling door de EVS van het tot op heden gevoerde ontwikkelingsbeleid. Tussen de regels door wordt hierover een aantal opmerkingen gemaakt die zeker niet onderdoen voor de analyse die ik eerder in dit artikel heb gegeven. Er is sprake van 'warrige en onoverzichtelijke toestanden' door het gebrek aan coördinatie tussen de donors, van 'een halsstarrige houding van de rijke landen' die tot ernstige 'misstanden' leidt, van hulp die basisgroepen corrumpeert en doodknuffelt, van een hulpbeleid dat gericht is op 'de stimulering van de export', van 'klassieke hulpprojecten die zelfs vaak contraproductief werken', kortom van de meeste traditionele hulp waarvan 'de armsten alleen maar slechter worden'. Wie deze en andere uitspraken over de hulp uit andere EVS-publikaties bij elkaar zoekt, kan zonder moeite een requisitoir tegen de hulpverlening opbouwen, waarbij eerdere delen van mijn artikel vriendelijk afsteken.

Alleen: het grote probleem is weer dat er geen enkele consequentie uit al deze opmerkingen wordt getrokken. Zeker, er wordt gesteld: 'Wij pleiten niet alleen voor meer, maar ook voor betere hulp.' Zou het echter niet logischer zijn om te kijken aan welke voorwaarden voldaan moet worden, voordat er überhaupt van betere hulp sprake kan zijn? Ligt het niet meer voor de hand om eerst de strijd aan te binden tegen de vele hulpprojecten die als funest worden beschouwd, voordat er meer hulp wordt gevraagd? Leidt ook hier het zwaar moreel geladen begrip 'hulp' niet op de dwaalwegen die ik eerder signaleerde?

Een vergelijking die Waagmeester tegen mij aanvoert kan misschien het gebrek aan consistentie in de opstelling van de EVS zichtbaar maken. Waagmeester vergelijkt mijn kritiek op de ontwikkelingshulp met kritiek op 'verkeerd eten'. Hij stelt dan: 'Op het probleem dat wij verkeerd eten is het antwoord van Achterhuis bij wijze van spreken: stop met eten.' Uit deze vergelijking blijkt het totale onbegrip voor mijn positie. Als mensen zelf uit eigen beweging zichzelf door verkeerd handelen willen schaden, is dat hun eigen zaak. Als zij echter onder het motto van hulp, gedeeltelijk ook in mijn naam, anderen afhankelijk maken en te gronde richten, laat mij dat niet onverschillig. Als Waagmeester zelf in een eerder redactioneel commentaar de mogelijkheid niet wil uitsluiten dat de afgelopen dertig jaar al onze inspanningen op ontwikkelingsgebied 'er eenvoudig naast zaten' (*Onze wereld*, maart 1987), dan laat mij dat niet koud. Het gaat er niet om dat er verkeerd gegeten wordt maar dat er, om het maar eens bijbels te zeggen, stenen voor brood te eten worden gegeven. Dat dit laatste vaak gebeurt wordt, zoals gezegd, scherp door de EVS onderkend. Alleen pleit zij er wonderlijk genoeg voor om meer 'stenen' te geven vanuit de onbegrijpelijke verwachting dat deze eens in brood zullen veranderen. 'Het medicijn', dat de grote internationale financiële instellingen en hulpverleners aan de arme landen voorschrijven 'verergert', aldus de EVS, 'niet zelden de ziekte'. Volgens hun eigen analyses is dat ook voor veel soorten hulp het geval.

Mijn kritische kanttekeningen bij de recente geschriften van de EVS komen er in essentie op neer dat er totaal geen rekening in wordt gehouden met de spanning tussen de sfeer van de moraal en van de macht die ik eerder signaleerde. *Arm in arm* en *Opstaan tegen de armoede* lijken in dit opzicht op de middeleeuwse vorstenspiegels waar Machiavelli zich tegen keerde. Zij staan vol met morele oproepen en categorische imperatieven, die in dit geval niet de ideale vorst maar de ideale ontwikkelingshulp schilderen. In het voorwoord van

de eerste bundel signaleert Louis Emmery fijntjes dat de titel goed gevonden is, maar los staat van de realiteit. 'Politiek is geen uitje. Je moet een vuist kunnen maken. En dan kun je beter twee armen vrij hebben.'

De EVS gaat in dit verband volstrekt tegen alle historische evidentie in als zij suggereert dat 'ook de socialistische beweging ooit begonnen is' via samenwerking met en hulp van de rijken en machtigen. Wie het voorstelt alsof machtigen arm in arm met machtelozen 'de bestaande Machtstructuren', waarvan zij volgens de eigen analyses mateloos profiteren, aan moeten tasten, laadt de verdenking op zich met mooie woorden en goede bedoelingen tevreden te zijn. Natuurlijk zal ik niet ontkennen dat individuen soms van een dergelijke solidariteit blij kunnen geven. De EVS richt zich echter op collectieven, op partijen, vakbonden en staten. Zij beseft drommels goed dat 'door de halsstarrige houding van de rijke landen sinds het midden van de jaren zeventig' er op internationaal niveau steeds meer belemmeringen zijn ontstaan 'die arme landen afhouden van de mogelijkheden tot zelfbeschikking'. Waarom denkt men echter dat deze belemmeringen thans ineens zullen verdwijnen? Was het niet realistisch geweest om deze belemmeringen eerst eens te analyseren, alvorens moralistisch terug te grijpen op een strategie die vóór het midden van de jaren zeventig al mislukt was?

Ik weet dat ik het mijzelf niet gemakkelijk maak door te eindigen met een aantal vragen die ik ontleen aan een van de belangrijkste Amerikaanse neoconservatieve denkers. In zijn laatste boek *In Pursuit of Happiness and good Government* kapittelt Murray, zoals we dat van hem gewend zijn²⁵, het al te snelle en grootschalige overheidsingrijpen om maatschappelijke problemen en misstanden op te lossen. Zonder zelf oplossingen aan te dragen vraagt hij zijn lezers bij allerlei erkende tegenwoordige misstanden die het geluk van mensen bedreigen, even reflexief een stapje terug te doen. Hierbij gaat hij ervan

uit dat mensen zelf het beste in staat zijn hun geluk na te jagen en dat goede sociale politiek eruit bestaat zoveel mogelijk belemmeringen daarvoor weg te nemen. Steeds vraagt hij bij concrete misstanden of het 'normaal' is, gezien wat we over mensen weten, dat bij voorbeeld het onderwijs verloedert of de steden steeds onveiliger worden. Hoe kan het, gegeven de vanzelfsprekende wens van ouders voor goed onderwijs voor hun kinderen of de manier waarop in de regel gemeenschappen hun veiligheid zelf organiseren, dat deze problemen bestaan? Welke maatschappelijke factoren en structuren verhinderen dat mensen op 'normale' wijze hun geluk najagen? En moeten we deze niet eerst proberen te analyseren en te veranderen voordat we überhaupt aan interventies gaan denken, die in veel gevallen de problemen niet oplossen maar alleen verergeren?

Ik geef het argument van Murray hier heel versimpeld weer. Bij het lezen van zijn boek moest ik echter sterk denken aan de situatie in de Derde Wereld, waar Murray met een persoonlijke herinnering aan de Amerikaanse 'help for self-help' overigens mee begint. Is het normaal, gezien alles wat wij over mensen en het functioneren van menselijke gemeenschappen weten, dat wij er kennelijk van uitgaan dat veel landen en gemeenschappen niet in staat zijn hun eigen geluk na te jagen en zichzelf bij voorbeeld te voeden, zodat zij op onze bijstand zijn aangewezen? Hoe komt het dat de hulp, die zichzelf natuurlijk zegt 'overbodig te willen maken, kennelijk nog zeer lange tijd moet worden gegeven?'²⁶

Neoconservatieve vragen hoeven niet noodzakelijkerwijze tot neoconservatieve antwoorden te leiden. Wie aan deze vragen echter niet eens toekomt, blijft gevangen in oplossingen die de problemen alleen maar verergeren.

Noten

- 1—Dr. H.M. de Lange, *Rijke en arme landen*, Baarn 1967, p. 28.
- 2—Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, Harmondsworth 1972, vooral book I.
- 3—Niccolo Machiavelli, *De vorst*, Amsterdam 1963, p. 145.
- 4—Thomas Hobbes, *Leviathan*, Meppel/Amsterdam 1985, p. 137-138.
- 5—B.A.G.M. Tromp, Inleiding, in: Th. Hobbes, *o.c.*, p. 31.
- 6—Charles Murray, *In Pursuit of Happiness and good Government*, New York 1988, p. 174.
- 7—R. Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society*, New York 1960.
- 8—Ch. Murray, *o.c.*, p. 175.
- 9—Zie voor deze citaten Hans Achterhuis, *De uitgestelde revolutie*, Baarn 1973, p. 39-40.
- 10—TAS, nr. 1, 'Nederlandse ontwikkelingshulp in dienst van kapitaalbelangen', Amsterdam 1973.
- 11—*De Groene Amsterdammer*, 8 mei 1974.
- 12—Paul Hoebink, *Geven is nemen*, Nijmegen 1988, hoofdstuk 1.
- 13—*Arm in arm*, Evert Vermeer Stichting, Amsterdam 1987; *Opstaan tegen armoede*, Evert Vermeer Stichting, Amsterdam 1988.
- 14—Deze is sterk ingekort verschenen in *Vrij Nederland*, 8-4-1989.
- 15—P. Quarles van Ufford, e.a., *The hidden crisis in development bureaucracies*, The Hague 1988.
- 16—*Overzicht*, Den Haag, februari 1989.
- 17—Leo J. de Haan, *Overheid en regionale integratie van de savanne in Togo 1885-1985*, proefschrift UVA 1988.
- 18—Henry David Thoreau, *Walden*, Amsterdam 1972, p. 71.
- 19—Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo*, Amsterdam 1976, p. 23.
- 20—Dorothee Sölle, *Politiek avondgebed*, Baarn 1970, p. 92.

21– H.M. de Lange, *o.c.*, p. 75.

22– J. Soest, *Het begin van de ontwikkelingshulp in de Verenigde Naties en in Nederland 1945-1952*, proefschrift KUN, Nijmegen 1975.

23– B.S. Frey, *International Political Economics*, geciteerd door P. Hoebink, *o.c.*, p. 27.

24– Zie voor het volgende vooral *Opstaan tegen armoede*. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van de volgende EVS-publikaties: *Honger op ons bord* (1986), *Kiezen voor ontwikkeling en Ecologie en ontwikkelingssamenwerking* (1988).

25– Charles Murray, *Losing Ground. American Social Policy 1950-1980*, New York 1984.

26– *Opstaan tegen armoede*, p. 92.

Profil

Soetan Sjahrir – socialist, nationalist, internationalist

'Wij zijn internationalisten met een correct begrip van nationalisme'
Sjahrir, Asian Socialist Conference, Rangoon, 1953

I. Inleiding

Het socialisme heet internationalistisch te zijn, het gaat er in elk geval prat op. Hoe moeizaam deze pretentie in de praktijk van nationale politiek wordt waargemaakt toont de geschiedenis van de laatste honderd jaar.

Waar het Europese socialisme in de meeste gevallen nog kon uitgaan van een gevestigde nationale staat, lag in de gekoloniseerde wereld de zaak veelal geheel anders. Om het streven naar onafhankelijkheid een bestendig karakter te geven eiste (en eist) de politieke orde van de dag daar allereerst natievorming. In plaats van internationalisme ligt de nadruk noodgedwongen op nationalisme, op het accentueren van de eigenheid en gemeenschappelijke lotsbestemming van de natie.

Na het bereiken van de onafhankelijkheid verheeft de noodzaak van nationalisme zich zo mogelijk nog: de deelname aan het internationale statenverkeer en aan de wereld-economie stelt de vaak broze samenhang van de jonge natie-staat nog meer op de proef dan de strijd voor de formele, politieke vrijheid. Alle beroep op het internationale, wereldwijde karakter van 'het' imperialisme en 'de' strijd daartegen kan de logica van dit nationalisme alleen verhullen, niet ontkrachten.

Het antikoloniale nationalisme mocht dan wel in de lijn der dingen liggen, niettemin was het in naoorlogse Europese

ogen zeer verdacht – niet alleen van hen die aan de koloniale toestand wilden vasthouden. In Europa had men immers een ontwikkeling meegemaakt waarin het nationalisme van de negentiende eeuw van een vooruitstrevende, vaak bevrijdende kracht was verworpen tot de verwoestende rasverheerlijking van een man als Adolf Hitler. Nationalisme stond na 1945 in een kwade reuk, juist toen in de koloniën de roep om nationale bevrijding begon aan te zwellen. In die omstandigheden het nationalisme vrij te houden van vreemde smetten en te beperken tot wat functioneel was in de strijd voor vrijheid en onafhankelijkheid, vereiste antikoloniaal leiderschap van hoog niveau, een niveau dat lang niet overal werd gehaald. Mahatma Gandhi in India was zo'n leider, evenals Léopold Senghor in Senegal. Ook de Indonesiër Soetan Sjahrir hoort in deze opsomming thuis.

Voor de eigen, Nederlandse en sociaal-democratische, geschiedenis is Sjahrir een persoon van belang. Deze van 1909 tot 1966 levende vrijheidsstrijder is enigszins in vergetelheid geraakt, ofschoon hij toch als eerste minister-president van de Republiek Indonesia (1945-1947), in directe confrontatie met geestverwante politici van de jonge regeringspartij PvdA, een groot aandeel heeft gehad in het bewerkstelligen van de dekolonisatie van Indonesië.

Sjahrirs levensloop, zijn politieke carrière en zijn politieke denken, in dit profiel geschetst, leveren stof voor het verkrijgen van inzicht in de bijzondere verhouding tussen socialisme, nationalisme en internationalisme in wat eens Nederlands-Indië heette.

2. Levensloop

Soetan Sjahrir werd op 5 maart 1909 in een Minangkabaus gezin op Sumatra geboren. Zijn vader bekleedde de hoge ambtelijke functie van hoofddjaksa, hoofdofficier van justitie in het door het koloniale gouvernement gecreëerde rechtsstelsel

voor inheemsen. Zoals gebruikelijk bij Minangkabauers, speelde de vrouw de hoofdrol in de familie; Sjahrirs moeder was een krachtige persoonlijkheid, die ervoor zorgde dat al haar zeven kinderen voortgezet onderwijs konden volgen.¹

Soetan Sjahrir volgde Europees onderwijs in Nederlands-Indië tot hij in 1929 voor een universitaire studie naar Nederland vertrok. Hij ging rechten studeren in Leiden, hoewel Amsterdam zijn woonplaats werd.² Hij werd actief in de Indonesische studentenvereniging 'Perhimpoean Indonesia' totdat een conflict met communistisch georiënteerde landgenoten over de koers – al of niet de lijn van de Komintern volgen – hem dwong met deze groepering te breken.³ Contacten met Sal Tas, Jacques de Kadt en Jef Last brachten hem in Nederlandse links-socialistische kringen. Daar ontmoette hij ook zijn eerste vrouw, Maria Duchâteau. Hij sloot zich aan bij de Amsterdamse Sociaal-Democratische Studenten Club (SDSC) die, voorgezeten door Tas, in permanente spanning met de leiding van de SDAP leefde over de politieke en ideologische koers van de partij.

Na op verzoek van de nationalistische beweging zijn studie in Nederland voortijdig te hebben afgebroken, keerde hij begin 1932 naar zijn geboorteland terug, waar hij reeds tot voorzitter was gekozen van een radicaal-socialistische partij.⁴ De Nederlands-Indische regering beschouwde zijn terstond ter hand genomen politieke activiteit als potentieel gevaarlijk. Zijn Nederlandse vrouw werd na korte tijd het land uitgezet en Sjahrir zelf werd, met vele anderen, op 25 februari 1934 gearresteerd.⁵ Zonder voor een rechtbank te hebben gestaan werd hij op grond van een administratieve beschikking voor onbepaalde duur geïnterneerd. Na een verblijf van een jaar in Boven-Digoel op Nieuw-Guinea kreeg hij het Molukse eiland Bandaneira als verblijfplaats aangewezen. In februari 1942, enkele dagen voor de Japanse bezetting, werd hij vrijgelaten.

Tijdens de Japanse bezetting hield hij zich afzijdig van con-

tact met de bezetter en leidde hij een zwervend bestaan op Java. Op talrijke plaatsen gaf hij in kleine kring cursussen politieke vorming. In het bijzonder richtte hij zich op onderricht in 'nationalisme en democratische beginselen'. Met deze geheime activiteiten legde hij de basis voor een netwerk van groepjes jonge intellectuelen, waarop hij bij de proclamatie van de onafhankelijkheid en in de maanden daarna niet tevergeefs een beroep zou doen. Het laatste jaar van de bezetting was hij op deze wijze vrijwel permanent actief in Batavia/Jakarta.⁶

Bij het uitroepen van de Republiek Indonesia op 17 augustus 1945 was hij nauw betrokken. Na een korte periode van presidentieel bewind werd Sjahrir de eerste minister-president van een parlementair kabinet. Vanaf 14 november 1945 leidde hij drie achtereenvolgende kabinetten, terwijl hij ook minister van Buitenlandse Zaken was. Midden in grote perikelen met Nederland leed hij op 27 juni 1947, mede door toedoen van zijn eigen socialistische partij, een parlementaire nederlaag, waaruit hij onmiddellijk zijn consequenties trok. Hij is nadien nooit meer lid van de regering geweest.

Als adviseur van de republikeinse regering trad hij in augustus 1947 in de Veiligheidsraad op bij de (succesvolle) behandeling van het conflict met Nederland. Teruggekeerd wijdde hij zich aan de opbouw van zijn partij, die echter steeds meer te kampen kreeg met communistische infiltratie.⁷ Uit onvrede met die gang van zaken trad hij met een aantal getrouwen op 12 februari 1948 uit en vormde hij de democratisch-socialistische Partai Sosialis Indonesia (PSI). In 1949 zat Sjahrir, samen met de gehele republikeinse politieke top, weer een aantal maanden in Nederlandse gevangenschap.

Vanaf 1950 was hij als partijleider op nationaal en internationaal vlak actief, tot president Soekarno de PSI in 1960 verbood wegens vermeende betrokkenheid bij regionaal separatisme. In 1962 belandde hij voor de derde maal in de gevangenis, nu door toedoen van de communistische partij (PKI), maar met

de goedkeuring van Soekarno. Zijn tweede echtgenote, Siti Wahjunah, verkreeg in verband met zijn verslechterende gezondheid uiteindelijk toestemming hem in het buitenland een medische behandeling te laten ondergaan.⁸ Op 9 april 1966 overleed Sjahrir in een ziekenhuis in Zürich, Zwitserland. Op weg naar Indonesië had enkele dagen later op Schiphol rond zijn baar een herdenking plaats waar zijn vroegere Nederlandse collega en onderhandelingspartner, de eerste PvdA-premier, Schermerhorn, hem in warme bewoordingen herdacht. Op 19 april 1966 kreeg Sjahrir een staatsbegrafenis in Jakarta.⁹

3. *Politieke loopbaan*

De loopbaan van Sjahrir heeft zich onder verschillende politieke stelsels voltrokken: tot 1942 onder een koloniaal bewind, gevolgd door het Japanse intermezzo, een andere vorm van kolonisatie; van 1945 tot 1949 tijdens de revolutie en na 1949 in het onafhankelijke Indonesië.

Het lijkt nuttig deze politieke situaties in hoofdlijnen te schetsen, ten einde de context van Sjahrirs politieke streven en optreden te verhelderen.

Nederlands-Indië 1932-1942

Het Nederlands-Indië waarnaar Sjahrir in 1932 terugkeerde, was door de economische wereldcrisis zwaar getroffen. De landbouwexport was zeer sterk teruggelopen, grote werkloosheid trad op en bedrijfssluitingen waren aan de orde van de dag. Het gros van de Indonesische bevolking leefde op de rand van het bestaansminimum; alleen de ambtenaren hadden nog een min of meer zeker inkomen.¹⁰ Politieke bewegingen, gericht op nationale onafhankelijkheid, of in ieder geval grotere vrijheid, waren vooral in de jaren twintig flink gegroeid, maar ook telkens weer aan de ketting gelegd door de Nederlands-Indische regering. Het regeringsbeleid tegenover het

Indonesische nationalisme werd beheerst door kortzichtigheid en angst; de mate van repressie varieerde echter enigszins, afhankelijk van de instelling van de gouverneur-generaal en de minister van Koloniën in Den Haag.

De in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog opgerichte Volksraad kende weliswaar sedert 1931 een Indonesische meerderheid, maar hij kon de koloniale regering niet tot aftreden dwingen. Hoewel de meest radicale Indonesische politici er nooit zitting in namen of kregen (velen van hen werden voor vele jaren geïnterneerd of naar een buitengewest verbannen), heeft de Volksraad toch bepaald invloed gehad op het politieke leven en een belangrijke bijdrage geleverd aan de politieke scholing van een generatie Indonesische politici. Een van de belangrijkste effecten is geweest dat dit lichaam de Indonesische leden, uit alle streken afkomstig, nationaal leerde denken en zo als proeftuin voor natievorming fungeerde."

Hoewel alle Indonesische partijen uiteindelijk naar nationale onafhankelijkheid streefden, bestond over de weg daarheen ruwweg tweeërlei opvatting. De 'coöperatieve' stroming meende dat het doel het best langs de weg van medewerking in het koloniale bestuursstelsel, bij voorbeeld door zitting te nemen in alle vertegenwoordigende lichamen, bereikt kon worden. De 'non-coöperatieve' stroming ging uit van de gedachte dat het doel weliswaar langs democratische weg, maar zonder enige samenwerking met de koloniale heerser verwezenlijkt kon worden. De 'non-coöperatoren' waren voor de regering het meest bedreigend.

Het politieke leven in Nederlands-Indië vóór 1942, zowel op nationaal als lokaal niveau, kenmerkte zich door stelselmatig politieoptreden op vergaderingen, arrestaties van leiders en voortdurende bespionering. In februari 1933 brak op de kruiser 'Zeven Provinciën' in de Indonesische wateren een muiterij uit, die ten koste van een aantal doden door de regering onderdrukt werd. Ofschoon deze muiterij geen enkel

verband hield met de nationalistische beweging (de oorzaak was pure ontevredenheid over de soldij) werden de Indonesische politieke partijen, vooral de 'non-coöperatieve', nu nog angstvalliger gevolgd; vele arrestaties volgden in de loop van 1933 en 1934. Nationale politieke figuren als Soekarno en Hatta deelden het lot van Sjahrir.¹² De internering van haar nationaal leiderschap was vooral voor de 'non-coöperatieve' vleugel een gevoelig verlies, waarvan zij zich tot de Japanse bezetting niet meer hersteld heeft.

Bescheiden verzoeken tot herziening van het Rijksverband, die in de Volksraad aangenomen werden, stuitten in laatste instantie in Den Haag op afwijzing.¹³

Japanse bezetting

Na de Duitse inval hield de Londense regering zich herhaaldelijk bezig met de toekomstige verhoudingen binnen het koninkrijk. Nadat Japan begin 1942 de Indische archipel zeer snel had weten te veroveren, liet de Londense regering koningin Wilhelmina reeds op 7 december 1942 uitspreken dat na de oorlog een Rijksconferentie bijeengeroepen zou worden ter regeling van de verhouding der onderscheiden rijksdelen. De rede heeft aanvankelijk het naoorlogse Nederlandse regeringsbeleid beheerst, maar is in Indonesië nauwelijks bekend geworden.

Japan boekte onmiddellijk een groot succes: de Indonesische ambtenaren en bestuurders, gevormd in de Nederlands-Indische bureaucratie, bleken massaal bereid de nieuwe heersers te dienen. Japanners bezetten weliswaar de topfuncties, maar veel meer dan vroeger kwamen Indonesiërs nu aan bod. Deze oefening in grotere verantwoordelijkheid zou na 1945 van aanzienlijke waarde blijken.

De bezetter stimuleerde verder het nationalisme, in de overtuiging dat dit op den duur een bondgenoot voor Japan zou opleveren. Het is daarom niet verwonderlijk dat collaboratie met de Japanners in de rechtsovertuiging van vele Indo-

nesiërs een andere waardering kreeg dan collaboratie met de Duitsers in Nederland.¹⁴

Soekarno koos ter wille van het nationale vrijheidsideaal bewust vóór samenwerking met de bezetter; Hatta zag ter wille van hetzelfde ideaal geen andere uitweg dan bovengronds samen te werken, maar hij onderhield in de bezettingsjaren ook ondergronds contact met Sjahrir.¹⁵

Naarmate de Japanse krijgskansen verminderden, werd de eis tot bijdragen aan de oorlogsmachinerie harder: honderdduizenden ongeschoolde arbeiders werden van het Javaanse platteland gehaald en overal in Azië te werk gesteld. Zij stierven met tienduizenden.

Revolutie 1945-1949

Tegen het einde van de bezetting stond Japan toe dat de onafhankelijkheid van Indonesië voorbereid werd. Soekarno en Hatta kregen begin augustus 1945 te horen dat Tokio het voornemen had op korte termijn de onafhankelijkheid van Indonesië uit te roepen. Sjahrir, die in deze dagen in nauw contact met Hatta en een groep radicale jongeren stond, bepleitte de hoogste spoed met de onafhankelijkheidsverklaring. Naar zijn overtuiging mocht de vrijheid niet uit handen van de Japanners worden verkregen, maar moest Indonesië zichzelf vrij verklaren, ongeacht de Japanse houding. Alles kwam in een stroomversnelling toen Japan op 15 augustus 1945 capituleerde. Onder grote druk proclameerde Soekarno nu, met openlijke steun van sommige Japanse militaire gezagsdragers, op 17 augustus de onafhankelijkheid.

In de nu volgende eerste, chaotische revolutiemaanden bewogen zich de volgende elementen in het Indonesische krachtenveld:

– een verslagen, steeds meer in de kazerne blijvend Japans leger, wachtend op repatriëring, formeel verantwoordelijk voor rust en orde totdat de geallieerden dit zouden hebben overgenomen;

– een zeer kleine geallieerde troepenmacht, pas zes weken na de capitulatie geland, onder de druk van politieke toestand niet verder gaand dan enkele steden aan de kust en niet in staat tot feitelijke machtsuitoefening in de gehele archipel;

– tienduizenden militaire en honderdduizenden Nederlandse burger-geïnterneerden in kampen, die smachtten naar bevrijding en transport naar hun vaderland;

– een Nederlandse regering, die de volle soevereiniteit op-eiste, maar tot 1946 ter plaatse vrijwel geen militaire middelen bezat, en afhankelijk was van de inzet van andere, met name Britse troepen;

– ten slotte de Republiek Indonesië: een in ieder geval psychologisch, maar slechts ten dele feitelijk functionerend fenomeen, met een machtsapparaat dat overwegend uit Japans opgeleide, ongeregelde groepen bestond, geïndoctrineerd met een manifeste vreemdelingenhaat.

Het veilig stellen van de status van de jonge Republiek was voor de revolutionairen het eerste probleem. President Soekarno was voor de geallieerden door zijn samenwerking met Japan onaanvaardbaar; Sjahrir daarentegen was onbelast. In de groeiende chaos slaagde Sjahrir erin Soekarno te overtuigen van de noodzaak van een parlementair-democratische regeringsvorm. Het presidentiële kabinet onder leiding van Soekarno ging heen en een kabinet, dat verantwoording verschuldigd was aan het voorlopige parlement, met Sjahrir als minister-president, trad op 14 november 1945 in functie. Hij beseftte dat een militaire overwinning onzeker was en ten koste van zeer grote offers zou gaan. Diplomatie of strijd was het dilemma, terwijl de Nederlandse troepenmacht in Indonesië vanaf 1946 zeer snel toenam.¹⁶

Onderhandelingen tussen Sjahrir en de Nederlandse premier Schermerhorn leidden tot het akkoord van Linggardjati in november 1946, het definitieve begin van de formele dekolonisatie. Dit akkoord voorzag in een Nederlands-Indonesische Unie, met de Verenigde Staten van Indonesië en het

Koninkrijk der Nederlanden als partners. Het gezag van de Republiek over Java en Sumatra werd erkend; met haar zouden de inmiddels gevormde of nog te vormen deelstaten de Verenigde Staten van Indonesië vormen.

Voor het Nederlandse parlement betekende Lingardjati te veel concessies aan de Republiek; voor het Indonesische parlement bood het verdrag te veel concessies aan Nederland. Beide regeringen konden het akkoord daarom slechts met de grootste moeite door hun parlementen loodsen. In Nederland moest er zelfs nog een 'aankleding' aan te pas komen.¹⁷ Bij de uitwerking van het akkoord bloeide al snel weer nieuw wantrouwen op. Naar het inzicht van Nederland ontbrak het de Republiek in toenemende mate aan goede trouw bij de toepassing van Lingardjati, bij voorbeeld bij de vestiging van rust en orde. De Republiek had grote moeite met de door Nederland met kracht voortgezette deelstaatvorming buiten Java en Sumatra. Ook een beginnend eigen buitenlands beleid van de Republiek was Nederland een doorn in het oog. De nog steeds kleine, door Nederland beheerste gebieden op Java en Sumatra kregen het economisch steeds moeilijker.

In Nederlandse en Nederlands-Indische kringen groeide de overtuiging dat drastische maatregelen onvermijdelijk waren. Op 20 juli 1947 begon een goed georganiseerd, krachtig militair optreden, eufemistisch als 'politieele actie' aangeduid. Nadat de Veiligheidsraad Nederland tot stopzetting had gedwongen, begonnen de onderhandelingen weer. Sjahrirs opvolger als minister-president, zijn meer links geachte partijgenoot Sjarifuddin, sloot in januari 1948 de 'Renville'-akkoorden¹⁸, wezenlijk ongunstiger voor de Republiek dan Lingardjati. De Republiek moest berusten in de eenzijdig vastgestelde demarcatielijn en in de voortgaande deelstaatvorming door Nederland in die gebieden, die Nederland onder controle had.

Nu echter leed Sjarifuddin een parlementaire nederlaag. Vice-president Hatta nam het roer over en hij wist de 'Ren-

ville'-akkoorden wel door het parlement aanvaard te krijgen.

In en buiten het parlement van de Republiek¹⁹ roerde links zich steeds heftiger. De nationale revolutie moest ook een sociale revolutie zijn, was de stelling. Grootgrondbezit en kapitaal moesten worden herverdeeld. Een aantal uit Nederland teruggekeerde intellectuelen, dat in de 'Perhimpoenan Indonesia' en de Nederlandse illegaliteit actief was geweest, werd met open armen ontvangen door de linkse partijen.²⁰ Zij bleken echter communistisch georiënteerd en wakkerden de roep om de vorming van een 'Volksfront' krachtig aan. Dit 'Volksfront', waarvan de kern door de communistische partij (PKI) gevormd werd²¹, keerde zich steeds scherper tegen de regering-Hatta. Stakingen, massademonstraties en acties voor herverdeling van land, terwijl de Republiek internationaal in een allesbehalve solide positie verkeerde, liepen uiteindelijk uit op een gewapende botsing met het regeringsleger.

De feitelijke burgeroorlog begon in Madioen op Oost-Java en strekte zich over delen van Midden- en Oost-Java uit. De opstand duurde van september tot december 1948 en heeft aan duizenden het leven gekost. Er was de regering van de Republiek veel aan gelegen te bewijzen dat zij baas was in eigen huis. Het resultaat van de 'Madioen-affaire' was de fysieke ondergang van communistisch links voor een aantal jaren, maar zij bracht de Republiek ook een sterk verhoogd prestige in het Westen, dat inmiddels geheel in de ban van de Koude Oorlog verkeerde.

Nederland meende in december 1948 nog eenmaal militair te moeten ingrijpen om het door haar gewenste beleid bij de Republiek af te dwingen. Militair gezien was de actie op korte termijn een succes, politiek bracht het Nederland in een internationaal isolement. Uiteindelijk versnelde dit de dekolonisatie, die op 27 december 1949 bekrachtigd werd met de onvoorwaardelijke overdracht van de soevereiniteit aan de Verenigde Staten van Indonesië.

De jaren vijftig

Men onderscheidt de eerste vijftien jaar na de soevereiniteitsoverdracht gewoonlijk in de parlementair-democratische periode (1950-1958) en de periode van de 'geleide democratie' (1958-1965).

Het onafhankelijke Indonesië stond voor gigantische taken. De leidende groep van goed opgeleide mensen was klein. De partijen vertoonden weinig ideologische binding en kenden veel factievorming. Brede coalitiekabinetten wisselden elkaar, door innerlijke verbrokkeling en de facties in de partijen, frequent af. Aan drie van de vijf kabinetten vóór de verkiezingen van 1955 namen PSI-leden deel, sommigen zelfs in belangrijke posities, zoals Sumitro Djojohadikusumo die herhaaldelijk Financiën bezette. De eerste vrije en geheime verkiezingen van 1955 brachten achtentwintig partijen in een parlement van 257 zetels.²² Deze verbrokkeling leverde geen solide basis voor de voortzetting van het parlementair-democratische stelsel. De partij van Sjahrir bleek met twee procent van het electoraat en vijf zetels niet over de verwachte worteling in de massa van de bevolking te beschikken.²³ De concurrentie tussen de partijen, hun beperkt representatieve karakter, de korte levensduur van de kabinetten en het te westers-technocratisch karakter van de regeringen waren factoren die tot een afkeer van de parlementaire democratie leidden. Het systeem kreeg verdere klappen toen regionale en separatistische bewegingen zich met kracht tegen het centrum keerden.

Het leger bleek echter in staat alle opstanden neer te slaan en bevestigde haar gewicht als stabiliserende machtsfactor. Soekarno ontbond vervolgens in 1960—op advies van het leger—diverse politieke partijen, die in diskrediet waren geraakt omdat prominente leden zich met het regionalisme verbonden hadden. Dit lot trof onder meer de PSI. In de nu volgende jaren beheersten slechts drie spelers het politieke schaakbord: Soekarno, de communistische partij PKI en het leger. Dit evenwicht zou in 1965 ten gunste van het leger

worden verbroken. De 'geleide democratie' bracht ook een vergaande staatsinvloed in het economische leven met zich mee, die door een grote mate van ondeskundigheid een economisch bankroet tot resultaat had.

4. Sjahrirs politieke denken

Wij bezitten uit de verschillende perioden van Sjahrirs leven schriftelijke bronnen waaruit wij kunnen putten voor het schetsen van een beeld van zijn voornaamste ideeën.

Indonesische overpeinzingen

Sjahrirs eerste vrouw, Maria Duchâteau, heeft gezorgd voor een 'document humain' van bijzondere aard. Gedurende de gedwongen jaren van scheiding voerden Sjahrir en zij een intensieve correspondentie. Tijdens de Duitse bezetting heeft zij het plan opgevat en gerealiseerd, uit de honderden brieven van Sjahrir een publikatie samen te stellen die begrip voor de Indonesische vrijheidsstrijd zou wekken.²⁴ 'Aan de omvangrijke correspondentie heb ik in 1944 enige ideeën en opvattingen, ook iets van Sjahrirs idealisme, ontleend en daaruit min of meer chronologisch en gecoördineerd, in de vorm van een soort dagboek, het verhaal verteld van een jonge Indonesische intellectueel onder de kortzichtigheid en willekeur van het koloniale bestuur. Sjahrir wist dus van het schrijven en de verschijning van *Indonesische Overpeinzingen* niet af. Ik kon de hoofdpersonen niet hun juiste namen geven maar gefingeerde, en ik publiceerde het onder mijn pseudoniem Sjahrazad, een naam die onder de vrouwelijke tak van de familie kon voorkomen. Het was en is mijn pseudoniem en niet dat van Sjahrir.'²⁵

Toen het boekje in november 1945 in Amsterdam verscheen, viel dat samen met Sjahrirs benoeming tot minister-president van het eerste parlementaire kabinet van de Republiek. Het blijft Maria Duchâteau's geheim in welke mate de tekst van het boek haar bewerking is; in elk geval heeft zij een

zekere ordening aangebracht, 'want zo ordelijk schreef hij niet'²⁶, en het al te persoonlijke en intieme weggelaten. De uitgever zegt in het voorwoord bij de vijfde druk: 'Het waren eigenlijk liefdesbrieven, nimmer geschreven met de bedoeling of zelfs maar de bijgedachte ooit gepubliceerd te worden. Het waren geen netjes getypte, met zorg opgestelde ervaringen of essays, maar dikwijls aan twee zijden op zo dun mogelijke velletjes papier volgekrabbelde epistels, waarin Sjahrir kalme, heldere berusting afwisselde met hartekreten, wanneer het hem bijna te machtig werd. Voor hem waren de brieven ongeveer de enige uitlaat voor zijn eenzaamheid.'

De brieven, tussen februari 1934 en maart 1938 gedateerd, lijken inderdaad veelal de functie van uitlaatklep voor een geïsoleerde intellectueel te hebben. Veelvuldig geeft Sjahrir cultuurhistorische en cultuurfilosofische beschouwingen ten beste over vele onderwerpen uit de Europese cultuurgeschiedenis. Ondanks de barre omstandigheden van met name de internering in Boven-Digoel, Nieuw-Guinea, valt de diepgang en mildheid van de brieven op. Ook al is hij in een zeer perifeer deel van de Indische archipel geïnterneerd, het wereldnieuws blijft hem bezighouden. Zo vindt hij zich bij voorbeeld intens op over de Spaanse burgeroorlog, die hij bij een overwinning voor de fascistten als een onmiddellijke bedreiging voor de democratieën van Frankrijk, België en Nederland ziet.²⁷

Uitvoerig belijdt hij zijn oriëntatie op het Westen: 'Onze geestelijke behoeften zijn twintigste-eeuwse behoeften, onze problemen, onze kijk zijn twintigste-eeuws. Onze zin staat niet naar mystiek, maar naar realiteit, helderheid, zakelijkheid. In wezen kunnen wij nooit het essentiële verschil tussen Oost en West aanvaarden, niet voor ons leven, omdat wij voor onze geestelijke behoeften afhankelijk zijn van het Westen, niet alleen wetenschappelijk, maar ook algemeen cultureel.'²⁸ 'Het Westen betekent voor mij het bruisende, voortdringende leven, het dynamische. [...] Wat wij in het Westen

bewonderen en liefhebben is die onverwoestbare vitaliteit, die liefde tot en begeerte naar het leven, naar de vervolmaking van het leven.’²⁹

Zelfs het koloniale moederland, Nederland, wordt mild besproken. Zijn Nederlandse jaren zijn gelukkige jaren geweest omdat daar ‘geen koloniale verhoudingen het leven bederven’. De ontvangst van foto’s uit Holland doet hem goed. ‘Ik ben geen Hollandofiel, al weet ik dat ik, door mijn opvoeding, eigenlijk half Hollander ben, maar ik heb mooie herinneringen aan dat landje, dat door de meesten van ons hier zo gehaat wordt.’³⁰

De brieven zijn geschreven in de jaren dertig. Onvermijdelijk is dus dat Sjahrir uitvoerig ingaat op het voor nationalistten zo gewichtige punt: coöperatie of non-coöperatie met het Nederlandse bestuur. Hij komt tot de stelling dat zij die non-coöperatie aanhingen, zoals hij en Hatta, daarbij in wezen op een basis van vertrouwen met de regering stonden. Vertrouwen in die zin dat het koloniaal bewind toch aan een hoge graad van conventionele moraliteit en humaniteit voldeed en daarom tegenover politieke tegenstanders, die bewust binnen de grenzen der wet opereerden, geen geheime politie of andere ondemocratische methoden zou toepassen. In wezen hadden naar zijn mening coöperatoren, die voor het koloniaal bewind sympathieker aandeden, minder vertrouwen in de regering, omdat zij zich niet voldoende beschermd voelden tegen allerlei machtsdaden waartoe zij de overheersers in staat achtten. ‘Ik weid hierover daarom zo uit, omdat het niet onmogelijk is dat diezelfde koloniale regering eens zal inzien dat zij dieper heeft te schouwen in de tegenstander en dan tot de ontdekking zal komen dat zijzelf vaak de potentiële krachten voor een werkelijke samenwerking heeft vernield, omdat ze die niet heeft herkend in het kleed van de officiële en formele oppositie.’³¹

In maart 1938 eindigt de nog steeds voor onbepaalde duur geïnterneerde Sjahrir (zijn hechtenis zou nog vier jaar duren)

zijn brieven met een machtig pleidooi voor een toekomstige, hechte samenwerking van een op voet van gelijkwaardigheid met elkaar verbonden Indonesië en Nederland. Scherp markeert hij de situatie: het gevaar van het dreigende fascisme in Europa en Azië is zo groot 'dat de nationalistische propaganda in antithese tot de Nederlandse overheersing niet meer de voornaamste taak van onze beweging kan zijn, dat er een groter, directer en dankbaarder taak is gekomen, waardoor de oude wijze van propaganda voeren voor het nationalisme geheel op de achtergrond geschoven kan worden en dus ook de non-coöperatie opgeborgen kan worden, tijdelijk of voor goed, dat weten wij nu nog niet.'³² Omdat het bestaan van Nederland en Indonesië bedreigd wordt, hebben beide landen elkaar nodig. Daarom moet het Indonesische volk bewust betrokken worden in regeringszaken. 'Het is alleen maar de vraag of het van nu af aan planmatig en regelmatig zal gebeuren, of anders plotseling, als verrassing door de omstandigheden, opgelegd wordt.'³³

Twee opmerkelijke ontwikkelingen vallen hier te constateren. Allereerst acht deze nationalistische leider het gevaar van het opkomende fascisme in Europa en Azië zo groot dat hij zijn politieke positie verschuift en hoogste prioriteit geeft aan samenwerking met Nederland. In deze distantie tot een te eng nationalisme zal hij consequent blijken.

Ten tweede neemt hij afstand tot de non-coöperatie. Wel blijft hij de non-coöperatieve beweging de zuiverste uitdrukking van koloniaal nationalisme vinden, maar in de praktijk had hij in zijn politieke activiteiten toch al de nadelen van dit leerstuk, in het bijzonder voor de vakbeweging, ondervonden. Nu hij Japans-autoritaire machten de kansen op een democratische ontwikkeling ziet bedreigen, kiest hij voor dat laatste en hoopt op nog door te breken inzicht in gemeenschappelijk belang bij de Nederlandse en Nederlands-Indische regering. De man die deze gedachten opschreef, was naar de mening van de Nederlands-Indische regering wegens 'haat zaaien' een permanent 'gevaar voor de openbare orde'.

Onze Strijd

Eind oktober 1945 verscheen in een chaotisch Batavia/Jakarta de brochure *Onze Strijd* van de hand van Sjahrir.³⁴ Hij was tot lid van het voorlopige parlement van de Republiek benoemd en had na de proclamatie daarvan een rondreis van enkele weken over Java gemaakt die hem tot de conclusie bracht dat de terugkeer van de geallieerde troepen, en vooral de Nederlanders, overal tot grote moeilijkheden zou leiden. Dat bleek inderdaad sinds eind september het geval en *Onze Strijd* wil nu orde in de chaos brengen, richting aan het beleid geven.³⁵ In nauwelijks twintig bladzijden spreekt Sjahrir zich scherp uit over alle gevaren, die de Republiek vooral van binnenuit bedreigen: leiders, figuren die 'te dikwijls gebogen en te hard gelopen hebben voor Japan en voor Nederland', de weteloosheid van jeugd(groepen), de veelvuldige moord- en roofpartijen, optreden van 'knechten van het Japans fascisme' (hij denkt hier aan lieden die hebben meegewerkt aan de Japanse propaganda of geheime politie), de vreemdelingenhaat en het nog ondemocratisch karakter van het overheidsapparaat. Het antifascisme van *Indonesische Overpeinzingen* wordt, verdiept door de ervaring van de bezetting, in *Onze Strijd* krachtig voortgezet.

De revolutie moet democratisch zijn meent Sjahrir, ook al werkt hij zijn ideeën over de inrichting van de Republiek slechts schetsmatig uit. De grondwet dient een zuiver democratische te zijn, waarbij moet worden uitgegaan van actief en passief kiesrecht voor alle burgers. Hij spreekt over de noodzaak van democratisering van het regeringsapparaat, al blijft zijn uitleg daarvan beperkt tot de opvatting dat 'het gehele volk in het landsbestuur wordt ingeschakeld'. Onhelder blijft ook of Sjahrir voor een meerpartijensysteem pleit. De klassieke grondrechten, maar ook het recht op bestaanszekerheid, dienen grondwettelijk te worden verankerd. Veel nadruk wordt gelegd op verdraagzaamheid ten opzichte van vreemdelingen, Chinezen, christenen, Menadonezen en Ambonezen, kortom alle minderheidsgroepen.

Nu de nationale revolutie er is, is de politieke emancipatie in principe geslaagd. Er is echter nog de 'sociale revolutie', waarmee hij sociale en economische hervormingen bedoelt en vooral participatie van het volk. Het simpele vervangen van het Nederlandse bestuurderskorps door de oude, min of meer feodale Indonesische bestuurselite kan niet genoeg zijn. Arbeiders en boeren moeten in vakbeweging en boerenbonden hun kracht ontwikkelen. Wel heel pragmatisch voegt hij echter toe dat de sociale revolutie objectief gezien afhangt van de reacties van de wereld op de nationale revolutie. Met andere woorden: niet alles kan tegelijk, wij moeten eerst de politieke onafhankelijkheid weten vast te houden, en als dat lukt kan aan de sociale revolutie begonnen worden. Deze gedachtengang heeft Sjahrir in de revolutietijd zo consequent volgehouden dat zij in 1948 de oorzaak werd van de breuk in de Partai Socialis, van de aansluiting van de vleugel-Sjarifuddin bij het communistisch Volksfront en van de vorming van de PSI door Sjahrir zelf.

Zonder het woord zelf te noemen, maakt Sjahrir in *Onze Strijd* een democratisch-socialistische indruk: zijn pleidooi voor een democratische revolutie en zijn nadruk op begrippen als menselijkheid en sociale rechtvaardigheid, alsook zijn klemmend betoog over de strijd van de arbeidersklasse, wijzen onmiskenbaar in die richting. Maar zowel in *Indonesische Overpeinzingen* als in *Onze Strijd* stuiten wij ook op passages marxistische retoriek, die moeilijk te rijmen zijn met een democratische mentaliteit. De schildering van de klassenstrijd en van de revolutie als eindfase van het kapitalistisch-imperialistische systeem, het zijn bekende begrippen uit het marxistische arsenaal. Interessant is in dit verband zijn omschrijving van de positie van de partij, de 'revolutionaire democratische partij', zoals hij haar noemt.

Sjahrir was in 1931 voorzitter geworden van een van de erfgenamen van de Partai Nasional Indonesia (PNI), de grote nationalistische partij van Soekarno, die door het Nederlands-

Indische gouvernement tot feitelijke opheffing gedwongen was. De ene erfgenaam (Partindo) werd massapartij, de andere, de Pandidikan Nasional Indonesia – Baroe of PNI-Baroe, werd de partij van Sjahrir en Hatta en wilde geen massapartij zijn, maar zich toeleggen op het scholen van een kader, dat onder de massa verder zou werken. Doel was eliminatie van de klassenmaatschappij, het in de handen van de staat brengen van de produktiemiddelen en afschaffing van het privaatbezit.³⁶

De kaderpartijgedachte is dertien jaar later nog springlevend. In *Onze Strijd* heet het dat de leiding van de revolutie aan een 'revolutionaire democratische partij' toebehoort, wier 'ledenaantal niet groot hoeft te zijn, mits het maar bestaat uit een strijdbare, goed gedisciplineerde groep, modern en efficiënt georganiseerd, met een klare ideologie en goed gefundeerde kennis'. De partij als voorhoede, als trekker dus. De 'ijzeren cohorte' van Lenin? In *Indonesian socialism* van 1956 schrijft Sjahrir uitvoerig over de positie van de partij. Hij maakt duidelijk dat de partij bijzonder hechtte aan het karakter van kaderpartij met een hoge lidmaatschapsdrempel en dat enkele malen bevestigde (1950, 1952). Vorming stond hoog in het vaandel en het kader diende veel aandacht te geven aan scholing van de massa's.³⁷ Pas ver in de jaren vijftig heeft de PSI de positie van kaderpartij verlaten.³⁸ Het eerste congres van de PSI (1952) sprak zich uit over de marxistische retoriek. Na een geanimeerde discussie bleek het congres de verwijzingen naar Marx en Engels te willen handhaven. Niet, zegt Sjahrir, 'omdat men van mening was dat de leer van Marx en Engels het politieke credo moest vormen, maar omdat het noodzakelijk was die leer als een van de instrumenten te beschouwen voor de oplossing van de vele problemen, die de partij in de Indonesische realiteit het hoofd moest bieden. Het vasthouden aan de bewuste passages was daarom in de eerste plaats een erkenning van en waardering voor de historische betekenis van Marx en Engels in de strijd voor het socialisme en voor emancipatie van de werkers.'³⁹

Onze Strijd roert ten slotte ook de kwestie van het nationalisme aan. Sjahrir betoogt dat een bepaalde vorm van nationalisme het gevaar in zich bergt dat het nog bestaande feodalisme in de Indonesische samenleving over het hoofd gezien wordt. Dat mag niet, want er is een democratische revolutie aan de gang en de nationale revolutie is daarvan slechts een uitloper. Niet 'het nationalisme behoort nummer één te zijn, maar de democratie, al lijkt het soms ook veel gemakkelijker ermee te volstaan de massa tegen de vreemdelingen op te hitsen'.

Sjahrir ziet dus scherp dat nationalisme ook een autoritair-conservatieve inslag kan hebben en dat dit goed moet worden onderscheiden van die nationalistische stroming die zich méér dan alleen een nationale revolutie ten doel stelt. In een rede voor de Asian Socialist Conference in Rangoon (Burma) in januari 1953 gaat hij dieper in op de verhouding tussen nationalisme en internationalisme. Nationalisme is in de gekoloniseerde landen nodig om de onafhankelijkheid te bereiken. Daarna is nationalisme irrationeel. De interdependentie van vrije landen is zo groot dat oplossing van hun problemen alleen mogelijk is op een internationale basis. De Verenigde Naties zijn de meest hoopgevende poging tot internationalisme. 'Socialisten en democraten moeten juist beseffen dat nationale vrijheid en soevereiniteit niet kunnen bestaan zonder een verantwoordelijkheidsbesef te cultiveren ten bate van de gemeenschap van naties als geheel [...] Wij zijn internationalisten met een correct begrip van nationalisme.'⁴⁰

5. Plaatsbepaling en waardering

Soetan Sjahrir was een uitzonderlijk politiek talent. Als eerste minister-president van de Republiek Indonesia kreeg hij tot taak binnenslands orde op revolutionaire zaken te stellen en buitenslands het bestaansrecht van de jonge Republiek te bevechten. In beide slaagde hij boven verwachting. Het eerste

bezorgde hem veel vijanden, ook in eigen, socialistische kring. Het tweede maakte hem zeker niet geliefd in Nederland, het bracht hem ook in confrontatie met de jonge PvdA.

Met een virtuoos beoefende diplomatie wist deze onervaren, betrekkelijk jonge man twintig maanden met Nederland, Engeland en de Verenigde Staten in gesprek te blijven.⁴² De literatuur over de Indonesische onafhankelijkheid spreekt zich unaniem lovend uit over de sleutelrol van de socialisten, en met name Sjahrir, in de cruciale eerste tijd van de Republiek, tot juni 1947.⁴² Sjahrirs verzet tegen een eng nationalisme – gevoed door zijn in zijn Europese tijd versterkte internationale en westerse oriëntatie – speelde hierbij een belangrijke rol. De publikatie van *Onze Strijd*, in oktober 1945, was instrumenteel: juist omdat Sjahrir zich rekenschap gaf van de relevante internationale machtsverhoudingen, kon hij op politiek effectieve wijze aan de nationale bevrijdingsstrijd richting geven en de doelstellingen en idealen van de revolutie verhelderen.

Zoals gezegd bracht Sjahrirs externe opdracht – het verzekeren van het bestaansrecht van de Republiek – hem in botsing met zijn geestverwanten van de Partij van de Arbeid, in het bijzonder met politici als Schermerhorn, Logemann, Jonkman en Drees. Principieel was de PvdA wel gebonden aan de dekolonisatie van Indonesië, maar uit vrees door deze kwestie de pas verworven regeringsdeelname en daarmee de kans op sociale hervormingen in Nederland te verspelen, uitte zich dit in de praktijk in een weifelachtige, legalistische opstelling. Hier stuitte een mogelijk socialistisch internationalisme – in de zin van een gemeenschappelijke antikoloniale visie – op een primair nationaal geïnterpreteerde politieke opdracht.⁴³ Nochtans was het door Sjahrir met Schermerhorn gesloten akkoord van Linggardjati (1946) de eerste diplomatieke doorbraak voor de Indonesische onafhankelijkheid.

Soetan Sjahrir was, zo blijkt uit zijn levensloop en zijn geschriften, ook een principieel democraat. In *Indonesische Over-*

peinzingen komt zijn wendbaarheid naar voren als het gaat om het aanbinden van de strijd tegen wat hij als een groter kwaad ziet dan Nederlands kolonialisme: Europees en Aziatisch fascisme. Dat Sjahrir zich samen met Nederland daartegen wil verzetten, geeft aan dat het voor hem om meer ging dan om nationale bevrijding: de democratie stond op een nog hoger plan. Zijn keuze voor de illegaliteit tijdens de Japanse bezetting en voor een 'onbesmette' onafhankelijkheid bevestigen dit patroon, evenals zijn aandringen op parlementaire verantwoordelijkheid van de revolutionaire regering en zijn voorkeur voor een zo geweldloos mogelijke dekolonisatie. De breuk van 1948 met de in radicaal links vaarwater gerakende Partai Socialis completeert dit beeld van de consequente, gewetensvolle democraat.

Als partijleider en socialistisch politicus was Soetan Sjahrir veel minder succesvol. Zijn Partai Socialis Indonesia heeft, naast de nationalistische, communistische en religieuze partijen, onder de Indonesische bevolking geen massa-aanhang kunnen verwerven. Ofschoon het aan zijn inzet niet heeft gelegen, is Sjahrir hiervoor persoonlijk wel enigszins verantwoordelijk. Wat hem zo geschikt maakte voor het diplomatieke steekspel met Nederland en de westelijke grote mogendheden, dat speelde hem in de binnenlandse politiek op den duur veeleer parten: doordrenkt van de Europese cultuur was Sjahrir in zijn vaderland in zekere zin een man van twee werelden. Zijn socialistische opvattingen, hoe diep gevoeld ook, bleken vaak die van de typische intellectueel (waarbij zijn maatschappelijke achtergrond een rol kan hebben gespeeld). Het hardnekkig volgehouden concept van de kaderpartij overschatte de mogelijkheden van een voortrekkersrol voor een bewuste, geschoolde elite en verwaarloosde het leggen van een verbinding met de noden en aspiraties van boeren en arbeiders (en de noodzaak van hun (zelf)organisatie). Het politieke program van de PSI had ook eerder een technocratische dan een sociale inslag.⁴⁴

Massa-aanhang heeft Sjahrir voor zijn socialisme dan niet kunnen winnen, toch heeft zijn 'moderniserings-ideologie' hem en zijn partij ruimschoots overleefd: deze is tot de dag van vandaag zeer invloedrijk onder bestuurders in Indonesië's politiek, overheid en bedrijfsleven. Alleen Sjahrirs democratische erfenis heeft in het huidige Indonesische systeem nog steeds geen ingang gevonden.

Noten

1—'Wij hebben geweldige ouders gehad.' Mondeling interview met de enige zuster van Sjahrir, mevrouw Djoehana (geboren 1908), Bandung, 27 september 1985.

2—In een brief van 28 februari 1989 aan de auteur, schrijft mevrouw S.W. Sjahrir dat Sjahrir aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam zou hebben gestudeerd. Alle andere bronnen, met name ook Sjahrirs eerste vrouw en Sal Tas noemen Leiden als studieplaats.

3—Ook Mohammad Hatta, die jarenlang een prominente rol, in de vereniging én internationaal, speelde, brak vanwege de communistische koers met de 'Perhimpoean Indonesia'.

4—Deze partij, de PNI-Baroe, had eerst Mohammad Hatta verzocht met spoed terug te komen. Deze zat echter vlak voor zijn doctoraal examen economie in Rotterdam, waarom hij zijn vriend Sjahrir vroeg in zijn plaats te gaan. Later wilde Sjahrir zijn afgebroken studie in Nederland dan weer hervatten.

5—Maria Duchâteau en Sjahrir trouwden op 10 april 1932 op Sumatra naar islamitisch recht. Dit huwelijk werd, omdat op één van de partners Europees recht van toepassing was, door de koloniale overheid niet erkend.

Maria Duchâteau is later, op 2 september 1936 met de handschoen met haar toen geïnterneerde man getrouwd. Minstens éénmaal per jaar verzocht zij de minister van Koloniën zich bij haar man te mogen voegen. Op 20 december 1939 kreeg zij

toestemming en zij boekte op een schip dat, na uitstel, op 11 mei 1940 zou vertrekken. De Duitse inval verhinderde dit. Zij zou haar man pas in 1947 in New Delhi terugzien. De lange scheiding, de nieuwe politieke situatie en Sjahrirs prominente rol daarin, leidden enige tijd later tot ontbinding van het huwelijk.

6—S. Sjahrir, *Out of Exile*, New York 1948, p.240 e.v. Dit boek bestaat uit twee delen. Deel I is de Engelse vertaling van *Indonesische Overpeinzingen*. Deel II is volgens de vertaler, Charles Wolf jr, door Sjahrir zelf in 1947 toegevoegd. Dat deel geeft een indruk van zijn activiteiten tijdens de bezetting en rond de proclamatie van de onafhankelijkheid.

7—In december 1945 was de Partai Sosialis ontstaan uit een fusie van twee kleine partijen: de één was opgericht door Sjahrir en de ander door Amir Sjarifuddin, minister in Sjahrirs kabinetten.

8—Formeel werd zijn gevangenschap 'tijdelijk onderbroken'. De Indonesische regering verbood de Sjahrirs expliciet naar Nederland te gaan; zij mochten uitsluitend naar Zweden of Zwitserland.

9—Voormalig vice-president Mohammad Hatta hield bij die gelegenheid de grafrede.

10—J.M.Pluvier, *Indonesië: kolonialisme, onafhankelijkheid, neokolonialisme*, Nijmegen 1978, p.22.

11—J.M.Pluvier, *Overzicht van de ontwikkeling der nationalistische beweging in Indonesië (1930-1942)*, s'-Gravenhage-Bandung 1953, p.26.

12—Soekarno verbleef tot de Japanse bezetting in internering op Flores en Benkoelen. Hatta en Sjahrir waren lotgenoten in Boven-Digoel en op Bandaneira.

13—Bij voorbeeld de petitie-Soetardjo (1936) en de motie-Wiwoho (1940).

14—Zie Soedjatmoko, 'Choices and Circumstances. The Indonesian Revolution 45 years on: some personal reflections', in: *The Decolonization of Indonesia, International Perspectives*, Middelburg 1988, p.12-14.

15—Brief van 28 februari 1989 van mevrouw S.W. Sjahrir aan de auteur.

16—Zie voor een recente dissertatie over dit dilemma, vooral gezien vanuit Nederlands perspectief: J.J.P. de Jong, *Diplomatie of Strijd—het Nederlandse beleid tegenover de Indonesische revolutie 1945-1947*, Meppel 1988.

17—De ‘aankleding’ bestond uit een eenzijdig door de Nederlandse regering geredigeerde toelichting voor de Staten-Generaal. Op verschillende punten werd een specifiek Nederlandse interpretatie gegeven, alsmede enkele voorbehouden gemaakt. De Republiek Indonesia heeft deze toelichting slechts voor kennisgeving aangenomen.

18—De ‘Renville’ was een door de Verenigde Staten beschikbaar gesteld oorlogsschip dat, voor de kust van Java gelegen, als neutrale conferentieplaats kon dienen.

19—Op 29 augustus 1945 benoemden Soekarno en Hatta, in afwachting van nationale verkiezingen, een Centraal Nationaal Indonesisch Comité (KNIP) met 135 leden. Dit lichaam werd op 16 oktober met de mede-wetgevende macht, naast de president, belast. Een werkcomité uit dit KNIP onder leiding van Sjahrir, lanceerde op 30 oktober 1945 een voorstel tot toelating van een meerpartijensysteem en op 14 november aanvaardde het KNIP het systeem van de ministeriële verantwoordelijkheid. Gedurende de revolutiejaren zou het KNIP enige malen door benoemingen worden aangevuld. Pas in 1955 vonden vrije verkiezingen plaats.

20—De Nederlandse regering had veel verwachting van deze mannen, die zich in de oorlogsjaren in de illegaliteit moedig hadden gedragen. De bekendste was Setiadjit.

21—Ook de Partai Sosialis, waarvan Sjarifuddin de leider gebleven was, behoorde tot het ‘Volksfront’. De in februari 1948 door Sjahrir opgerichte PSI uiteraard niet.

22—De tien grootste partijen bezetten 233 van de 257 zetels.

23—In het voorlopige, benoemde parlement tot 1955 was de PSI in grootte de derde fractie met vijftien (van de 236) zetels.

Alleen de nationalisten (PNI) en de religieuze partij (Masjumi) waren groter (elk 41 zetels). In het verkozen parlement kwamen PNI en Masjumi met elk 57 zetels terug.

24– Sjahrazad, *Indonesische Overpeinzingen*, eerste druk, De Bezige Bij, Amsterdam 1945; derde druk Uitgeverij Djambatan, Amsterdam 1950; vijfde druk De Bezige Bij, Amsterdam 1987. De vijfde druk vermeldt op het titelblad ‘Soetan Sjahrir, Indonesische Overpeinzingen, bewerkt door M. Sjahrir-Duchâteau (Sjahrazad)’, een minder gelukkige weergave van de werkelijkheid.

25– Aldus Maria Duchâteau, die in Zuid-Europa woont, in een brief d.d. 9 april 1988, aan de auteur. Mevrouw S.W. Sjahrir, de weduwe van Sjahrir, schrijft in haar brief aan de auteur van 28 februari 1989 dat een broer van Sjahrir, Sjahsam, aan het manuscript heeft meegewerkt.

26– Interview met Maria Duchâteau op 7 april 1988.

27– *Indonesische Overpeinzingen* (noot 24), derde druk, p. 103.

28– *Ibidem*, p. 61.

29– *Ibidem*, p. 127–128.

30– *Ibidem*, p. 162.

31– *Ibidem*, p. 174.

32– *Ibidem*, p. 179.

33– *Ibidem*, p. 182.

34– *Onze Strijd* kwam eind oktober 1945 in het Indonesisch uit in Djakarta; vertaald verscheen het in februari 1946 in Amsterdam.

35– Citaten uit de pagina's 13, 20, 21, 22, 25, 27, 29 van *Onze Strijd*.

36– Pluvier, noot 10, p. 49.

37– S. Sjahrir, *Indonesian socialism*, Rangoon (Burma) 1956, p. 47.

38– De PSI telde in 1950 slechts een paar duizend leden. Voor een vergelijking met de aanhang van andere partijen: zie J. Bos, *Democratisch-socialisme in de Republiek Indonesia, 1945-1955* (ongepubl. doctoraalscriptie), Odijk 1979, p. 48.

39—Sjahrir, noot 37, p. 48.

40—S. Sjahrir, *Nationalism and Internationalism*, Asian Socialist Conference, Rangoon (Burma) 1953.

41—Zie onder meer C. Smit (red.), *Het dagboek van Schermerhorn*, 2 dln., Groningen 1970 en de dissertatie van De Jong (noot 16).

42—Zie onder meer H. Feith, *The Decline of Constitutional Democracy in Indonesia*, Ithaca (N.Y.) 1962; G. Mac T. Kahin, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, Ithaca (N.Y.) 1952; J.D. Legge, *Intellectuals and Nationalism in Indonesia*, Ithaca (N.Y.) 1988; en Pluvier (noot 10).

43—J. Bank, 'De PvdA en de Indonesische revolutie', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 38, december 1981, p. 585-593. Vergelijk ook F. van Baardewijk, 'De PvdA van het Koninkrijk, 1945-1947', in: J. Bank e.a. (red.), *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1980 p. 164-212; en voor enkele historische achtergronden: P. van Tuijl, 'Koloniale politiek in crisistijd; de SDAP en Indonesië, 1930-1935', in: M. Krop e.a. (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1986, p. 44-73.

44—Sjahrir, noot 37, p. 17-20.

Voor het gehele artikel is tevens geput uit de Indonesische bundel: H. Rosihan Anwar (ed.), *Mengenang Sjahrir*, Jakarta 1980.

Rode familie

De leden van de Socialistische Internationale

Inleiding

Het derde jaarboek voor het democratisch socialisme, dat in 1982 verscheen, bevatte onder andere een artikel over de Internationale (Marnix Krop, 'Een vreemde eend in de bijt. De Socialistische Internationale in de wereldpolitiek', blz. 12-47). Dit biedt een overzicht van de geschiedenis van deze organisatie en onderzoekt vooral haar ontwikkeling sinds de oorlog. In een bijlage wordt daarbij informatie verschaft over de bij de Internationale aangesloten organisaties (stand per maart 1982). Deze gegevens waren voor een groot deel verzameld door Alan Day.

Het geringe tijdsverloop sindsdien heeft de analyse van Krops artikel niet wezenlijk aangetast en in dit themanummer leek een nieuw artikel over de SI dan ook niet gerechtvaardigd. Een 'update' van het ledenbestand en van de politieke situatie der leden mocht hier echter niet ontbreken.

*Lijst van de bij de Socialistische Internationale aangesloten organisaties**

a. Gewone leden

Australië *Labour Party* (ALP): opgericht in 1891; SI-lid sinds 1966; 60.000 leden; regerende partij sinds 1983; behaalde 45,8% in verkiezingen juli 1987; voert in de regering ge-

* *Stand van zaken per eind februari 1989.*

- matigd beleid; heeft institutionele banden met de vakbeweging; leider: Bob Hawke.
- Barbados *Labour Party*: opgericht in 1938; SI-lid sinds 1978; 12.000 leden; in oppositie sinds 1986; behaalde 38,9% in verkiezingen mei 1986; als regeringspartij eerder gematigd, heeft zij in de oppositie enige radicalisering ondergaan; vakbondsbasis; leider: Henry Forde.
- België *Socialistische Partij*: opgericht in 1885; SI-lid sinds 1951; sinds 1978 opgesplitst in Vlaamse en Waalse partijen (SP/PS); 130.000 leden (SP), 135.000 leden (PS); SP behaalde 14,9%, PS 15,7% in verkiezingen december 1987; beide partijen nemen sinds mei 1987 deel aan de regering, samen met christen-socialen en Volksunie; leiders: Frank van den Broucke (SP), Guy Spitaels (PS).
- Burkina Fasso *Progressief Front*: opgericht in 1979; SI-lid sinds 1980; in ballingschap sinds militaire coup van 1980; leider: Joseph Ki-Zerbo.
- Canada *Nieuwe Democratische Partij*: opgericht in 1961 (voortzetting van CCF uit 1933); SI-lid sinds 1951; 120.000 leden; 20,4% in verkiezingen november 1988; vooral in West-Canada sterk; nooit in federale regering; institutionele banden met vakbeweging; leider: Ed Broadbent.
- Chili *Radicale Partij*: opgericht in 1863; SI-lid sinds 1969; 10.000 leden; vormde gematigde vleugel van Allende's *Unidad Popular*-coalitie (1970-1973); daarna onderdeel van de oppositie (in ballingschap) tegen regime-Pinochet; nu semi-legaal opererend in Chili; leider: Enrique Silva Cimma.
- Costa Rica *Nationale Bevrijdingspartij* (PLN): opgericht in 1951; SI-lid sinds 1966; 350.000 leden (beweerd); regerende partij sinds 1982; behaalde 52,3% in verkiezingen februari 1986; gematigde sociaal-democratische formatie met sterke vakbondsbasis; leider: Oscar Arias Sánchez.
- Denemarken *Sociaal-democratische Partij* (*Socialdemokratiet*): opgericht in 1871; SI-lid sinds 1951; 110.000 leden; 's lands

- grootste partij, maar in oppositie sinds 1982; behaalde 29,9% in verkiezingen mei 1988; leider: Svend Auken.
- Dominicaanse Republiek *Revolutionaire Partij* (PRD): opgericht in 1939; SI-lid sinds 1976; 750.000 leden (beweerd); behaalde 39,5% in verkiezingen mei 1986 en ging in oppositie na vanaf 1978 regerende partij te zijn geweest; leider: José Francisco Peña Gómez.
- Duitse Bondsrepubliek *Sociaal-democratische Partij* (SPD): opgericht in 1875; SI-lid sinds 1951; 920.000 leden; in oppositie sinds 1982; behaalde 37% in verkiezingen januari 1987; regerende partij in verschillende deelstaten; sterke vakbondsbasis; leider: Hans-Jochen Vogel.
- Ecuador *Democratisch Links* (*Izquierda Democrática*): opgericht in 1977; SI-lid sinds 1980; 200.000 leden (beweerd); regerende partij sinds augustus 1988, nadat haar kandidaat in tweede ronde van presidentsverkiezingen 46% behaalde; leider: Rodrigo Borja Ceballos.
- El Salvador *Nationale Revolutionaire Beweging* (MRN): opgericht in 1968; SI-lid sinds 1978; 10.000 leden; vormt onderdeel van het oppositionele *Democratisch Revolutionair Front* dat recente verkiezingen heeft geboycot; vormt ook deel van *Democratische Alliantie*, met twee andere gematigd-linkse partijen; leider: Guillermo Manuel Ungo.
- Finland *Sociaal-democratische Partij*: opgericht in 1899; SI-lid sinds 1951; 97.000 leden; behaalde 24,1% in verkiezingen maart 1987; neemt deel aan door Conservatieven geleide regeringscoalitie van vier partijen, na voordien veel centrum-linkse coalities te hebben geleid; leider: Pertti Paasio.
- Frankrijk *Socialistische Partij* (PS): opgericht in 1905 (als SFIO); SI-lid sinds 1951; 200.000 leden; behaalde 37,1% in de eerste ronde van parlementaire verkiezingen van juni 1988, waarmee, na een interval van twee jaar, de positie van leidende regeringspartij werd hernomen; levert sinds 1981 ook de president; leider: Pierre Mauroy.
- Groot-Brittannië *Labour Party*: opgericht in 1900; SI-lid

- sinds 1951; 300.000 leden; regeerde 1945-1951, 1964-1970 en 1974-1979; sindsdien in oppositie; behaalde 31,6% in verkiezingen juni 1987; institutionele banden met vakbeweging; leider: Neil Kinnock.
- Guatemala *Democratisch-Socialistische Partij*: opgericht in 1979; SI-lid sinds 1980; 5000 leden; behaalde 3,4% in verkiezingen november 1985; leider: Mario Solórzano Martínez.
- Ierland *Labour Party*: opgericht in 1912; SI-lid sinds 1969; 6500 leden; behaalde 6,5% in verkiezingen februari 1987; in oppositie sinds januari 1987; voordien tweede partij in centrum-linkse coalitie; nauwe banden met vakbeweging; leider: Dick Spring.
- Israël *Arbeiderspartij*: opgericht (als *Mapai*) in jaren dertig; SI-lid sinds 1951; 300.000 leden; nauwe relatie met vakbeweging; lid van nationale eenheidsregering sinds 1984; behaalde 30% in verkiezingen november 1988, sindsdien junior-coalitiepartner; leider: Shimon Peres.
- Verenigde Arbeiderspartij (Mapam)*: opgericht in 1948; SI-lid sinds 1980; 15.000 leden; behaalde 2,5% in verkiezingen november 1988; trok zich terug uit *Alignment* met Arbeiderspartij toen deze in 1984 besloot tot een nationale eenheidsregering toe te treden; leider: Elazar Granot.
- Italië *Socialistische Partij (PSI)*: opgericht in 1892; SI-lid sinds 1969; 500.000 leden (beweerd); behaalde 14,3% in verkiezingen juni 1987; neemt sindsdien deel aan regeringscoalitie van vijf partijen, aangevoerd door de christen-democraten; leider: Bettino Craxi.
- Democratisch-socialistische Partij (PSDI)*: opgericht in 1947; SI-lid sinds 1951; 200.000 leden (beweerd); behaalde 3% in verkiezingen juni 1987; neemt sindsdien deel aan regeringscoalitie van vijf partijen, aangevoerd door de christen-democraten; leider: Antonio Cariglia.
- Jamaica *Nationale Volkspartij (PNP)*: opgericht in 1938; SI-lid sinds 1952; 30.000 leden; behaalde 57% in verkiezingen februari 1989; daarmee terugkerend in regering, na achten-

eenhalf jaar oppositie; nauwe banden met vakbeweging; leider: Michael Manley.

Japan *Socialistische Partij* (SPJ): opgericht in 1946; SI-lid sinds 1951; 55.000 leden; 17,2% in verkiezingen juli 1986; in oppositie sinds 1948; nauwe banden met vakbeweging; leider: Takako Doi.

Democratisch-Socialistische Partij (DSP): opgericht in 1960 (door rechtervleugel van SPJ); SI-lid sinds 1961; 40.000 leden; 6,5% in verkiezingen juli 1986; gematigde partij die nog nooit regeerde; leider: Eiichi Nagasui.

Libanon *Progressieve Socialistische Partij*: opgericht in 1949; SI-lid sinds 1980; 50.000 leden; geworteld in de bevolkingsgroep der Druzen; heeft leiding gegeven aan een reeks van links-moslim/palestijnse oppositieallianties, hoewel haar leider nominaal lid is van het kabinet; leider: Walid Jumblatt.

Luxemburg *Socialistische Arbeiderspartij* (LSAP): opgericht in 1902; SI-lid sinds 1951; 6000 leden; behaalde 33,6% in verkiezingen juni 1984; neemt deel aan regeringscoalitie met christen-socialen; leider: Ben Fayot.

Maleisië *Democratische Actie Partij*: opgericht in 1966; SI-lid sinds 1969; 20.000 leden; behaalde 20,8% in verkiezingen augustus 1986; een overheersend Chinese oppositiepartij; leider: Lim Kit Siang.

Malta *Labour Partij*: opgericht in 1920; SI-lid sinds 1955; 30.000 leden; behaalde 48,9% in verkiezingen mei 1987; sindsdien in oppositie na zestien jaar in regering; nauwe institutionele band met vakbeweging; leider: Carmel Mifsud Bonnici.

Mauritius *Labour Partij*: opgericht in 1945; SI-lid sinds 1966; 3000 leden; behaalde 11 van de 70 parlementaire zetels in verkiezingen augustus 1987; neemt deel aan regeringscoalitie, aangevoerd door de *Socialistische Beweging*; leider: Sir Satcam Boolell.

Nederland *Partij van de Arbeid*: opgericht in 1946 (o.a. door

- SDAP van 1894); SI-lid sinds 1951; 100.000 leden; in oppositie sinds 1982; behaalde 33,3% in verkiezingen mei 1986; informele banden met vakbeweging; leider: Wim Kok.
- Nieuw-Zeeland *Labour Party*: opgericht in 1916; SI-lid sinds 1952; 240.000 leden; regerende partij sinds 1984; behaalde 47,6% in verkiezingen augustus 1987; voert radicale buitenlandse politiek en gematigd binnenlands beleid; institutionele band met vakbeweging; leider: David Lange.
- Noord-Ierland *Sociaal-democratische Arbeiderspartij* (SDLP): opgericht in 1970; SI-lid sinds 1972; 5000 leden; behaalde 21,6% van de Noordierse stemmen in VK-verkiezingen juni 1987; overheersend katholiek; steunt Ierse hereniging; leider: John Hume.
- Labour Party* (NILP): opgericht in jaren twintig; SI-lid sinds 1972; 200 leden; heeft aan recente verkiezingen niet deelgenomen; enige traditionele steun onder protestantse arbeiders; steunt Noordierse VK-status; leider: Robert Clarke.
- Noorwegen *Arbeiderspartij* (DNA): opgericht in 1887; SI-lid sinds 1951; 180.000 leden; belangrijkste Noorse partij sinds de jaren dertig; nauwe band met vakbeweging; behaalde 37,1% in verkiezingen september 1985; leidt minderheidsregering sinds april 1986; leider: Gro Harlem Brundtland.
- Oostenrijk *Socialistische Partij* (SPÖ): opgericht in 1889; SI-lid sinds 1951; 700.000 leden; sterke vakbondsbasis; sinds 1945 voortdurend (behalve 1966-1970) regeringspartij; momenteel aan het hoofd van een 'grote coalitie' met de Volkspartij; behaalde 43,1% in verkiezingen november 1986; leider: Franz Vranitzky.
- Paraguay *Revolutionaire Febrerista Partij*: opgericht in 1936; SI-lid sinds 1966; 1000 leden; heeft recente verkiezingen geboycot; in oppositie tegen het Stroessner-regime; lid van *Nationaal Akkoord* democratisch front; leider: Euclides Acevedo.
- Portugal *Socialistische Partij*: opgericht in 1875; SI-lid sinds 1972; 100.000 leden; in oppositie sinds 1985; behaalde

22,2% in verkiezingen juli 1987; levert momenteel wel de president; leider: Jorge Sampaio.

San Marino *Socialistische Eenheidspartij*: opgericht in 1975 door linkervleugel-groep in *Onafhankelijke Democratisch-Socialistische Partij* (PSDI); PSDI was sinds 1961 SI-lid; 500 leden; verkreeg 8 van de 60 zetels in verkiezingen mei 1988; in oppositie sinds 1986; leider: Emma Rossi.

Senegal *Socialistische Partij*: opgericht in 1958; SI-lid sinds 1976; 1.300.000 leden (beweerd); leidende partij sinds onafhankelijkheid; behaalde 71,3% in verkiezingen februari 1988; leider: Abou Diouf.

Spanje *Socialistische Arbeiderspartij* (PSOE): opgericht in 1879; SI-lid sinds 1951 (toen in ballingschap); 200.000 leden; regerende partij sinds oktober 1982; behaalde 44,1% in verkiezingen juni 1986; band met vakbeweging; leider: Felipe González.

Venezuela *Acción Democrática* (AD): opgericht in 1941; SI-lid sinds 1966; 1.450.000 leden (beweerd); dominante partij sinds de oorlog; regeert weer sinds 1984; presidentskandidaat behaalde 52% in verkiezingen december 1988; sterke vakbondsbasis; leider: Carlos Andrés Pérez.

Verenigde Staten van Amerika *Democratic Socialists of America*: opgericht in 1982 als voortzetting van *Democratic Socialist Organizing Committee* (DSOC; opgericht in 1973; SI-lid sinds 1976); 7000 leden; opereert als pressiegroep op de linkervleugel van de *Democratische Partij*; leider: Michael Harrington.

Social Democrats USA: opgericht in 1901 (als *Socialistische Partij*); SI-lid sinds 1951; 3000 leden; opereert als gematigd-linkse pressiegroep in de *Democratische Partij*; leider: Don Slaman.

IJsland *Sociaal-democratische Partij*: opgericht in 1916; SI-lid sinds 1951; 5000 leden; behaalde 15,2% in verkiezingen april 1987; neemt deel aan centrum-linkse regeringscoalitie, gevormd in september 1988; leider: Jon Baldvin Hannibalsson.

Zweden *Sociaal-democratische Arbeiderspartij* (SAP): opgericht in 1889; SI-lid sinds 1951; 1.060.000 leden; nauwe relatie met vakbeweging; belangrijkste partij sinds jaren dertig; behaalde 43,6% in verkiezingen september 1988; vormt sindsdien minderheidsregering; leider: Ingvar Carlsson.

Zwitserland *Sociaal-democratische Partij*: opgericht in 1870; SI-lid sinds 1951; 55.000 leden; neemt sinds 1959 deel aan een regeercoalitie van vier partijen; behaalde 18,4% in verkiezingen oktober 1987; leider: Helmut Hubacher.

b. Adviserende leden

Aruba *Movimento Electoral di Pueblo* (MEP): opgericht in 1971; SI-lid sinds 1980; 1200 leden; dominante pro-onafhankelijkheidspartij; behaalde tien van de 21 zetels in verkiezingen januari 1989; leidt sindsdien de regering; leider: Nelson Oduber.

Bolivia *Movimiento de la Izquierda Revolucionaria* (MIR): opgericht in 1971; SI-lid sinds 1986; 5000 leden; behaalde 8,8% in verkiezingen juli 1985; onderdeel van linkse oppositie; leider: Jaime Paz Zamora.

Brazilië *Partido Democrático Trabalhista* (PDT): opgericht in 1980 (voortzetting van naoorlogse *Arbeiderspartij*); SI-lid sinds 1986; 75.000 leden; behaalde 24 van 487 zetels in parlementaire verkiezingen november 1986; in oppositie; leider: Lionel da Moura Brizola.

Curaçao *Movimentu Antijas Nobo* (MAN): opgericht in 1979; SI-lid sinds 1980; 5000 leden; behaalde 4 van 28 zetels in Statenverkiezingen november 1985; in oppositie sinds mei 1988; leider: Harold Anastatia.

Cyprus *Socialistische Partij* (EDEK): opgericht in 1969; SI-lid sinds 1976; 3000 leden; behaalde 11,1% in parlementaire verkiezingen december 1985; steunde succesvolle linkse kandidaat in presidentsverkiezingen februari 1988; leider: Vassos Lyssarides.

- Groenland *Siumut (Voorwaarts) Partij*: opgericht in 1977; SI-lid sinds 1983; 3000 leden; regerende partij sinds 1979, in coalitie sinds 1984; behaalde 39,8% in verkiezingen mei 1987; leider: Jonathan Motzfeldt.
- Guyana *Working People's Alliance*: opgericht in 1974; SI-lid sinds 1983; 5000 leden; behaalde 1,3% in verkiezingen december 1985, als onderdeel van democratisch oppositiefrent; leider: Eusi Kwayana.
- Panama *Partido Revolucionario Democrático (PRD)*: opgericht in 1979; SI-lid sinds 1986; 180.000 leden; leidende regeringspartij, gesteund door het leger; leider: Carlos Duque.
- Peru *Allianza Popular Revolucionaria Americana (APRA)*; opgericht in 1930; SI-lid sinds 1983; 700.000 leden (beweerd); behaalde 45,7% in verkiezingen april 1985, daarmee het presidentschap en parlementaire meerderheid veroverend; leider: Luis Alva Castro.
- Puerto Rico *Partido Independentista (PIP)*: opgericht in 1946; SI-lid sinds 1983; 6000 leden; behaalde 5,3% in verkiezingen november 1988; bepleit onafhankelijkheid van VS; leider: Ruben Berrios Martiner.
- St. Lucia *Progressieve Labour Party*: opgericht in 1981; SI-lid sinds 1983; 1500 leden; behaalde 9,2% bij eerste verkiezingen (april 1987); niet in parlement vertegenwoordigd; leider: George Odium.
- Turkije *Democratisch-linkse Partij (DSP)*: opgericht in 1984; SI-lid sinds 1986; 6000 leden; behaalde 8,5% in verkiezingen november 1987; niet in parlement vertegenwoordigd; een van de voortzettingen van vroegere *Republikeinse Volkspartij*; leider: Bülent Ecevit.
- Sociaal-democratische Volkspartij (SHP)*: opgericht in 1985; SI-lid sinds 1986; 20.000 leden; behaalde 24,8% in verkiezingen november 1987; belangrijkste oppositiepartij; een van de voortzettingen van vroegere *Republikeinse Volkspartij*; leider: Erdal İnönü.
- Venezuela *Movimiento Electoral del Pueblo (MEP)*: opgericht in

1967 (door deel linkervleugel *Acción Democrática*); SI-lid sinds 1969; 20.000 leden; behaalde 1,6% in verkiezingen december 1983; leider: Adolfo González Urdaneta.

c. *Adviseerende partijen-in-ballingschap*

Bulgaarse Sociaal-democratische Partij: SI-lid sinds 1951.

Estlandse Socialistische Partij: SI-lid sinds 1955.

Hongaarse Sociaal-democratische Partij: SI-lid sinds 1951.

Joegoslavische Socialistische Partij: SI-lid sinds 1951.

Letlandse Sociaal-democratische Partij: SI-lid sinds 1955.

Litouwse Sociaal-democratische Partij: SI-lid sinds 1955.

Poolse Socialistische Partij: SI-lid sinds 1951.

Roemeense Sociaal-democratische Partij: SI-lid sinds 1963.

Tsjechoslowaakse Sociaal-democratische Partij: SI-lid sinds 1951.

d. *Zusterorganisaties*

International Union of Socialist Youth (IUSY).

Socialist International Women (SIW).

International Falcon Movement / Socialist Educational International.

e. *Geassocieerde organisaties*

Asia-Pacific Socialist Organisation.

Federatie van Socialistische Partijen in de Europese Gemeenschap.

International Federation of the Socialist and Democratic Press.

International Union of Social Democratic Teachers.

Jewish Labor Bund.

Labour Sports International.

Socialistische Fractie in het Europees Parlement.

Socialist Union of Central-Eastern Europe.

World Labour Zionist Movement.

Documentatie

Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme
(1979)

INLEIDING Redactie Jaarboek 7

VERZORGINGSSTAAT, CRISIS EN KRITIEK

Hans Daudt *Verzorgingsstaat, democratie en socialisme* 14

Leon de Wolff *Sociaal-democratie en neo-corporatisme* 41

Koen Koch *De onheilspellende paradox van de verzorgingsstaat* 72

Gerard Nederhorst *Het Plan van de Arbeid* 109

BIOGRAFIE: F. VAN DER GOES

Ynte Botke *Franc van der Goes, 1859-1939* 137

HET SOCIALISME ONDER HET COMMUNISME

Marc Jansen *De ondergang van de Russische socialisten-revolutionairen* 174

Bruno Naarden *De Russische sociaal-democratie: meer dan een schim uit het verleden* 189

Michel Korzec *Het einde van het democratisch socialisme in Oost-Europa* 228

BIOGRAFIE: J.G. SUURHOFF

Jan Pieter Jansen *J.G. Suurhoff, 1905-1967, een levensbericht* 242

PROFIEL: JACQUES DE KADT

Jan Bank, Martin Ros & Bart Tromp *Gesprek met Jacques de Kadt* 283

Floris Cohen *Bibliografie* 339

Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme
(1980)

INLEIDING Redactie Jaarboek 7

SOCIALISATIE EN COLLECTIVERING

Nico Wilterdink *Collectivisatie van de vermogens in Nederland in plaats van socialisatie der produktiemiddelen* 14

OORSPRONGEN VAN DE SDAP

Bertus Mulder *Theorie en scholing in de vroege SDAP: De Nieuwe Tijd, sociaal-demokratisch maandschrift 1896-1921* 42

Harry Lintsen *De Delftse Polytechnische School als bakermat van socialisme 1900-1925* 81

NATIONALE INTEGRATIE VAN HET SOCIALISME

Anneke Ribberink *Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren '30: de levensgeschiedenis van Hilda Verwey-Jonker* 112

Sjoerd van Faassen *Ten koste van de helderheid. De overgang van De Socialistische Gids tot Socialisme en Democratie* 149

DE PVDA IN OORLOGSTIJD 1945-1950

Frans van Baardewijk *De PVDA van het koninkrijk 1945-1947* 164

Fenna van den Burg *Een linkse non-conformist in de Koude Oorlog. Het denken van Jef Suys* 213

Het derde jaarboek voor het democratisch socialisme
(1982)

INLEIDING Redactie Jaarboek 7

DIE STROOM GROEIT AL MEER EN MEER?

Marnix Krop *Een vreemde eend in de bijt. De Socialistische Internationale in de wereldpolitiek* 12

Marja Blom *De Italiaanse Socialistische Partij na de Tweede Wereldoorlog* 48

Maarten van Rossem *De on-marxistische revolutie in Amerika* 65

ROND 1914

C.H. Wiedijk *De politieke leerschool van Koos Vorrink* 103

KLASSIEKE DILEMMA'S

Ger Verrips *Nederland 1945-1982: tussen communisme en democratisch-socialisme* 133

Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme
(1983)

INLEIDING Redactie Jaarboek 7

DE LOGICA VAN HET COMPROMIS

P.J. Vos *De sociaal-democratie en de verzorgingsmaatschappij* 12

Paul Kalma/Marnix Krop *Herverdeling van arbeid en klasse(n)-compromis* 64

PROFIEL

Bart van Heerikhuizen *W.A. Bongers* 114

SOCIAAL-DEMOCRATIE IN HET INTERBELLUM

Johan S. Wijne *Op weg naar de Partij van de Arbeid. Het beginsel-program van de SDAP van 1937 en het streven naar een democratisch-socialistische volkspartij* 148

Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme
(1984)

INLEIDING Redactie Jaarboek 7

TUSSEN KAPITALISME EN SOCIALISME

Bart Tromp *Tweeërlei socialisme* 14

Dirk Damsma/Sjoerd Wieling *De Coöperatie, daar had je hart voor. Het coöperatieve ideaal, de sociaal-democratie en de verbruikcoöperaties* 28

PROFIEL

Dick Pels *Hendrik de Man en 'De psychologie van het socialisme'. Een samenvatting voor de jaren tachtig* 90

DE NAOORLOGSE SOCIAAL-DEMOCRATIE

Friso Wielenga *De Partij van de Arbeid en het Marshall-plan* 128

Jan Bank *De Wiardi Beckman Stichting in haar publikaties 1945-1983* 160

Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme
(1985)

INLEIDING Redactie Jaarboek 7

KIEZERS EN KABINETTEN

Rudy B. Andeweg en Ron Hillebrand *De kiezers en de pvdA. Veranderingen en mogelijkheden in het licht van een oud verkiezingsonderzoek* 14

Anneke Visser *De pvdA en het trauma van de uiterste noodzaak* 40

HET ONTSTAAN VAN DE PARTIJ VAN DE ARBEID

Madelon de Keizer *'De Partij van de Arbeid. Een Parool-ideaal wordt werkelijkheid' – Het Parool en de vorming van de Partij van de Arbeid* 74

INTERBELLUM

André Gerrits *Internationalisme en nationale belangen. De discussies over het communisme in de SAI* 120

Maarten Prak *Buitenlandse zaken. De SDAP en de Spaanse burgeroorlog, 1936-1939* 148

PROFIEL

Ralph Pans *George van den Bergh, 1890-1966* 174

Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme
(1986)

INLEIDING Redactie Jaarboek 8

VERGETEN REFORMISME

J.Th.J. van den Berg *Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid* 14

SOCIALISME EN KOLONIËN

Peter van Tuijl *Koloniale politiek in crisistijd; de SDAP en Indonesië, 1930-1935* 44

Meindert Fennema/Rudy Henriquez *De sociaal-democratie en de Nederlandse Antillen* 74

PROFIEL

W.A. Buddingh' *Een idealist met passer en lineaal, Jan Goudriaan (1893-1974)* 104

RODE FAMILIE

Sjaak Hubregtse *Uitgeverij De Arbeiderspers* 132

Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme
(1987)

INLEIDING Redactie Jaarboek 7

SCHOOLSTRIJD

Pieter Korver *De Groninger schoolmotie van de SDAP* 15

AOW/HILDA VERWEY-JONKER EN DE OUDERENEMANCI- PATIE/SOCIALISTISCHE BEVOLKINGSPOLITIEK

Willem Velema *De oudedagsvoorziening in Nederland: toen, nu en
in de toekomst* 57

Corrine Oudijk *Hilda Verwey-Jonker, pleitbezorgster voor emanci-
patie* 91

Henny M. Langeveld *Bevolkingsbeleid, obsessie van demografen of
politieke noodzaak?* 115

BEDRIJFSORGANISATIE

Hans Wansink *Ordening, de eerste stap naar het socialisme; partij,
vakbeweging en de (publiekrechtelijke) bedrijfsorganisatie* 141

Het negende jaarboek voor het democratisch socialisme (1988)

INLEIDING Redactie Jaarboek 7

SOCIALISME EN GEMEENTEN: HET COMMUNALISME VAN SDAP EN PVDA

Jos Perry *'Aanpakken wat mogelijk is.' De SDAP en haar gemeente-
politiek* 16

Pieter Nieuwenhuijsen *Het onderschatte project van de PvdA.
Veertig jaar gemeentepolitiek* 59

RODE FAMILIE

Ido Weijers *Van ons en voor iedereen, het dilemma van een moderne
rode omroep* 106

PROFIEL

Dick Pels *Willem Banning: voor en tegen* 134

Het tiende jaarboek voor het democratisch socialisme
(1989)

INLEIDING Redactie Jaarboek 7

SOCIALISTISCH INTERNATIONALISME

Marnix Krop en Bart Tromp *Zal hij morgen heersen op aard?*
Socialisme en internationalisme 19

Bob Cohen *Socialisten en Europese integratie. Ideologie en praktijk*
van internationalisme 47

André Nollkaemper en Ton IJlstra *Sociaal-democraten en de be-*
scherming van het zeemilieu: tegenwerking of samenwerking? 81

Hans Achterhuis *Moralisme als internationalisme. Socialisme en*
ontwikkelingshulp 120

PROFIEL

Jone Bos Soetan Sjahrir – *socialist, nationalist, internationalist* 153

RODE FAMILIE

Alan Day *De leden van de Socialistische Internationale* 183

DOCUMENTATIE

Het jaarboek voor het democratisch socialisme 1979-1989 195

Personenregister

- Achterhuis, Hans: 15
Akkerboom, Broer: 118
Alva Castro, Luis: 191
Anastatia, Harold: 190
Ancona, Hedy d': 143
Andr ez Per ez, Carlos: 189
Arbenz: 123
Arias S nchez, Oscar: 184
Attlee, Clement: 13
Auken, Svend: 185
- Baardewijk, F. van: 179
Bank, Jan: 44, 45, 179
Berg, Joop Th.J. van den: 80
Berg, Max van den: 120v, 130
Berrios Martiner, Ruben: 191
Beugel, E.H. van der: 44
Bonnici, Carmel Mifsud: 187
Boolell, sir Satcam: 187
Borja Ceballos, Rodrigo: 185
Bos, Jone: 15, 178
Brandt, Willy: 37
Brecht, Bertolt: 123
Bridge, F.R.: 43
Broadbent, Ed: 184
Broucke, Frank van den: 184
Brundtland, Gro Harlem:
188
- Bukman, P.: 133
Bullen, Roger: 43
- Cariglia, Antonio: 186
Carlsson, Ingvar: 190
Carr, Edward Hallett: 31, 32 v,
34, 44
Churchill, W.S.: 34
Clarke, Robert: 188
Claus, prins: 130
Cohen, H.F.: 44
Cohen, Robert: 14, 78, 100,
117
Craxi, Bettino: 186
Crossman, Richard: 30
- Dam, Ferdinand van: 131 v
Day, Alan: 15, 45, 46
Dehio, Ludwig: 43
Delfgaauw, B.: 46
Delors, Jacques: 60, 79
Diouf, Abou: 189
Djoehana, mevr.: 175
Djojohadikusumo, Sumitro:
164
Doi, Takako: 187
Dorst, M. van: 117
Drees, W.: 173

Dröscher: 98
 Droz, Jacques: 43
 Drucker, Peter F.: 79
 Duchâteau, Maria: 155, 165,
 175, 178
 Duque, Carlos: 191

 Ecevit, Bülent: 191
 Emmery, Louis: 147
 Engels, Friedrich: 43, 171

 Fayot, Ben: 187
 Feith, H.: 179
 Forde, Henry: 184
 Frey, B.S.: 150

 Gandhi, mahatma: 154
 Gennip, J.J. A.M. van: 133
 Gerrits, André: 44
 Glotz, Peter: 82, 115
 González, Felipe: 189
 Gonzalez Urdaneta, Adolfo:
 192
 Gorbatsjov, M.A.: 119
 Gordon, Michael: 45
 Gourlay, K.A.: 115
 Granot, Eleazar: 186
 Grieco, Joseph M.: 119
 Groot, Hugo de: 21
 Guickshank, A.A.: 44

 Haan, Leo de: 133, 149
 Hamilton, Alexander: 126
 Hannibalsson, Jon Baldvin:
 189

 Harrington, Michael: 189
 Harris, Kenneth: 44
 Hatta, Mohammed: 159, 160,
 162, 163, 167, 171, 175, 176,
 177
 Hawke, Bob: 184
 Henig, Stanley: 117
 Hitler, Adolf: 30, 34, 35, 154
 Hobbes, Thomas: 125 v, 149
 Hoebink, Paul: 132 v, 134,
 141 v, 144, 149
 Horst, L.: 141
 Hubacher, Helmut: 190
 Hume, David: 127
 Hume, John: 188

 Inönü, Erdal: 191

 Jaurès, Jean: 27
 Jefferson, Thomas: 126, 127 v
 Joll, James: 44
 Jong, J.J.P. de: 177, 179
 Jonkman: 173
 Jumblatt, Walid: 187

 Kadt, Jacques de: 32, 155
 Kahin, G.M.T.: 179
 Kalma, Paul: 79, 119
 Kant, Immanuel: 41 v, 46
 Kennedy, J.F.: 143
 Keynes, J.M.: 63
 Kinnock, Neil: 186
 Ki-Zerbo, Joseph: 184
 Knippenberg, Hans: 43
 Koch, Koen: 45

- Kok, Wim: 188
 Korzec, Michel: 46
 Krause, Axel: 79
 Krop, Marnix: 14, 44, 45, 46,
 80, 179, 183
 Kubálková, V.: 44
 Kwayana, Eusi: 191
- Lafargue, Paul: 22, 43
 Lange, David: 188
 Lange, H.M. de: 120, 140,
 149, 150
 Langeweg, F.: 116
 Last, Jef: 155
 Legge, J.D.: 179
 Lenin, V.I.: 32 v, 171
 Levy: 127 v
 Liebknecht, Wilhelm: 26
 Lim Kit Siang: 187
 Logemann, J.H.A.: 173
 Lyphart: 79
 Lyssarides, Vassos: 190
- MacDonald, Ramsay: 34
 Machiavelli: 21, 125, 146, 149
 Madison, James: 127
 Manley, Michael: 187
 Marquand, David: 44
 Marx, Karl: 10, 22, 24 v, 26, 32,
 43, 76, 171
 Mauroy, Pierre: 185
 McNamara, J.: 137
 Meinecke, Friedrich: 43
 Minnen, Cornelis van: 45
 Motzfeldt, Jonathan: 191
- Moura Brizola, Lionel da:
 190
 Muntingh, Hemmo: 117, 118
 Murray, Charles: 147 v, 149,
 150
- Nagasui, Eiichi: 187
 Napoleon: 23
 Nenni, Pietro: 35
 Niebuhr, Reinhold: 128, 149
 Nietzsche, F.: 139, 149
 Nixon, R.M.: 37
 Nollkaemper, André: 14, 116
 Noriega, Manuel: 46
 Nyerere, Julius: 142
- Odlum, George: 191
 Oduber, Nelson: 190
 Oele, A.P.: 115
 Opschoor, H.: 115, 119
- Paasio, Pertti: 185
 Palmerston, lord: 25
 Pater, Ben de: 43
 Paz Zamora, Jaime: 190
 Peña Gómez, José Francisco:
 185
 Peres, Shimon: 186
 Perry, Jos: 80
 Petersen, Nikolaj: 45
 Pluvier, J.M.: 176, 178,
 179
 Praaning, Rio D.: 45
 Pridham, G.: 117
 Pridham, P.: 117

- Pronk, J.: 115, 129, 130, 134,
141, 143
- Quarles van Ufford, P.:
130vv, 149
- Reagan, Ronald: 37
- Roosevelt, F.D.: 34
- Rosencranz, Armin: 116
- Rosihan Anwar, H.: 179
- Rossi, Emma: 189
- Saetevik, Sunneta: 116
- Salter, sir Alfred: 30
- Sampaio, Jorge: 189
- Schermerhorn, W.: 157, 161,
173
- Schmitt, Carl: 20, 43
- Schrijver, Nico: 46
- Schurmann, Franz: 45
- Senghor, Léopold: 154
- Setiadjit: 177
- Shevernadze, E.: 119
- Silva Cimma, Enrique: 184
- Sjahrazad: 178
- Sjahrir, Sjahsam: 179
- Sjahrir, Soetan: 153vv
- Sjahrir, S.W.: 157, 175, 177, 178
- Sjarifuddin, A.: 162, 170, 176
- Skinner, Quentin: 43
- Slaman, Don: 189
- Smit, C.: 179
- Soedjatmoko: 176
- Soekarno: 156v, 159, 160v,
164, 170, 171, 176, 177
- Soest, J.: 150
- Soetendorp, R.B.: 45
- Sölle, Dorothee: 139, 149
- Solórzano Martínez, Mario:
186
- Spitaels, Guy: 184
- Spring, Dick: 186
- Sprout, Harold en Margaret:
116
- Staden, A. van: 45
- Stalin, J.V.: 34
- Tas, Sal: 155, 175
- Theunis, S.: 121
- Thoreau, Henry David: 139,
149
- Tinbergen, J.: 138, 141
- Troelstra, P.J.: 28
- Tromp, Bart: 14, 43, 44, 45, 46,
126
- Truman, Harry S.: 136
- Tuijl, P. van: 179
- Udink, B.J.: 129, 143
- Ungo, Guillermo Manuel:
185
- Urquhart, David: 25
- Uyl, J.M. den: 129
- Vogel, Hans-Jochen: 185
- Vranitzky, Franz: 188
- Waagmeester, Kees: 120, 146
- Wahjunah, Siti, zie: Sjahrir,
S.W.

Wallerstein, Immanuel: 20,
26, 40v, 43, 44, 46
Waltz, Kenneth: 119
Weber, Max: 20, 43
Wight, Martin: 43, 44
Wilhelmina, koningin: 159
Willem III: 21

Wilson, Woodrow: 34
Winsemius, Pieter: 89, 116,
119
Wolf jr., Charles: 176
Woude, A. van der: 23, 43
Ijlstra, Ton: 14

Personalia medewerkers

Hans Achterhuis (1942) is als universitair docent sociale filosofie verbonden aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam, en tevens als bijzonder hoogleeraar wijsbegeerte aan de Landbouw Universiteit Wageningen. Hij is onder meer de auteur van *De markt van welzijn en geluk* (1980), *Arbeid, een eigenaardig medicijn* (1984) en *Het rijk van de schaarste* (1988).

Jone Bos (1932) was werkzaam in Indonesië, Duitsland en Nederland, aanvankelijk in het zakenleven, later in de ontwikkelingssamenwerking. Hij studeerde politicologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en is thans werkzaam in de Nederlandse diplomatieke dienst.

R. (Bob) Cohen (1932) studeerde politieke en sociale wetenschappen en promoveerde op het onderwerp 'De samenwerking van de socialistische partijen in de Europese gemeenschap'. Van 1979 tot 1989 was hij lid van het Europese parlement voor de Partij van de Arbeid. Voordien was hij werkzaam bij de Commissie van de Europese gemeenschap in Brussel onder andere als assistent van S.L. Mansholt en als directeur ontwikkelingssamenwerking. Hij publiceerde over Europese integratie en over Europa en de Derde Wereld.

Alan Day (1942), free-lance publicist, gevestigd in Londen. Voormalig hoofdredacteur van *Socialist Affairs*, maandblad van de Socialistische Internationale. Publiceerde enkele keren in *Socialisme en Democratie* over Britse partij en vakbeweging; auteur van *Political Parties of the World*, Londen 1988 (3rd ed.).

Ton IJlstra (1954) studeerde rechten aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam en internationaal recht aan de Universiteit van Parijs. Hij is werkzaam op het Netherlands Institute for the law of the sea (Rijksuniversiteit Utrecht) en verricht daar onderzoek op het gebied van de Noordzee.

Marnix Krop (1948) studeerde rechten in Groningen en internationale betrekkingen in Bologna en Washington. Was medewerker van de Wiardi Beckman Stichting en secretaris van de Adviesraad Vrede en Veiligheid. Thans werkzaam bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Vanaf 1985 redacteur van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Auteur van *Aan vrijheid gebonden. Sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid* (Deventer 1987).

André Nollkaemper (1962) studeerde rechten en politicologie aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam, vervulde zijn vervangende dienstplicht bij het Netherlands Institute for the law of the sea (Rijksuniversiteit Utrecht) en is thans werkzaam bij het Volkenrechtelijk Instituut van de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit van Utrecht. In zijn huidige functie bereidt hij een proefschrift voor over internationale samenwerking op het gebied van grensoverschrijdende waterverontreiniging.

Bart Tromp (1944) doceert politieke wetenschappen in Leiden en is tevens bijzonder hoogleraar in de theorie en geschiedenis der internationale betrekkingen aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was van 1979 tot 1985 lid van het PvdA-bestuur en is sinds 1979 redacteur van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Zijn meest recente boek is de essaybundel *Een frisgewassen doedelzak* (Amsterdam 1988).